

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}

_{Ser.} 420

Title: Prayas Chit Maypich

Prayas

420

प्रयश्चित्तप्रयुक्तः

:	Prayashchitta Mayukha	Title
:	Nilkantha son of Shankar	Author
:	Bhatta Meemansaka	Editor
:		Year, Vols.
:		Publisher
:		Remarks
420		

॥ आगरोशायनम ॥ आरविर्जयति ॥ नमामिनास्वत्पदपंकजंततश्चानालकं वोहमथप्रकुर्वे स्मृतोप
 देशात्सुतशंकरस्यविनिर्णयं पापविशुद्धिहेतु ॥ १ ॥ प्रतारकैरदृतमंत्रकिंचिन्मयातुनिर्मलतयातड
 कं ॥ ऊनोतितानीनहितेनकाचित्खवपुष्पहीपचितिर्नहायते ॥ २ ॥ पापविशुद्धिहेतुत्वं प्रायश्चित्तस्याह
 याज्ञवल्क्य ॥ विहितास्याननुष्ठानानिदितस्यचसेवनात् ॥ अतिग्रहाच्चैद्रियाणोनरः पतनमृच्छति ॥ तस्मात्तेने
 हकर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धयति ॥ अतिग्रहादितिपुष्टदाससेयहाथं ॥ विहिताननुष्ठाननिषिद्धसेवननिमित्ते
 विहितं कर्म प्रायश्चित्तं ॥ प्रारक्ष्यपापनाशकं कर्म प्रायश्चित्तमिति ॥ तत्र तुष्ठापुरुषादावतिथौ ॥ क्रतुंग
 न्नैष प्रायश्चित्ते ॥ व्याप्तेश्च एवं प्रायश्चित्तपदस्यरूढत्वेयोग्याहंगिरा ॥ प्रायेनामतपः प्रोक्तं चित्तेनिश्चय
 उच्यते ॥ तयोनिश्चयसंयुक्तं प्रायमिति स्मृतमिति ॥ यत्तु पक्षधरमिन्ननुष्ठाप्यापयेदुरानंदकृतप्राय
 पापं विजानायाचित्तंतस्य निरोधनमिति पेदु ॥ इदं च प्रायश्चित्तं निश्चितं विधानमैमित्तिकं पापनाशक
 तथा काम्यं चैतदवदहस्यति ॥ प्रायश्चित्तं यत्क्रियते तत्रैव मिति क उच्यते ॥ इति जाबालः ॥ अतः काम्यं

रामः

॥ ७ ॥

नैमित्तिकं च प्रायश्चित्तमिति स्थिति रिति एवं सर्वगपमहारासामर्थ्ये अधिकारो विरुद्धः ॥ अत्राधिकारस्तैव
 लिकातां तावद्विद्वत्वादप्रतिबद्ध एव ॥ शूद्रस्याप्याह तु शंखलिखितौ ॥ छद्वाणि द्विजातीनामेव नादरस्य
 कामंधर्मेऽसौ प्रतिषिद्धः साधारणो हि धर्मो नियमश्चेति ॥ छद्वाणिकाम्याति धर्मेऽसौ प्रायश्चित्ताधि
 नः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ शूद्रोधिकारहानोपिकालेनानेन शुध्यतीति ॥ अधिकारहानेजयहोमाधिकारशून्य
 ॥ काजः प्रायश्चित्ताधिकारण ॥ तस्य विशेषमहंगिरा ॥ तस्माच्छूद्रसमासाद्यसदाधर्मपथे स्थिते
 प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जयहोमविवर्जितमिति स एव ॥ शूद्रकालेन शुध्येते गोब्रह्मणहितैस्त ॥ दानैर्वाप्युपवा
 सैर्वा द्विष्टुशूषया तपेति ॥ यत्तु मिताक्षरायां स्मृत्यंतरे ॥ छद्वाण्येतानि कार्याणि सदावर्णत्रयेण तु ॥ छद्मे
 वेऽतैः शूद्रस्याधिकारो विधायत इति ॥ तदकाम्यं कृच्छ्रयं ॥ यत्तु मनुः ॥ न शूद्रपातकं किंचित्तत्त्वसंस्का
 रमर्हति ॥ नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्यतिषेधनमिति ॥ तदर्थमाह मेधातिथिः ॥ द्विजाधिकारिकमज्ञा
 नं क्षप्रकरणं ॥ श्रुनादिनक्षणे पापं नास्ति विहितविवाहाद्यतिरिक्तसंस्कारं नार्हति ॥ उपवासादावेत

स्यननित्योधिकारः तदकरणप्रत्यवेति॥ तस्मादेव धर्मादस्य प्रतिषेधनमिति नास्ति॥ करणेऽप्युदयोऽस्य
वेति वदन्तिकेचिद्विद्वांसः स्त्राणां मूत्राणामानतामिति स्मृतसंहिताद्युक्तेः॥ मूत्राणामुसधर्माणः सर्वेयध
सजास्मृताः॥ इति स्मृतेश्च स्त्राणां व्यभिचारजानां चधिकारः॥ अतएव प्रायश्चित्तमपि मूत्रवदेव विस्तृतं॥
विष्टेतुसकलंदेयं पादोनक्षत्रियं स्मृतं वै श्रेष्ठं पादशेषस्तु मूत्रजातिषु शस्य इति॥ तदेकामहत्तविषय
मिति माधवः॥ न विषये॥ यत्तु गिराः॥ पर्वद्या ब्रह्मणानां तु सराज्ञां द्विगुणमता वैश्वानत्रिगुणा प्रोक्ता पर्वद्वय
वतं स्मृतमिति ज न विषये॥ चतुर्गुणा तु मूत्राणां पर्वद्वयं कामदात्मनि॥ पर्वद्वयवतं प्रोक्तमुदये पापकर्म
णामिति॥ एतच्च प्रतिलोमापवादेषु द्विगुणस्त्रिगुणो ह मश्नित्याज्ञवल्क्योक्तेः दंडाधिक्या तु मितदोषगो
रवात्प्रतिलोम्यहत्तचतुर्विधसा ह स परं॥ द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणं तथापि च॥ अत्रि विद्वद्
मूत्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधो ब्रतमिति प्रजापसुक्तेर्विधवधं च॥ अश्रमिणां विशेषमाह गिराः॥ गृहस्थो
क्ता निपापानि कुर्वन्त्योऽश्रमो यदि शौचवच्छेधनप्रोक्तसवा ब्रह्मनिदर्शनमिति शौचवद्विगुणादि॥ त

रामः

॥७॥

पाचमनुः॥ एतच्चौचं द्विगुणं ब्रह्मचारिणां त्रिगुणं तु वनस्थानां पतानां च चतुर्गुणमिति गृह
स्थोक्तिः स्नातकोपलक्षिका॥ अन्यथा विधुरादे प्रायश्चित्तमेव न स्यात् ब्रह्मनिदर्शनं तत्त्वज्ञानं ज्ञानोत्प
त्यनंतरं तत्पत्तं प — नेनैव नाश्रपते ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि न स्म सातकुरुते जुनेति नगवज्जीतोक्ते
॥ ब्रह्मचारिणो द्वेगुणोक्तिः षोडशवर्षे द्वे षोडशवर्षे त्वात्वाह गिराः॥ अश्रितिर्यस्य वर्षाणि बाह्ये वाप्यून
षोडशः प्रायश्चित्तार्धमर्हति स्त्रियोरोगिण एव चेति॥ आदिपर्वणि॥ आचतुर्दशका नृधर्मान् न विष्यति
पातकं॥ परतः कुर्वतामेव दोष एव न विष्यति॥ अगिराः॥ अर्वाकृतुद्वादशा द्वादशातिरुर्ध्वमेव वा अर्ध
मेव न वेत्तुं सांतुरायंतत्रयोषितामिति॥ अत्रोचावचावधितारतम्यं शक्तितो ज्ञेयं॥ यत्तु विस्तृतं स्त्राणाम
र्धप्रदा तव्यं दृष्टानां योगिणां तथा॥ पादोवालेषु दातव्यं सर्वपापेष्वयं विधिरिति तडपनयनाद्वर्वाकृतेयं शं
स्वः उनैकादशवर्षस्य पंचवर्षात्परत्परस्य च प्रायश्चित्तं चुरेद्भातावाप्यः सुरुजनः॥ अतो बालत्वे तस्या
स्यतापराधो तपातकं॥ राजदंडो तदा तव्यप्रायश्चित्तं न विद्यते इति कुमारः॥ मद्यमूत्रपुरीषाणां न क्षमा

ब्राम-
॥३॥

नास्तिकश्चन दोषत्वापंचमाधर्माहर्ध्वपित्रोऽसुहृदुरोरिति गौतमः प्राणपनयत्कामचारकामवादकामन-
शा इति सुरायाननिषेधस्तु जातस्य य इति स्थितिरितिकमारवाकादनुपेतस्तु यो बालो मद्यमोहात्सिवे-
द्यश्चिच्छत्रयंगुरोः कार्यात्माता भ्राता तथापि वेति स्मृतेश्चातुपेतस्य दोषो वस्सेवेति विज्ञानेश्वरः
एतद्वचनद्वयस्य पंचमद्वर्षप्रवृत्तत्वरपरतयाप्युरयपक्षे स्तत्रातुपेतस्य दोषो वर्षचतुष्टयपर्यंतं न दोष इ-
ति तु यत्तु यत्तु स्मृत्यंतरे जातमात्रः शिशुस्तावद्यावदष्टौ समावयः स हि गर्भसमो ज्ञेयो व्यक्तिमात्रप्रदर्श-
नः भक्ष्याभक्ष्ये तथा ज्ञेयेवाच्यावाच्ये तथा नृते तस्मिन् काले न दोषः स्यात्स यावन्नोपनीयत इति तन्मद्ये-
तरविषयं इदं चाईपादादिपरिमाणमुषदिष्टमौलिकद्वादशाहिकाद्येवां पेक्ष्यप्रवर्तते न तु रुत्रि-
यादिनिमित्तकदैर्गुणाय पेशमा ब्रह्मचारित्वानिमित्तकदैर्गुणाय पेक्ष्यं चार्थपाददैर्गुणादिविधीनामुप-
जायोपजीवकनावेन परस्परानाले चनयामौलिकविधिमात्रालोचनेनैव प्रवृत्ते प्रयोजकादीनां फलमा-
हापस्तंबः प्रयोजयितानुमंताकर्ता चेति त्वर्ग - रकफलेषु कर्मसु जागिन इति पैठानसि हंतामंती

रामः
॥७॥

पदेशचतुष्टयसंप्रतिपादकः प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः अश्रयशस्त्रदाता च नक्तदाता च न-
क्तदाता विगमिरीणा उपेक्षकः शक्तिमांश्चेदोषवक्ता न मोदकः अकार्यकारिणां स्तेषां प्रायश्चित्तप्रकल्प-
येत् हंतासाक्षाद्वंती मतानुमंता प्रवृत्तकः उपेक्षामर्मादुघाटनादि कृत्य संप्रतिपादकः पलायमानमपि
ननु परं धनपरेभ्यो हंतारं योरक्षति प्रोत्साहकः स्तावका सहायः सहगता अनुमोदको हंतुर्द्वर्षम-
नुयोह्यति नक्तपदमौषधदेरप्युपलक्षकः एते च निषिद्धा क्रियोदेशे सत्ये च दोषजाज्ञानान्यथा तथा
च र्यतवल्काः श्लेषधंस्तेहमाहारंदवजे ब्राह्मणे द्विजः दीयमाने विपत्तिः स्यान्नमर्षोपेन लिप्यते तथा हा-
ह छेदशिराचेदप्रयोगैरुपकुर्वता द्विजानां गोहितायां तु प्रायश्चित्तं न विद्यते इति श्लेषधदाने विरो-
धमाहांगिराः श्लेषधेतुन दोषो स्ति स्ते छयातुपि वेद्यदि अन्यथा दीयमाने तु प्रायश्चित्तं न संशय इति उ-
द्देष्टुमरिणा फलकमनूष्यत्यादने तु विष्णुः आकुपस्ताडिते वापि धनैर्वापि धनैर्वापि विद्यो जितः यमुदिरपस्य-
जेत्याणां सत्मा ऊ ब्रह्मघातकमिति तथा शातिमित्रकलत्रार्थं सुहृद्भैत्रार्थमेव च उत्तरार्धतदेव अ-

ब्रा.म.
॥४॥

यं वा कोशकादनिमितीसु चत इति निबन्धकृतं तेन निमितीपादमादध्यादिति पाद प्रायश्चित्तमेव तस्य भव
ति यातुसंबन्धेन विना देवसु क्वादेन क्रोपित इति बाषिके प्रायश्चित्तप्रक्रमे न विध्योक्तिः सापरिहा
सकता क्रोशपराः न विध्योः पुत्रशिष्यतथानार्याशासतश्चैत्रणरपति नशास्तातत्र दोषेण लिप्यते राजसत्तम
इहं च पुत्रादीनुपक्रमप्राप्तापराधास्ता आस्पृशेज्यो वेणुदले न वाः पृष्टतस्तद्वारा रस्यतो न मागे न वक्ष्य
मिः अतो न्ययातु प्रहर न चोस्माप्नोति किं लिप्यमिति मतुक्तायां रस्ति ज्ञेयं अधिकशासने तु दोष एव
निमित्तिदोषमपवदति विष्णुः ॥ उद्दिष्य कृपितो विप्रस्तोषितः श्रावयेत्पुनः तस्मिन् तेन दोषोस्ति द्वयोस्त
स्त्रावणे कृते तोषितो निमित्तिनः ॥ द्वयोस्तस्त्रावणे कृते न दोष इति सबधः ॥ द्वयोस्तिपुने कोपनद्वारा मदनस्त
यस्य कस्यचिदुद्घ्रावणे कृते द्वयोस्तस्त्रोशकात्मघातयो द्वेषो नास्तात्याह ॥ विष्णुः ॥ असंबन्धेन यः क
श्चिद्विजः प्राणसमुत्सृजेत् तस्यैव तद्भवेत्यापेन तु यं परिकीर्तयेत् ॥ बृहस्पतिः ॥ श्राकुष्टस्त यदा क्रोश
स्ताडितः प्रतितोऽयन् हत्वा ततायिन चैव ताततायी न वेन्नरः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ कृच्छ्रत्रयं गुरुः कुर्यान्नि

रामः
॥७॥

यते प्रहितो यदिति अत्र संप्रति पादकारव्यानुयाह कस्य व्यापार बाहुल्यादौ नैौलिकमेव पादेन आजाप्रार्थ
नादिना प्रयोजका स्यादे प्रवृत्त प्रवर्तकस्यानुमंतुः सार्धपादं प्रयोजयित्वा अनुमंता कर्ता चेति स्वर्गनरकफले
तु कर्मपुनागिनो यो नृयश्चरते स्मिन्फलविशेष इत्यापस्तंबोक्तेः एतेषां प्रायश्चित्ते यत्रा यंतु ग्रंथकारा एव प्रमा
णं ॥ तिरस्कृतो यदा विप्रो हत्वा त्मानं मृते यदि निर्गुणः सहसा क्रोधा रुद्धेन्द्रादिकारणात् त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात्
यत्प्रतितो मांसरसवती गच्छेद्यपि विप्रुध्वंशतस्यायस्येति निश्चितं बृहस्पतिः ॥ नाततापिव धो हंता किं लि
पे प्राप्नुयात् क्वचित् विना शार्चिनमायातं घातयन्नापराधुयात् वसिष्ठः अग्निदोगरदश्चैव त्रयाणि धर्नापहः
क्षेत्रदाराहरश्चैव त्रयाणि धर्नापहः क्षेत्रदाराहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः अपरा के व्यासः ॥ उद्यतास्त्रिविधा
ग्निचशापो धनकरंतथा ॥ अथुर्वणे न हंतारं पिशुनं चैव राजसु ॥ नार्यातिक्रमिणं चैव विद्यात्स प्राततायिनः ॥ य
शो वित्तहरानन्याना ऊर्ध्वमार्थहारकात् कस्यायनः ॥ अनाहारितपूर्वो यस्त्वपराधे प्रवर्तते ॥ प्राणव्यापराधे
च प्रवृत्तस्याततायिनः ॥ अनाहारितोऽनपकृतः तेन पूर्वकृतापराधस्य मारणाद्युद्यतस्य नाततायिनेति घ

प्रा.म.

॥५॥

धेधेदोषव॥ आततायिवधेदोषाभावश्च गोविप्राततायिनिनाविषयइतिमिताक्षरापराकारै॥ नततायिवधे
दोषोन्पन्न=गोब्राह्मणदितिमुमंतु॥ कल्पतरेतु॥ आततायिन्यदोषोन्पन्नगोब्राह्मणत॥ यदाहन्मात्राय
श्चित्तंनस्यादितिपाठ॥ अत्रयुगांतरेयुद्धेविप्रायश्चित्तंभाव॥ युद्धंविनाहननेतुप्रायश्चित्तं॥ कलौतुयुद्धेपिह
ननेप्रायश्चित्तं॥ आततायिद्विजाग्र्याणधर्मयुद्धेनहिंसनमिति कलिनिषेधेतुपाठप्रपंचितं वैतत्रादृ
चणै॥ कलिवर्यनिर्णयेऽस्मनिश्चरेववहारमयूखे॥ आततायिवधेप्रायश्चित्तंनविष्ये॥ हत्वातुप्रहरंतंवे
ब्राह्मणं वेदपारगं कामतश्चेच्चरेक्षरद्वादशाक्षरव्यासुत्तममिति॥ अथकामाका॥ मरुतपापप्रायश्चित्तव्य
वस्था बृहस्पति॥ कामाकामरुतंवेवपातकं द्विविधंस्मृतं॥ पुरुषामेक्षयाचैवनिष्कृतिर्द्विविधंस्मृतेति॥ य
जुयाज्ञवल्क्यवाक्ये॥ प्रायश्चित्तैरपेत्येतोयदज्ञानरुतंनवेत्त॥ कामतोव्यवहार्यस्तवचनादिहजायतु॥ ते
इत्यज्ञानपदेतदप्युक्तमपरा॥ अतएवतत्पतियोनिरूपकामतःपदसंगच्छते॥ एवंवाक्यांतरायाणिवुद्धिज्ञा
नामिसंधिपदातिकामपराणि॥ अत्रबुधज्ञानानभिसंधिपदानिचकामपराणितेनवलाकारितेपापेसत्य

रामः

॥१०॥

पिज्ञानेनद्विगुणंप्रायश्चित्तं॥ तत्त्वयोजकामाभावना॥ अत्रकामरुतपापस्यव्यवहारनिरोधिकात्कनतिका
चेतिशक्तिद्वयमपिनश्यतिप्रायश्चित्तैनाकामरुतस्यव्यवहारनिरोधिकैवनश्यति॥ नतुनरकानुकलेतिवि
ज्ञानेश्वरादयोनिबध्नत॥ एतच्चयेद्यहस्यव्यवहारोनिषिद्धस्तत्परांतानिचाहगौतमा॥ ब्रह्महत्यायगुरुतल्य
गमात्पितृयोनिबंधागस्तेननास्तिकनिहितकमीत्यासिपतितात्याग्यपतितस्पगिनापतिताऽपातकसं
योजकश्चेतिरतेधेवव्यवहारोनिषिद्धोनात्यत्र॥ एनस्तिनिरनिर्णिकैनार्थकंचित्समाचरेदितिमानवाये
मेमुश्चिपदमपिब्रह्मवादिपरमेव॥ इतरपापेषुतुनरकनुकलापिनाश्रपते॥ सर्वैरहस्पपापेषुतुब्रह्महत्यादि
प्रकाशेषुमरणं॥ तिकप्रायश्चित्तैचैवं॥ व्यवहारनिरोधनाभावेनतदनुकूलशक्त्यभावात्॥ आशंकावाचार्य
स्तुकामतोव्यवहार्यस्तित्यकारप्रक्षेपेणोदयाज्ञवल्क्यवचोवहिसुनयथापिस्मृतेराचार्यैतिसूत्रेकृत
प्रायश्चित्तैनेष्टिकब्रह्मचर्यादिपर॥ आरुढेनैष्टिकंधर्मयस्तुप्रच्यवतेपुन॥ प्रायश्चित्तंनपश्यामियेनशुभेन
आत्महेतिआरुढपतितंविप्रमंडलच्चविनिःसृतं॥ उद्धंरुमिदष्टचस्पृष्टं चांशायणंचरेदितिवस्मृतेरिति

ब्राम्.

॥७॥

आचार्यपत्नीस्वसुतां गच्छन्तु गुरुतल्यग इति सामान्यातिदेशमप्याह सरव गुरुण मध्यधिक्षेयो वेदनिंदस्तु
हृदयः ब्रह्महत्यासमंशैयमधातस्य च नाशनमिति अत्र सम्यातिदेशे ईता इत्यवाचनिका योस्तपादो न
राजसमो मंत्रात्पादो किंचिद्दीन एव समपदप्रयोगात् महापातकातिदेशविशेषां च पातकसंज्ञाकत्वा
त् महापातकतुल्या निपायानि कानि यानि तु तानि पातकसंज्ञानितस्य नमुपपातकमिति पातकानां महा
पातकं नूनं च प्रतिपादनाच्चेति विज्ञानेश्वरादयः अत्र केचित् इषावेकाहे समानमितरथेनेनेति वाचनि
कानि देशे नूनं कत्वा प्रतीतेरिहापि नूनं तेति राजसमो मंत्रात्पादो नूनं तत्रत्यक्षगम्या अस्तु वासन प्राप्ते
न नूनता प्रतीति कलहः पादो नार्धादीयता तु निष्पुमाणिकेति अत्रास्मज्जैष्ठ्याचरणं महापातकतुल्यं
षु पातकसंज्ञेषु विशेषतः प्रायश्चित्तातु क्तैस्तदा कक्षाया मर्थवादे महापापजन्यनरका र्धावगतेः प्रायश्चित्ते
नैष्यर्द्धता कल्पतो तमेवार्थं वादमाह गिरा पातके तु सदसंस्पान्मदत्सु द्विगुणं तथा उपपापे तु रा
पस्यान्नरकं संरय्येति यत्तु विलु अतिपातकिनः पर्यायेण पञ्चमं ते कल्पं मन्वंतरं महापातकिनः

रामः

॥७॥

अतु पातकिनश्चोपपातकिनश्च तुर्यगमितितदस्या सपरं अतु पातकं महापातकतुल्यं पातकसंज्ञं ताड
प्यवाचनिकातिदेशे तु पादो नमेव ब्राह्मणा पुत्रस्य क्षत्रिया यो मातरि गमने पादहान्या द्वादशवार्षिकमेव
मन्यवर्णास्विति मिताक्षरो त्रिस्मृत्या दोनं द्वादशाष्टमुक्तं तच्च न केवलं हानवर्त्तमाना एव किंतु मा
तुः सपत्न्या मिता युक्तसर्वता इत्यवाचकातिदेशविषयं सर्वेषां समानधर्मत्वात् यथा होशनं वरूनामे
कधर्माणामेकस्यापि यड्यते सर्वेषां तद्वेत्कार्यं मेकरूपाहिते स्मृता इति अत एव मिताक्षरा यो राज
कपादा नां पंचानां गमने चां प्रायण प्रायश्चित्तमापसं बोक्तुमुक्ता रजकश्चर्मकारश्च नवे बुरुड एव च केव
त्रमिदं निश्चाश्च सप्तैते अंत्यज्यास्मृता इति सप्तान्मज्जागमने पितदेवप्रायश्चित्तमुपानोवाक्यबलाडुक्तमि
तियुक्तमुत्प्रेक्षंति एतेनातिदेशे सं पूर्णप्रायश्चित्तं वदंतौ शूलपाणि नवदेवाचप्यपासौ किंच सर्वत्र द्वाद
शाष्टविधित्वा यो स्मृतिषु तदुपदेश एव स्यात् न तु क्वचिदुपदेशः क्वचिच्चातिदेश इति स्पष्टयोजने दै
विध्यं न चान्न नूनतारिक्तसौपादिद्विवदार्शपूर्णमासिकातिदेशस्याहोदिप्रयोजनमस्ति यच्च नवदेवः

श्री०म०

॥८॥

साम्प्राप्तिर्यथावादा। अन्यथा ब्रह्मसत्त्वात्पानसमेषु मिथ्या कर्षोक्ति वेदनिंदादिषु पिडादशां स्यात्। क्व
चित्तिदोषे मनुष्यहरणे मनुना चां जायतादित्यप्रायश्चित्तं तन्मन्त्रानां चेति दपि मिथ्या कर्षोक्ति
वेदनिंदादिषु दादशां द्यपेक्षया द्रष्टव्यत्वात् ननु क्ताल्पप्रायश्चित्तस्य नीचमनुष्यापहारत्वम्। इत्यतिदे
शः। अथापापिनामनुतापा क उच्यते॥ यमं॥ यतितैः स प्रसुक्तश्चरुत द्योगुहृतस्य ग एतै पतंति सर्वेषु नर
केषु नु पूर्वकः॥ महापातकसंयुक्ता युगं तिष्ठन्तधोमुखः। रौरवे कूटसीङ्गी च यश्च मिथ्या निशंसकः। कुल
याहे पक्षवादी स च पत्रपतै नरः॥ कुलयाहे कुलसं देहे। स एव न्यासा पर्वता कुमति विषमो यश्च वृत्तिषु
तप्तकुं ने स्वस्वगामा गोघ्नो राजनष्टाश्च ये राजनश्चाराज बलेनोपद्रवकाः॥ महाज्वले दुहितरं स्तुषां
गत्वा च मातरं॥ अजा विकं शौकरिक स्तेनश्च क्रौ धनो नरः। रंगो पती वी पशुहो शकुनी ग्रामया चकः॥ अमज्ञो
वांता शविप्रो धर्मपुरस्कृतः॥ अगम्यागामा गरदो नरकं बलं ब्रजेत्। शकुपक्षि पोकः॥ वांताः पुत्रो हेमा
द्रो विष्णुना देशं गोत्रं कुलं विद्यामंत्रार्थं यो निवेदयेत्। वेवस्वतेषु धर्मेषु वाताशा स प्रकीर्तितः॥ सर्वज्ञाव

रामः

८००॥

यमित्येकमभिमानरतानराः। वांताः शिनः परित्याज्याश्रौ देदाने च लंपटा विदविक्रयिणो ये च शोके विक्रयि
णस्तथा वेदानां हषका ये च समयानां च हषकाः। हषका धर्मशास्त्राणी हेतुवादकुतूहलाः॥ एते विहं
गमे घोरे पच्यंते पापकारिणः॥ समयानां हषकाः सन्त्ययवृत्ता पितर्ययतिक्रमकारिणः॥ सर्वविक्र
यकर्तारो मित्राणां नेदकारकाः॥ निर्मर्यादाश्च कदर्यै कदमैश्च संयुताः॥ कोटरे विनियंतंते बंधुनकाश्च
वाणिजाः॥ बंधुनदाः बंधुपाउकाः॥ विमुखे पतिते घोरे मर्यादां यश्च लंघते। शरवा मृगघ्नो गोघ्नश्च हृमि
नक्षं ब्रजति॥ विमुखयुधानिदिषु परास्त्रुखः॥ पतिते युद्धरा वेति शेषः॥ एकाका मिष्टमश्रातिवंचयि
त्वा मुहुत्सुतान् दारान् नृत्यातिथिं श्वेव तथै संबंधी बंधवान्। उत्सन्नपितृ देवेश पशुघ्नाती च यो वृथा
लालके नरके घोरे उगंधेया स ते नरः॥ मानकर्माकुलं तश्च स्वर्गकारचिकीर्षकः॥ पतंति नरके घोरे कूटक
र्तविशेषतः॥ देवब्राह्मणविद्वेषा गुरुयश्चावमन्यते। सर्वा कशिरः प्रपद्यंते रत्नं हषयते च यः। मासं मद्यं
सुगं तादां नृवस्त्रं हृतं पयः॥ विक्राणति पुरातानि स तु पूरवहं ब्रजेत्। अगारारामदाही च उरवपापः॥

श्री.म.

॥१॥

ह देवच। पतंतिरुर्ध्वं तु कृतघ्नां निका नरा॥ मू५ हंसांतु यः कर्मातिपायो गुरु इषक॥ सीधु कृन्मधु क
हं डी कर्मकारो निराकृति॥ हं डी निषह हं डी आह॥ कर्मकारः कर्मकाराधिष्ठाता निराकृतिर स्वाध्यायः अ
तितीक्ष्णश्च उच्यते रुपघातः परशव॥ रपेन जीवा कालहिकः पुत्रोपाध्याय एव च॥ द्यूतसंयवहारी च प्रा
णिहिंता सताश्चरये वैतरिण्यानि पात्यंते येन राबंधु घातकः॥ अतितीक्ष्णश्च सुयु॥ चंड उच्यते विधवंधादि
वृत्तिः॥ उपघातपरः॥ परोपहृतिप्रवणः॥ शवोमायावा॥ कालहिकः कलहा पुत्रोपाध्यायः पुत्रउपाध्यायो
यस्मि सतया॥ असत्यतिमहातारस्तथैवायज्या जन॥ नक्षत्रे जावते यश्चे सोधकारं प्रपद्यते॥ अत्राप्तदम
को यश्च ब्राह्मणो वृषलापति॥ गोश्वे इह स्ति दमको॥ मित्रध्वक् च कस्तथा॥ असिपत्रवने घेरे यतं तैोर
निका नरा॥ अत्राप्तदमकोऽयोग्यदमकः॥ गोश्वे इह स्ति दमकः॥ सावृत्तिर्यस्य सतथोक्तः॥ त्रैरक्षिकामेघाजी
विनः॥ वृथापवृजितो यश्च सेतु नेत्राच सूचकः॥ अश्रमत्यति तोयश्च सो ग्रीष्मपद्यते कृत्पाकरानि कृत्यंते
नरा॥ अच्युतवादिनः॥ गजाच सुतिलोपी च संदं शं नर कं वजेत्॥ मृगव्याधस्तमो घोरं क्रूरकर्म च बाधुषि॥ न

रामः

२०
॥६०१॥

दं पतेश्च मशबलैस्तीक्ष्णतुं डैश्च वायुसैः॥ ब्रह्मविक्रयिणो ये च ब्रह्मवात्रि घते च ये॥ क्रयविक्रयविक्रयक
र्ता च बाधुषि सोमविक्रया॥ गुरुंश्च ये अवमन्यते वा धुरैस्तर्जयंति वा॥ विकर्माणः पापराशौ चाचरन् विवर्जि
ता॥ अगोक्षारः कुलद्वयाप रत्तानां च नाशकाः॥ कन्यानां इषकाश्चैव समया नां च इषकाः॥ क्रोधनाः पाप
लीलाश्च लुप्तये कृष्णगामिनः॥ स्कंदं ते च दिवा स्वप्ने वृत्तिणो ब्रह्मचारिणः॥ सर्वे ते नर के घोरे पात्यंते पाप
कारिणः॥ अगोक्षारोऽवशारक्षणा यानामिति शेषः॥ कुलद्वयाः छलेनार्जितघनाः॥ कृष्णगामिनः शूरा रता
त्रैवर्णिकाः॥ मनुः॥ बहून्वर्ष गणान् घोरान् नरान् नश्यत द्यूणात्॥ संसारात्प्रतिपद्यंते महापातकिनस्त्वि
ह याज्ञवल्क्य॥ मृगश्च शूकरोष्ट्रं ब्रह्महायो निमज्जति रवरयुक् स वेमानां सुरापो नात्र संशयः॥ पुल्क
स वेनो चंडालव शैषैः॥ कमीकोटपतंगत्वा स्वर्णहारी समानुयात्॥ तृणयुल्मलतात्वं च क्रमशो गुरुतल्पग
ः॥ सरवः॥ ब्रह्महास्यपरो गी स्यात्सुरापः॥ रपा वदंतकः॥ हेमहारी तु कुनरव इत्यर्मा गुरुतल्पगः॥ यो येन संन संव
सेत्येषां मतस्त्रिंशो निजायते॥ फलविशेषा यंथो नरतो वसेयाः॥ अथ पर्वतः॥ लघुपराशरः॥ चत्वारो वा न यो वापि

वेदवंतोऽग्निहोत्रिणाः ब्राह्मणानां समर्था ये पर्षत्साहि विधायते अनाहिता अयो न्येये वेदवेदांगपरगा
 ॥ पंचत्रयोवाधर्मज्ञा परिषत्संप्रकीर्तिता वेदवृत्तेषु स्नातानामेकोऽपि परिषद्भवेत् ॥ यमः एकोऽष्टौवात्र
 यो वापियदुयुर्धर्मपाठकाः ॥ सधर्म इति विज्ञेयो नेऽतरेषां सहस्रशः मनु ॥ त्रैविद्योऽहेतुकः स करिनेऽकृतो
 धर्मपाठकः ॥ त्रयश्चाभ्यिणपूर्वेऽपि षडैषावशावरा हेतुको मायांसकाः ॥ अंगिराः सचैलं वाग्यतः स्नात्वा
 क्रिन्नवासाः समाहितः ॥ द्वात्रिंशो वापि वैशेषावाप षडद्वयपतिरिति ॥ अधिकारामात्रोपज्ञानमिदं ॥ उपस्था
 पयतः शीघ्रं नास्ति मन्धराणां गतः ॥ गात्रेऽश्वशिरसा चैव न च किंचिदुदाहरेत् पराशरः ॥ पापं विरम्यापयेत्पाप
 दत्वा धेनुतपावृषः इदं सुपपातकविषयं महापापादिष्वधिकं कल्पमिति मिताक्षराः ॥ अप्यपापे तत्रैव
 तस्मात्तद्विजः प्राप्तः पापः स कदा मुसवारिणि विरम्याप्ययापं वक्तुं किंचिदत्वावतं चरेत् ॥ किंचिदत्वाप
 पं विरम्याप्यवतं चरेत् ॥ इति त्वयः ॥ विष्णुः ॥ पादवृत्ते वस्त्रदाने कृच्छ्रादितैलकाचने ॥ पादहीने तु गामे कांक्ष
 द्वे गोमिषु न स्मृतं ॥ अत्र सर्वधर्मविवेकार इत्यादि प्रार्थना पर्षत्सिद्धिणा च वक्ष्यते ॥ पक्षतौ देवतः पाप

रामः

॥ ६०२ ॥

कृत्स्नकृतं पापं कृत्स्नमारम्याय संसवित न स्नाते न याचेत निष्कृतिं तं स्य कर्मणाः ॥ अंगिराः कृत्वा पापं न च
 जीतत्रिरात्रमहरेव वा ॥ कुर्याद्ब्राह्मणश्च शूषामाप्रदानाद्वतस्य तु एतच्च वर्ष उपस्थानं प्रकाशाय श्चिन्न
 वनरहस्ये ॥ विरम्यात दोष ऊक्ते न पर्षदो नुमतं व्रतं ॥ अत्र निरम्यात दोष स्मरहस्यं तु तमाचरेदितियाज्ञ
 ल्पेयके ॥ प्रकाशेऽपि पर्षदं संनवेत्स्वयमेव कुर्यात् ॥ मनु ॥ मनि पूर्वमनुद्देशं प्राणांतिकमिति स्थितं मति
 पूर्वमप्यंमरणार्थं दृष्टतां तिज्ञात्वा ॥ अंगिराः ॥ ततस्ते प्रणिपातेन दृष्ट्वा ते समुपस्थितं ॥ वृद्धादृष्टं किंका
 यमुपविश्याग्रतः स्थितं ॥ किंते कार्ये वदस्मान्निः किंवा मया मेद्विजः ॥ तत्त्वतो ब्रूहि तस्यैव सत्यं हि गतिराम
 नः ॥ यद्विषं दक्षसं सत्यं नियतं प्राप्स्यसे शुभः ॥ पयागतोऽस्य सत्येन न त्वं शुभं सिद्धिं चित् ॥ एवं तैः समनुज्ञातः
 सर्वं ब्रूहि दशेषतः ॥ विश्वामित्रः ॥ जातिशक्तियुगापेक्षुसुक्त उद्धृतं तथा ॥ अनुबन्धादि विज्ञाय श्चिन्नं प्रक
 ल्पयेत् ॥ उपदेशश्च पर्षदनं तर्गते न पर्षदनुमत्या केन सिक्ता त्वया तथा च ॥ अंगिराः ॥ आह्वयश्चाह्वयेदेकप
 र्षदायोनियोजितः ॥ उपदेशश्च त्रिकार्य इति मदनपितामहचरणाश्च सरवः ॥ ब्राह्मणो ब्राह्मणाननुज्ञात्रि

याणां पुरोहितः वैश्यानां याजकश्चैव प्रायश्चित्तसमादिशेत् सरवः ॥ अगुरुद्वयानि याणां यो वैश्यानां चाप्ययाजकः
प्रायश्चित्तसमादिशेत् पतनं कृच्छ्रं व्रतं चरेत् ॥ सरवः ॥ तथा शूरांसमासाद्य सदा धर्मपुरस्सरं ॥ प्रायश्चित्तं प्रदा-
तव्यं जपहोमविवर्जितं ॥ जपहोमौ चांगप्रधानरूपा विशायात् ॥ पर्वदंतर्गतं सोपदेशकत्वे प्रायश्चित्तमा-
ह हारीतः ॥ प्रायश्चित्तं तु निनिर्दिश्य कथं पापात् मुच्यते ॥ यत्प्रवित्रं विजानीयाजपेक्षावेदमातरं ॥ अंगिराः ॥
वचः पूर्वमुदाहृतं यथेति धर्मकर्मणि ॥ पश्चात्कार्यानुसारेण शक्त्या कुर्यात्तु यत् ॥ वचः ॥ प्रायश्चित्तविधाय-
कं अनुग्रहः प्रायश्चित्तमूनता पराशरः ॥ उर्वलेतुग्रहकार्यस्तथैव शिशुवृद्धयोः ॥ अथान्यथानवेदोषस्ता-
स्मान्नानुग्रहो न वेत् ॥ देवलः ॥ प्रायश्चित्तं यथोदिष्टमशक्त्या तद्वशात् ॥ इत्येतनुग्रहस्यापि पूजानुग्रहकारणा-
त् ॥ एकोनार्द्धतितत्कृतं मनुचानोपनुग्रहं धर्मज्ञावद्वोवित्राकर्तुं तनुग्रहः ॥ स्नेहाद्यादिवालो नाहयाद-
ज्ञानतोपि वा ॥ कुर्वन्नुग्रहं ये तु तस्यायं ते पुण्यं छति ॥ पूजानुग्रहस्य पूज्यत्वं ॥ अनुग्रहरूपमूनतावधिमाहारी-
तः तस्मात्कृत्स्नमथाप्यर्द्धपादे वापि विधानतः ॥ ज्ञात्वा बलाबलं कार्यं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेदित्यनुग्रहकृत्वे

रामः

॥६०३॥

त्यध्याहारेण योज्यं ॥ अथोत्तिकर्तव्यतः ॥ विलुप्तः सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकं ॥ ग्रहणं सप्रेवस्मामि प्रा-
यश्चित्ते चिकाषितं ॥ दिनां तेन खरो मदीन प्रवाप्यस्तानमाचरेत् ॥ नस्मगोमयमृद्धारिपंचगव्यविकल्पितैः
मलापकर्षणं कार्यं ब्राह्मणे च विवृद्धये ॥ दंतधावनपूर्वेण पंचगव्येन संयुतं ॥ व्रतं निशमुखे ग्राह्यं बहि-
स्तारकदर्शने ॥ आचम्यातः परं मौनीध्यायन् उद्धृतमात्मनः ॥ मनः संतापनात्तु वसुधैव कुटुंबकमिति ॥ इति
रोमश्मश्रुः ॥ आदिना केशग्रहणं ब्रह्मशौचं पापनिर्हरणं ॥ पंचगव्येनेति ॥ नस्मादिसमस्तस्यैव पंचगव्या-
देरनुवादात् ॥ नस्मादिस्तानापेक्षया पितृदंतधावनस्य पूर्वत्वमिति ॥ आचारोऽप्येव पितृमहचरणञ्च ॥ व्रतं
होमा बलिषु पंचगव्यप्राशनमिति महार्णवादे ॥ प्रायश्चित्तसंकल्प इति माधवशूलपाणि ॥ घृतप्राशनमि-
तिकल्पतरुः ॥ नुप्यकेशनखात्सर्वं घृतं प्राश्य विशुध्यति शिखरिखितोक्ते ॥ पूर्वमित्यस्याग्रेन घास्नात्वा वि-
शुध्यति वा पाठः ॥ तदानघृतप्राशनं बहिर्यामान् ॥ जाबालिः ॥ आरंभे सर्वकृद्ग्राणं समाप्तौ च विशेषतः
अज्येनै बहिरालाग्नौ जुहुयाद्यहती ॥ पृथक् ॥ आर्द्धकुर्याद्ब्रतं ते च गोहिरण्यादिदक्षिणादेयेति शेषः ॥ अ-

नविस्महेवतयापित्रादिदेवतावाधः सांकल्पत्वाच्चाध्यावाहतामौकरणावनेजनपिंडस्वधावाचनानां वाधः
इत्युक्तं मस्मत्कृतेश्चाहमयस्वेसमासौ चेति आहं कुर्यादित्यत्राप्यन्वेति श्रुत्यपाणिस्तु गोहिरण्यादिदक्षि
णमिति यावत् तदा प्रायश्चित्तं त एवे ॥ गोहिरण्यादिदक्षिणं कार्यं नादावित्यर्थः स्त्रीणां शालाघ्नोम एव
न भवति तस्मै व प्रकृतत्वात् लौकिके यौतु न वत्येव सच विप्रदारा इति केचित् ॥ उक्तोऽप्येव तद्दोमस्त
र्थात्मानजपादिकं विप्रैः संपादितं यस्य संपन्नं तस्य तत्फलमिति पराशरोक्ते ॥ तन्न ॥ अस्पृष्टा मेषु जप
होमादिषु च शक्तौ विप्रतिरूपप्रतिनिधि नियममात्रार्थत्वात् प्रायश्चित्तं गजपहोमयोस्तु निषेधादेव प्राप्ते
स्तत्र तस्या प्रवृत्तिः यदपि वाराहे ॥ अमंत्रस्य तु मूत्रस्य विप्रो मंत्रेण गृह्यत इति तस्यापि परिभार्षत्वेपि प्रा
प्तयोरेव जपहोमयोः प्रवृत्तिः एते जपमदनरत्नमहार्णवयोः स्त्री मूत्राजिर्विप्रदारासंमंत्रको जपहोमो
न भवत इति तत्परांस्तं पराशरः स्त्री मूत्रस्य तु मूत्रस्य विप्रो मंत्रेण गृह्यत इति तस्यापि परिभार्षत्वेपि प्रा
त्वाशुचिर्न वैतः स्त्रीणां पंचगव्यस्य विहितप्रतिषिद्धत्वादि कल्पः मूत्राणां तु नित्यं भवत्येव ॥ मूत्र

रामः

॥६०॥

स्यापि विकल्प इति महार्णवे तन्न तस्य स्त्रीयदगर्न निषेधा प्रवृत्तेः यदुत्तरी मूत्रास्त यधर्माणा इति त
दशेषाभावे स्त्री मूत्रयोः समानधर्मत्वप्रतिपादनार्थं ॥ अस्ति चान्न मूत्रे पंचगव्यस्य विशेषविधिः य
त्तु पंचगव्यपि बेछूटो ब्राह्मणस्तु सुरं पिबेत् ॥ उक्तौ तौ तु स्पृकर्मणो पूषारम्ये नरके वसेत् ॥ इति च
त्रिवचस्तत्रागप्राप्तप्राशननिषेधपरं ॥ वपने विशेषमाह वसिष्ठः ॥ छद्मं व्रतं रूपं त्रयं मन्त्रः केशनिवाप
येत् ॥ अहिरोम शिखा वर्जमिति काम्य छद्मं दौ वपनं नोति मदनपारिजाते गोवधेतु पराशरः ॥ प्राजापसं
चरे छद्मं गोघाती व्रतमुन्नमं ॥ स सिधं वपनं कार्यं त्रिसंध्यं मवगाहनमिति विशेषमाह सवर्तः ॥ पादेगरो
मवपनं द्विपादेशमश्रुणोपि च ॥ त्रिपादे तु शिखा वर्जं स शिरं वतु निपातन इति सध्वानां विशेषमाह व
सिष्ठः ॥ केशानां नास्ति नारीणां वपनं व्रतयज्ञयोः ॥ गावध्यादिषु सर्वेषु छेदयेद्दं गुलद्वयं सध्वानां तु ना
रीणां मलकाराय सर्वदा केशसंधारणं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं द्विजैः त्रमरिति अगुलत्रयमिति कुचित्सा
व ॥ अत्र सधवाय द्वाविधवानां सर्ववपनं कार्यं ॥ अत्र विशेषमाह पराशरः ॥ वपनं नैव नारीणामनुब्र

ज्याजपादिको न गोष्ठेशयनं तासी न वसार न जगवाजिनं सा वानकेशा मसमु धृत्यमु धृत्य छेदये हं तुल्यं
सर्वत्रै वहि नाराणां शिरसो मुंडनं स्मृ स्मृतं वासिष्ठे आदिपदं प्रायश्चित्तं त रपरं तेन प्रयागादौ मुंडनं चोपवा
सश्च सर्वत र्ये धयं विधि रिति दे वलाद्युक्तेः सर्वमुंडनमेव वेणो वेणा प्रदाने तिस्रिगदा चाराच्च ती र्थां त
रेण भवतीत्यन्यदेतत् अपरा के उ द्भुख प्राप्नुरेवावावपनं कारयेत्तधी ॥ केशत्रमश्लोमन
रवापुदको स्नानि वापयेत् ॥ दक्षिणं कर्म्ममार न्य कर्म्मार्थि पाप सचरेये शिस्वा घ्नन वसंकारे शिरवा घ्नते शि
रो वयेत् ॥ पाप संचये तनि मिक्षे प्रायश्चित्ते तै त रीय के आसुर वपन निदित्वा दे वे कर्म उक्ता देयान् प्रक्रम्यत
उपपक्षा वये वपंत ॥ अथ त्रमश्रूण्य केशानिति मातुष्ये पितत्रैव मनु प्रक्रम्य आश्रूण्य मेव पंत ॥ अथोप
पक्षा वय केशानिति अत्रा धाने षि सो मे सु देवो तत्र तस्य विधाना त प्रायश्चित्ते तु देव मनुषे विकल्पे त
ता कापु दक सं स्थ ता ये व क्षिण त्रमश्रू पपक्षे वस्त्रा वामा विति ॥ इद च वयनं निषिद्ध काले पिका च क्षे रं
निमित्तकं कार्यं निषेधे मत्पि ध्रवं पित्रादि मति यात्रा सु प्रायश्चित्ते च तीर्थ के इति स्मृते ॥ निषेधाश्चा

रामः

॥६०५॥

दृष्ट गार्ग्य ॥ रव्यार सौरि वारे ष्ट रात्रौ पाते व ते ह निश्चा द्वाह प्रतिपदि ता नशः क्षौरेषु वर्जयेत् नश द्वितीयाद्या
न करणं तिथि साह चर्या त्वा स ॥ नश त्रे तु न तु क्वचित् यस्मिन् जाते नवे नरा नशौ ष्टपदयो ॥ कार्यं नैवा
ये ये तु नारते दारुणे शुतु सर्वेषु डष्ट ता रांतु वर्जये त्वा स ॥ विवाह मौ जी चूडा सुवर्ष मघं तद र्दकं अंतर्वर्त्यो
च जाया यां नेष्यते केशा वायन मित्या घने क निषेधा ॥ समय मयूरे उक्ता ॥ तथा जी वत्पिठ के णा पिका र्यो मुंडनं
पिंडदानं च घ्रेत कर्म च सर्वत्रा नजा वत्पिठ क कुर्यात् शुर्विणा पतिरेव चेति दक्षाय निषेध स्मृता ग्राप्त विषय
त्वादि द्विधि स्मृष्टे न व काशा त्वा वस्तु तस्विदं दक्ष स्मृतौ निबंधे वा नुपलं चानिर्मूल ॥ शंख ॥ राजा वाज पुत्रो
वा ब्राह्मणे वा बकु श्रुत ॥ केशानां वधनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ केशानां रक्षणा र्थं तु द्विगुणं व्रतमाच
रेत् ॥ द्विगुणं व्रतमाचारे दिक्षिणा द्विगुणा नवेत् ॥ यशु ॥ विद्वद्विप्र न पत्नीणां नेष्यंते केशा वा वनं ॥ कृते महा
पात कि नो गो हंतु या वकी र्स्ति इति तत्र विज्ञाने श्वर ॥ महा पात का विव्यति रिकैरा जादीनां वपने तास्मे
व महा पात कादौ नित्यं राजा क्षे र पि वपन मे वा न्यत्र तु वपना निष्ठा यो व्रत द्वै गुण्य मिति ॥ अन्ये तु महा पात का

आ.म.

॥९४॥

दौनित्यं राजादेरपिवयनमेवान्यत्र तु वपनानि छायां व्रतदैर्गुणविधिरित्याहुः। इयं च वपनाद्येति कर्तव्यताप्र
प्राजापत्यप्रवृत्तिश्चैव नवतिनततो ल्येषु तथा च ये वा नस्मिन् द्वादशाहे सं पूर्णवपनमिति। वयनग्रहणं चे
ति कर्तव्यतांतरस्याप्युपलक्ष्य। तथा च याज्ञवल्क्यः। कुर्यान्निषवणस्त्रायो ह छे चं शायं तथा पवित्र
णिजयेत्पिंडान् गायत्र्या चाग्निमंत्रयेदिति। निवर्त्तमानवपनमाह चर्यात्वं च गव्यादोपनिवृत्तिः। अतएव
मूने पादव्रते वस्त्रमिति वै श्रवे वस्त्रादिमात्रदानोक्तेरपादमवगमवगम्यते। अथ पूर्वोक्तस्य स्मादिस्नान
प्रयोगः। लिंगे। ईशानेन शिरोदेशे मुखं तत्पुरुषेण तु हृदोदेशे मधोरेण गुह्यं वामेन सुव्रतं सद्येन पार्श्वे
सर्वगं प्रणवेन तु शोधयेत्। अत्रैशानादिपदेनेशानां सर्वविद्यानामित्यादयो मंत्रा उच्यंते। चतुर्थ्यंता
निनमोतानीशानादिन्येवमंत्रा इत्यन्ये। अमिरिति नस्मा जलमिति नस्मा स्थलमिति नस्मा व्योमेति नस्मा स
वंहवारदं नस्मेति पंचमात्रा ईशानादिमंत्रस्थान इत्यपरे। विष्णुः। अथ मयमिति स्मृत्या मानस्तोनवा
पुनः गोमयेनैपयेत्प्राज्ञः सोदकैर्ननुदक्षितिः। योगाः। त्रिधा कृत्वा मदेतं तु गोमयं च विशेषतश्च धर्मोत्तम

रामः
॥६०६॥

ध्यानांगगानां क्षालनं चतैः कौर्म्यैः गोमयस्य प्रमाणं तु येनांगं लेपयेत्त इति। अथ मृत्तिकास्नानं जमदग्निः। अ
थ क्रांतेरथ क्रांते विवैश्रुद्धं मृत्तिका माहरे छनैः। नमो मित्रस्येत्यादयश्चैव तम दौकरौ। गंधद्वारामिति ज
क्षास्वात्पंगान्यनुलेपयेत्। शिवपुराणे। अथ क्रांत इति स्मृत्या मंत्रेणामंत्रमृत्तिका। उद्धरेत्त धृतासीति मंत्रे
ण सुसमाहितः। नमो मित्रस्येति कृत्वा दर्शयित्वा च जानवे त्शरुद्येति च गत्राणि समालभ्य धिरामेत्। अनु
लेपने मंत्रांतरमाह योगः। आलने तमृदांगानि इदं विष्णु इति स्मृत्या मृत्परिमाणं कौर्म्यैः मृत्तिका च समुद्दिष्ट
त्वाप्तमलकमात्रिकेति। कमउक्तानारदेन त्रायुष्कामः शिरोपमृदा कुर्याद्विजः पुरा आकामः पादयोश्चैव मृ
दा पूर्वममाचरेत्। पारस्करः। एकायातु शिरश्चात्पंगान्यनामेस्तथोपरि मृद्भिश्चैव तिसृभिः कायं षड्भिः पायु
तथैव च। कटिवस्त्ररुजं घाश्वपादौ च तिसृभिस्ततः। तथा हस्तौ परिक्षात्पंगान्यनामेस्तमाहितः। योगाः मृ
द्भिश्च गत्राणि क्रमाश्लवने जपेत्। शार्पाद्यानां नि सर्वाणि स्मरन् विष्णुममामयं कटिवस्त्ररुजं घेच
चरणौ च त्रिभिः स्त्रिभिः। तथैव हस्तावाचम्यनमस्कृत्य जलंततः। यत्किंचिदमिति मंत्रेण नमस्तेत्यतः ज-

नि॥ अत्र विरुद्धानां मत्सर्यादीनां यथाशौर्यं व्यवस्थेति हेमाद्रिः॥ इति मत्तानविधिः॥ अनंतरं चतुर्थं न
वारिस्तानमुक्तं॥ तत्र मंत्रो ब्रह्मांडपुराणे॥ आपो अस्मानिति उक्ता जास्करान्निमुखः स्थितः॥ इदं विष्णुजपित्वा च
प्रतिस्त्रोतो निमज्जति महारणवैतुवै कल्पकौ दौ मंत्रा उक्तौ इदमापः प्रवहते तिरुक्॥ आपो हिष्टे तिरुचे वेति
तत्र मूलं मृगं॥ अनंतरं पंचगव्यं स्नानानि उक्तानि॥ तत्र तद्ब्रह्मणं मंत्रा मास्मे॥ सा वित्रादाय गोमूत्रं गंधद्वारेति वै
श्वरुतः॥ आप्यायसेति चक्षोरदधिकावणेति वैदधिः॥ तेजो साति घृतेतद्देवस्य ते निचोदके॥ कुशमिश्रज
पेंद्विद्वान्यं च गव्यं न वेत्तत इति पाराशर्ये तु तेजो मित्याज्य देवस्य त्वाकुशोदके॥ पंचगव्यं मृचा घृतं स्थापयेद
मिसन्निधाविति॥ द्वितीयं श्लोक उक्तः॥ देवस्य ते त्वनंतरं मुनिर्विचामीति वाक्यशेषा पूरणाय इति निबंधकृतः॥
यद्यपि मात्स्ये देवप्रतिष्ठायां देवस्नानं पंचगव्यग्रहणं एते मंत्रा उक्ताः॥ पराशरेण च ब्रह्मकल्प्रकरणे त
थाप्युनयत्रापि कुशोदकसहितानां षण्णामे मूत्रादीनां पंचगव्यं न वेत्तत इति॥ पंचगव्यं मृचा घृतमिति चयं
चयं पंचगव्यमिति परिभाषेति मते॥ तस्याश्च प्रकरणेन नियमानां वेद्यत्रयं पंचगव्यविनियोगस्तत्रैव मंत्राद्य

रामः

॥६०७॥

वगंतव्यं॥ अन्यथा गमामिति तद्वितस्य गव्यं शृंगतक्रादिमाधारणेन तेनापि स्नानं स्यात् केचित्तु मलापकर्ष
णं कार्यं वाद्यशौचोपसिद्धये इति वाद्यशारीरमलशोधनमात्रार्थत्वादमंत्रे कल्पेवतानीत्याहुः॥ जमदग्निः॥ हिरण्य
शृंगं वरुणमित्योषो निपपद्यते॥ सुमित्रा इत्ययमृत्वा उर्मिन्ना सुवह्निः॥ क्षिपेत्॥ यदधो क्रूरमित्ययस्त्रिरा
जोऽनुयाणिना॥ प्रायश्चित्तचरणपर्यंतं धर्मानाह शंखः॥ प्रायश्चित्तमुपासा सो वाग्यतस्त्रिरुपस्मरेत्॥ रा
कवासाईवासाईवासा वास धारास्य डिजे शयः॥ स्थानवीरासनामौ जादंडकमंडलुः॥ नौ क्षत्र्याग्नि काशं च
कृष्णोऽंजुऊया हृतं उपस्य शस्त्रानमित्यराको॥ दिवा स्थितरात्रौ चोपवेशनं वीरासनामिति विज्ञाने श्वरः॥ ऊर्वा
द्यनाश्वयेणाहोरात्रमुपवेशनमेवेति शूलपाणिः॥ कृष्णोऽंजुय देवादेवेह इति मित्याद्यैः॥ मनुः॥ स्थानासनामौ
विहरेदशक्रोधाः शयीत वा॥ वसिष्ठः॥ महाव्याहृतिनिर्होमसा वित्रावान्वहं स्वयं कर्तव्यः॥ पावनः॥ सम्यक्सर्विषा
चतिलैस्तथा॥ द्वाणां व्याहृतिगाव्यत्रोश्च विकल्प इत्यराको॥ तत्रैव प्रयुंजात रुक्मादि वतमाचरन् वैशंपया
यनः॥ कृष्णं विरजं चैव शुद्धवत्सो घमर्षणं॥ गायत्र्या वाजपेदेवी पवित्रां वेदमातरं शतमष्टशतं वा पितृह

श.म.

॥१६॥

समयवापरं सरवं स्नातोपतिष्ठेदादित्यं सौरा निस्तुक्तं जन्मि गौतमः सौर वैवौ धाजये नित्यं प्रयुं जीत रौर
ववौ धाजये सामना षष्ठिं श्रमते जप होमादियत्किंचित्कृच्छ्रे कंस न वेत्त चेत् सर्व व्याहृति नि कु र्यात्
यन्मा प्रणवेन वा हारीत सूर्याय देवताभ्यो वै निवेद्य ब्रतमाचरेत् निवेदनमये ब्रतपते ब्रतमित्यादि मंत्रेण
त्यपराके पराशर प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु कुर्याद्वा स्नानं नौजनं नक्तपा वित्तानुसारेण प्रायश्चित्तानु रूपत
असहस्रादशता द्वादशता द्वादशं त मथ वाजपेय उकाराद्यंतया न्य द्वा गायत्रा मथ वायु त अतको प्रा
यश्चित्तमन्य द्वा रापि कार्यमिति प्रायश्चित्त विवेके ब्राह्मे रोगा दृक्कृत्त पौ गंडक र्यादि न्यै व्रतं स देति कुर्यात्कारये
त्पाराशर व्याधिव्यसनि निश्रान्ते दुर्मिदो डामरे तथा उपवासो व्रतो होमो द्विजसपा दितानि वै शुद्धि करा
णातिशेष डामरं परचक्रा द्ब्रतं ते कर्तव्यता माह पराशरः पंचगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्रह्म कर्त्तुं कुर्वेति यम प्राय
श्चित्ते व्यवसिते कर्त्ता यदि विपद्यते शुद्धस्तदहरे वासा विहृ लोके परत्र श्रेति त्रिगिरा अपि पदपंचरे धर्मम
प्राप्नोति यते व्रतं सतसु लप फलं प्रेत्य प्राप्नुयान्म नुर ब्रवात् सतसु लप फलं प्रेत्य प्राप्नुयान्म नुर ब्रवात्

रामः

६०६

छागलेयः पूर्वव्रतं गृहीत्वा तु नाचरेत्कामा मोहिता जावन्नवति चंडालो मृतः श्वा चान्नि जायते लोचान्मोहा
त्प्रा मादाश्च ब्रतं नो न वेद्यदि उपसन्नयं कुर्याद्वा केशमुंडनं प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती नवेत् वा शश्
समुच्चये त्र्ययसा धारणः प्रयोगः तत्र प्रायश्चित्तं ता वत्स्त्री रोगा दृक्कृत्त लादि घट्टं पंच वषं त्स्त्रि वं पाद षो
उश वर्षाधिक ब्रह्म चारिणि द्विगुणं यती चतुर्गुणं क्षत्रवि द्दुष्टाया पादया दहानि निमित्तिनः पाद
अतु लोमानां मातु लुप्तं प्रति लोमानां श्चतु लुप्तं स्त्रा श्चतु रंग प्रधान जप होम मंत्र नरहितं प्राप्ताप्ताया
श्च प्राजापत्ये धेनुरेका देयान्म ल्यं वातश्च चत्वारिंशन्मा घास्तद्वैवा हेम रूपं वैता वत् पंचपुराणं त्रिपुराणं
वारूप्यं द्वात्रिंशं पुंजः पुराणः द्वादशवि वे नौजनं शुक्ल केशस्य द्वादशस्तानि प्राणमशतद्वयं पावकेष्टि
पावना वेति एकस्मिंश्चायं प्राजापत्याम्नायास्त्रिगुणः अति कृच्छ्रे द्विगुणः त्रिंशत्प्राजापत्यसमम
हमित्यादि प्रायश्चित्ता सदाचारादिक्रियांति यौ दिनां ते पराक्षेपि वा द्वौ त्रीश्चतुरा पंचसप्तदश वापि प्रातादि
ताम्ना नान्यान्वारक मेवा ध्यात्म विदं वर्षत्वे नोपवेश्यते योगे हवौ तत्रिंशत्प्राजापत्यां नू मो प्राणिय

प्रा०म०

॥१७॥

तपश्चरणाकृत्यसर्वधर्मविवकारो गोपारो सकलादिजाः समेदहस्यसंशुद्धिर्बहुविजसत्तमा ॥ मया कृतं
महाघोरं ज्ञानमज्ञातकिल्बिषं प्रसादक्रियतां सद्यश्चानुज्ञाप्रयच्छथ ॥ पूजैः कृतपवित्रो हं भवेयं विज
सत्तमेरिति मंत्राभ्यां प्रार्थयेत्तानाचारात् ॥ ततः सन्यास्तच्छक्तिं विचार्य संमत्प्रातस्तत्रायाश्चित्रविधिवा
कपुमुक्ताशक्तस्त्रीवालवृद्धरोग्यादिष्वनुग्रहं कृत्वा हन्यान्नुवादकविप्रद्वारा मुक्तकर्मजनपापनाशार्थं
मिदं प्रायश्चित्तमसक्तावमुक्तप्रत्याज्ञायेत त्वया कार्यतेन त्वं शुद्धो न विष्यतीति सर्वप्रायश्चित्ते तु न वज्रमप्र
च्यति ॥ यथावत्तज्ज्ञानकामाकामसहस्रकृतकृतवायिकवाचिकमानसिकसंसर्गिकानि पातकलघुपा
तकसंकटीकरणमलिनीकरणपात्रीकरणजातिघ्नकरप्रकीर्णकपापानां मध्ये संन्यावितानां ज्ञानार्थं षडष्ट
मशक्तौ च दं मशक्तौ च दं साई दं साई वा प्रायश्चित्तं त्वं कुर्वीत ॥ अथ चोपदेशो व्रतकर्त्रा पुस्तकपूजने सम्ये श्वतड
देशेन गोदाने च कृते वा स्त्रियं कार्य इति संप्रदायः ॥ ततः कर्त्ता मासपक्षादिस्मृत्या मम जन्म प्रवृत्त्ययावदित्या
दिप्रायश्चित्तानि तं तत्पूर्वकमुक्ताश्च हं करिष्ये इति संकल्पयानि कानि च पापानि ब्रह्मस्य समानि च

रामः

॥८०॥

केशनाश्रित्यतिष्ठति तस्मात्केशान्वयाम्यहमिति मंत्रमुक्ता कक्षोपस्थशिरवर्जं क्रमेण वस्त्रमुपपक्षकेशानुद
क्तं स्थान्वापयेत् ॥ यतिविधवाशनां सशिरवं वपनं ब्रह्महत्यादिष्वपि सशिरवं सर्वांगलोभां च ॥ सध्वानां घण्टुल
केशाग्रच्छेदनां राजतसुत्रवज्रपुश्रुतविप्राणां ॥ इच्छं वा ययित्वा युबला मित्यादिना च दंतधावनं कृत्वा दश
स्नानानि कुर्यात् ॥ तत्र न स्मृत्तानं ईशानः सर्वविद्यानामिति शिरसि ॥ तत्पुरुषायेति मुखे ॥ अघोरे भोयघोर
भ्य इति रुद्रि वामदेवायेति गुह्ये ॥ अघो जातमिति पादयोः ॥ प्रणवेन सर्वांगे यद्वा ॥ उ ईशानाय नमः शिरसि
तत्पुरुषाय नमो मुखे ॥ अघोराय नमो रुद्रि वामदेवाय नमो गुह्ये ॥ सद्यो जाताय नमः पादयोः ॥ प्रणवेन सर्वा
ंगे ॥ अग्निरिति नस्म ॥ जलमिति नस्म ॥ स्थलमिति नस्म ॥ व्योमेति नस्म ॥ सर्वदेवा इदं नस्मिति
मंत्रैः ॥ क्रमाद्विरक्षादिषु ततो गोमयमादाय त्रिधा कृत्वा सूर्याय प्रदद्यात् ॥ यमये चरंतानो मोषधानो वने वने ता
सामृष्यनपत्नीनां पवित्रं कायशोधनं ॥ तन्मे रोगाग्रो कोऽश्वमुदगो मय सर्वदेति मंत्रेणैकं न जगेन नामे रध
ः परेणाने रधमाकं वमन्येन च शिरः क्षालयेत् ॥ मानस्तोकेति वामं ततोश्चक्रांते रथक्रांते विलुक्रांते वसुं

प्रा. म.

॥१८॥

धरो मन्त्रिके हरमे पायं यन्मया बर्कतं कृतमिति ॥ मन्त्रिकामन्त्रिमं ॥ धृता सिवरा हेण कृत्स्नेन शत बाहुना ॥ मन्त्रिके ब्रह्मदत्ता सिकाशपिता निमन्त्रिता ॥ मन्त्रिके हरतत्सर्वे यन्मया उद्धृतं कृतं ॥ मन्त्रिके देहि मे पुष्टिं यित्त्वं प्रतिष्ठितं ॥ त्वय ह तेन पापेन जीवामिशरं शतमिति ब्रह्मांडाय मे त्रैलोक्यं निवान मो मित्रस्येति सूर्यं प्रदर्शयिष्यामि कस्माद्भाग्यं त्वत्तत्त्वो वा मृदा पादयोः जंघोरुकादि वस्तिषु प्रत्येकं च तत्र ॥ गुह्ये षट् उदरकुक्षिं षट् वक्षो हस्तकठेषु च देशिरस्येका ॥ मत्परिमाणं मार्गमलकपात्रं ॥ ततश्चापोत्त्रस्मान्मातर इदं विष्णुरित्येताभ्यां देवस्य त्वेसनेन वास्नात्वास्नात्वा गायत्र्या गोमूत्रेण गंधद्वारेति गोमयेन ॥ आप्ययस्वेति गोमूत्रेण न दधिका वा इति दध्नातिजो मिश्रुक्रमस्य मृतमसि धावनामा सिध्दिं देवानामनाध्वं देवयजनमित्याज्येन देवस्य त्वेति च कुशोदकेन स्नायात् ॥ यदेतानि दशापि स्नानान्यमेव कारयेत् च कार्पाणि ॥ ततो हिरण्यं गंधं वरुणं प्रयद्येतां र्थं मे देहियाचितं ॥ यन्मया उक्तं मसाधनं पापेभ्यश्च प्रतियह्यं यन्मया मनसा वाचा कर्मणा वा उद्धृतं कृतं तन्न इदं वरुणो वृहस्पतिः सविता च पुनर्तु पुनर्तु पुनरित्येनाभ्यातीर्थं प्रार्थ्य ॥ ॐ नमो नारा

रामः

॥६१०॥

यणे त्वष्टाद्वारेण तीप्रकल्पं उन्मूर्तुवात्सुरिति त्रिराचम्य सकृन्निमज्ज्याया ॥ प्रवत इत्येतया व्याहृति निर्गोयत्रा जलमन्त्रिमं त्रयायामार्ग इवाकुशौ कांडादिति द्वाभ्यां प्रणवव्याहृति गायत्री आघोहि शनिमार्जयित्वा तर्जने त्र्यंते चेति तत्तं जपित्वा त्रिभिर्मज्ज देवर्षिपितृन्संतप्य शुक्लं वा सोधत्वा त्र्यधिकैर्विधैरावाहमाग्री करणस्य धावाचन हितं पार्वण विधिना आर्च्यं कुर्यात् ॥ तत्र सर्वेषु विधेयुः विष्णोरेव पूज्यः ॥ तत एकां गौं हिरण्यं च त्वरकृत्वा हृति निशा लुप्यौ त्र्यष्टा विंशति संख्यया जपं क्रमादग्निवायुसूर्यप्रजापतिदेवस्य कृत्वा ब्रह्म कर्चहोममपि कुर्याद्वा वराज तत्र ताम्रेण लाशो पाये वायव्ये रुणाया कृत्वा वा गोमूत्रं पतमितमष्टमाषमितं वा गायत्र्या द्वायश्चेतायाश्च गुह्यं हितं षोडशमाषमितं वा गोमयं गंधद्वारमिति ताम्राया हेमवर्णाया वा पायसस्य पलं द्वादशमाषमितं गोमयाष्टगुणं गोमूत्रं त्रिगुणं वा पायस्येति रक्ताया कृत्वा वा दधि त्रिपलं द्वादशमाषमितं गोमयासं च गुणं गोमूत्राद्विगुणं वा दधिका एव इति कपिलाया नीलाया वा धृतमेकपलमष्टमाषमितं गोमया चतुर्गुणं वा तेजो मिश्रुक्रममिति कुशोदकं च पलमिति चतुर्माषमितं वा देवस्य

वितिगृहीयात् गोमूत्रादिकपिलंवाशाहं। अलानेगयमात्रं। एतन्मंत्रांतेरुक्तामातिवाक्यशेषः। ततः श्रयोहि
 इतिहस्तेनालोप्रमत्तसो कइतियजियकाष्टेननिर्मथ्यसप्तवरैः कुशैः त्रिभिः पलाशपत्रैर्वाजुऊयात्। मं
 त्रास्तु उंररावताधेनुमताहिभृतं। दधिब्याइदेनममेतित्याग॥ इदंविष्णुः विलवइहंमानसोकेः रुद्राय
 शन्नोदेवा। अघ्नयस्वाहा। सोमायस्वाहा। इवतेस्वाहा। गायत्र्यासवित्रं प्रजापतेनत्वदेताम्ये।
 प्रजापतयइदं। उंस्वाहाप्रजापतयदं। अयंचब्रह्मरुचहोमोतेप्रमाणवान्। ततः स्विष्टकृदादिहोत्रेषस
 माप्यतारकोदयेहोमावशिष्टं पंचगव्यंप्रणवेनालोऽप्रणवेननिर्मथ्यप्रणवेनपीत्वातन्योपदिष्टं सक
 ल्मितं प्रायश्चित्तं साहाय्यासंभवत्पत्न्यायेनवाक्यपूर्ववद्धारुतिनिराज्यहोमं ब्रह्मरुचहोमाविलु
 प्त्वाहंचकृत्वागोहिरण्यादिदक्षिणंचदत्वाशिसाष्टणानारमानायगोम्योदत्वातानिर्निक्षितेषुद्योत
 इति श्रीमामांसकशंकरभट्टात्मजभट्टनीलकंठकृतैनाक्षरेप्रायश्चित्तमयूखेसाधारणप्रायश्चित्तप्र
 योगः अथह्यहस्तिस्वरूपं। याज्ञवल्क्यः॥ एकभक्तेनभक्तेनतथैवायाचितेनच॥ उपवासेनचैकेनच॥

राम।

॥८॥

द्युद्धाउदाहृतः। यथाकथंचिन्निगुणप्राजापत्यः सउच्यते। एषएवातिकंक्षुस्यात्पाणिपूरान्नभोजनश्रुति
 लघुलघुस्येवशिष्टुल्लूइतिनामांतरं। यथाकथंचिन्। अतुलौमः प्रतिलोमोदंउकलितवदावृत्तः।
 स्वस्थानविष्टधेचि॥ एताश्चतुरोपिपक्षान्तरसिद्धान्त्यकथंचित्यदेनैवसंजग्राहयोगायाससंख्यामा
 हापत्तंवासायंदविंशतिर्ग्रासाः प्रातःषड्विंशतिः स्मृताः चतुर्विंशतिरायाच्याः परंनिरशनंस्मृतं। कुक्कुटोऽप्र
 माणाः सूर्ययावास्पंविशेत्सुखं। पराशयेतु। सायंतुद्वादश्यासाः प्रतः पंचदशामृतंइति। पूर्वार्धेचतुर्विंश
 तिमतेतु। प्रातस्तुद्वादश्यासायंपंचदशैवतुअयाचितेनुद्वादशैपरंवैमारुताशनइति। आसींचसंख्य
 नंशक्त्याविकल्पः। अतिहृष्टेउपवासनिन्ननवदिनभोजनेषुपाणिपूरान्नविधिः। पाणिपूरमेकयासमि
 तं। एकैकंयासमुश्नीयात्। अहाणित्राणिपूर्ववत्। अहंचोपवसेदंत्यमतिहृष्टं चरन्दिजइतिमन्त्रैः। सां
 गंप्राजापत्यमाहगौतमः। हविष्यान्नप्रातरार्शन्नुत्कातिस्रोरात्रीनीश्रायादथापरंअहंनक्रंजुंजीतायाप
 रंअहंनक्रंचवनयाचेतायापरंअहमुपवसेन्निष्टेदहनिरात्रावासातक्षिप्रकासासत्संवदेदनायैर्नसंजा

चेतरोरवयौ धाजये नित्यं प्रयुं जीतानुसवनमुदकोत्पन्नानि मापो हिष्टेति तिसृजि॥ पवित्रवतानिर्मार्जयातिहि
रण्यवर्णाः शुचयः पावकाश्च सृष्टिर्धो रक्तपुष्पं नमो हमायमो हमायमं हमाय ध्रुवतेतायमायपु
नर्वसतेनमोमोर्ज्यौर्वायतुविदायवसुविदेसर्वविदायनम॥ पराद्यसुविदेसर्वविदायनम॥ पराद्य
सुविदेसर्वविदायनम॥ पराद्यसु पारदायपारयि सवेनमोदायपशुपतयेमहतेदेवायत्र्यंबकयैकचराय
धिपतयेहरयेसर्वायोप्रनायोत्रायवज्रिणेघृणिनेकपक्षिनेनम॥ सूर्यायदित्यायनमोनीलग्रीवायश्रितिकं
वायनम॥ रुक्मायपिंगलायनमो ज्योष्टायश्रेष्ठायवृद्धायैशायहरेकेशायो ईरतसेनमः सत्यायपावक
वर्णायकामायकामरूपिणेनमोदीप्तायदीप्तरूपिणेनम॥ सौम्यायपुरुषायमहापुरुषायमध्यमपुरु
षायवृक्षचारिणेनमश्चंद्रललाटायकृतिवाससेनमइति एत एवादित्योपस्थान एता एवाज्याऊतयोद्वाह
शरात्रस्यांतेचरुं प्रपयित्वेताम्यो जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा अग्नये स्वाहा
यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतयेऽ न्योस्विष्टकृत इत्यंते ब्राह्मणो जनमेतेनातिष्ठन्नेव्यारव्यात इति नमोद

रामः

॥८१२॥

मायेत्यायदस्रयोदशमंत्रानमः पूर्वानमोताश्चेति हृदयः कौषुमब्रह्मणे तुतयेवपावः अथ कृष्णातिष्ठ
ध्रुः पाञ्चवल्क्यः कृष्णातिष्ठ रूपयासादिवमानिकविंशतिमिति पयोजले चरैरुष्णातिष्ठ ध्रुपिबेत्तौ यंच
शीतलमिति ब्रह्मांडपुराणात् अथ पराकः स एव द्वादशाहोपवासो न पराकः परिकीर्तित इति मासोपवा
सकृच्छ्रमाहजा बालः अनश्रमा समेकं तु महापातकनाशनमिति पावकृच्छ्रमाहशंखः गोपुरी वातय
थानश्रमा समेकं समाहितः व्रतंतुयावकंकुर्यात्सर्वपापयुतयेत प्रकृच्छ्रमाहमनु भूतसहस्रचरन्निषे
जलक्षोरघुतानिलान् प्रतिग्रहं पिबेदुल्लान्सकृत्स्नायी समाहितः पराशरः षट्पलंतुपिबेदं नस्त्रिपलं
तुपयपिबेत् पलमेकं पिबेत्सर्विस्तप्रकृष्टे विधायते तस्रकृच्छ्रमुक्तांशवलिखितौ एष एव श्रांतेः शी
तकृच्छ्र इति ब्रह्मकर्चमाहजा बालः अहोरात्रोषितो नूत्वा यौगमास्यं विशेत पंचगव्यं पिबेत्प्रातर्ब्रह्म
र्चविधिस्मृतः प्राजायति पालाशं यन्नपत्रं च ताम्रं वथ हिरण्यं गृहीत्वा सोदयित्वा च तथा कर्म समाच
रेत् पराशरः गोमूत्रं कृच्छ्रवर्णायाश्चेतायाश्चैव गोमये ययश्च ताम्रवर्णायास्तृताया गृह्यते वधिकपि

जाया हतं ग्राह्यं सर्वं कापिलमेव चेति सरवमूत्रमेकपलं दद्यादं गुला ईतु गोमये दारं सप्तपलं दद्यादधि
त्रिपलमुच्यते ॥ हतमेकपलं दद्यात्समेकं कुशौदकं गवां वर्णांतरस्य पंचगव्यं परिमाणस्य च बंधक
वाक्यं नियंयांतरेऽष्टया नि ॥ तदर्थं स्तु प्रयोगे स्मानि संगृहीत ॥ पराशरः ॥ आपो हि षेति चोद्यमानस्तो
केति मंथयत् ॥ सरवः सप्तावरास्तु ये दर्शश्चिन्नायाश्चुक्रं त्रिषं नैरुधस्य च होतमं यथाक्रमं विधाति प्रजा
पतिस्त ॥ स्या पाथयित्वा य न दर्शेषु पालाशैः पत्रकैरथ ॥ तत्समु दृत्य होतव्यं देवताभ्यो यथाक्रमं पराशर
ः ॥ इरावती इदं विष्णुमानस्तोके च शंवता ॥ एतानि श्वैव होतव्यं कृतशेषं पिबेद्भिज ॥ प्रजापति ॥ अग्रये चैव सोमाय
सावित्र्या च तथैव च ॥ प्रणवेन तथा कृत्वा स्विष्टकृच्च तथैव च ॥ मरीचि ॥ अग्रये स्वाहा ॥ सोमाय स्वाहा ॥ इदं व
ते ॥ इदं विष्णु ॥ मानस्तोके गायत्र्या ॥ प्रजापते न त्वदेतानीत्याज्या कृती रथै जुहुयात् ॥ पराशरः ॥ आपो लोअ
प्रणवेनैव निर्मय्य प्रणवेन तु ॥ उधस्य प्रणवेनैव पिबेच्च प्रणवेन मरीचि ॥ पालाशे न च पत्रेण विष्णुप
त्रेण वा पिबेत् ॥ तृतीयं तान्न पानं वा ब्रह्मयात्रा गितानि वै ॥ इदं पराशरः ॥ यत्स्थिसंगतं पापं देहेति

रामः

॥६१॥

तिमानघे ॥ ब्रह्मकूर्चो देहे त्सर्वं शुक्रमग्निरिव धनमिति ॥ पानदिने चोपवासः ॥ ब्रह्मकूर्चोपवासस्तदहस्य
क्तिरिव धनमिति पराशरोक्ते ॥ अथ सांतपनं शंखः गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिकुशौदकं ॥ एकरात्रोप
वासश्च कृत्वा सांतपनं स्मृतं ॥ एतदेव महात्मस्य यति सांतपनं स्मृतं ॥ महासांतपनं महायाज्ञवल्क्यः ॥ ह
यकसांतपनं इमैः षडहः सोपवासका ॥ सप्ताहेन तु कृच्छ्रेण महासांतपनं स्मृतं ॥ यमः ॥ एतान्येव च पापानि
एकैकं च घृह्य ह्यहं ॥ अति सांतपनं नाम श्वपाकमपिशोधयेत् ॥ द्वादशाहोयं ॥ अहं पिबेत्तु गोमूत्रं अहं वै
गोमयं पिबेत् ॥ अहं दधि अहं क्षीरं अहं सर्पिस्ततः शुचि ॥ पंचदशाहोयं जाबालः ॥ एकैकमेतदेवं हिति
रात्रिषु पयोजयेत् ॥ अहं चोपवसेदं त्यं महासांतपने विडरिति ॥ एकविंशतिरात्रोयं वज्रकृष्णं महंगिरा ॥ गो
मूत्रेण समा युक्तं यावकं चोपयोजयेत् ॥ एकाहेन तु कृच्छ्रेण मुक्तस्त्वं गिरसा त्वयं ॥ सर्वपापहरो दिव्यो न
म्रावज्ज इति स्मृतं इति ॥ पूर्वप्रकांतपयोदधितक्राये क्षयावाशश्चे विकल्पः ॥ अथ तुला पुरुष कृष्ण
ः ॥ शंखा ॥ पिण्याकवा मतक्रांतु सक्तुनां प्रतिवा सरं उपवासांतराभ्यासा तुला पुरुष उच्यते ॥ अथ चो

जायरा॥ यम॥ वदयैतिउमेकैकंशुक्लेकस्त्रेचक्रासयेत॥ एतच्च जायरां नामयवमध्यं प्रकीर्तित एकै
कंक्रासयेतिउहस्त्रेचक्रासयेत॥ एतत्पिपातिकामध्यचं जायरासुदाहृतं॥ त्रैलोक्यं त्रिदशमश्रा
यान्निपतात्मादृष्टत॥ हविष्यान्नस्यैवमासमृषिचं जायरां स्मृतं॥ चतुरः प्रातश्चाया चतुरः सायमेवच पि
डानेतद्विद्वानां शिष्टं चं जायरां स्मृतं॥ पिडानशैमसश्रायान्मासमध्यं दिनैरवैयतिचं जायरां ह्येत
त्सर्वकल्मषनाशनं यतिचं जायरां निसंज्ञामात्रं तेन नयतिमात्रं स्पैवाधिकारः किंतुः सर्वेषां॥ एवं शि
षुचं जायरापि यं विपिपिला कामध्ययोस्तिष्ठिद्वौकासेवायासानामपि क्रासुदृष्टी तथा च विष्णुः प्रासा
नास्यविकारमश्राया तं चं प्रकलानिद्वौक्रमेण वदयिद्वानौचक्रासयेदवास्यायाचनाश्रादिति एतेन
यत्कल्पतरु कछूसपाणि आ हेतुः कृष्णप्रतिपदि पंचदशयास॥ तत एकैकहनावमावास्यायामेकोया
ह॥ शुक्लप्रतिपदादिषु घाट्टे वदिरिति श्रमावास्यानुंजीत एषचं जायरां विधिरिति पराशरोक्तेश्च रामः
सामान्यचं जायरा माहस एव यथा केचं चित्तिडानां तिस्रो शतिरश्रायात्मा स्मृत्यचं जायराशति ८१४॥

प्रतिदिनं संख्या नियमानादरेण मासेन चत्वारिंशत्तरंशत इयं यासानश्रायादिसर्प्य पिपातिकायच
मध्यमिचं जायरा सुदिनांतरेष्वं रं नोन प्रतिपद्येव यास परिमाणमाह याज्ञवल्क्यः तिष्ठिद्व्याचरे
तिडानशुक्ले श्राव्यं उ संमितान् शिखामयूरः चं जायरा प्रकरणे पराशस्त॥ कुर्कुटं उ प्रमाणं तु यासवैप
रिकल्पयेत् श्रावस्तु॥ आर्जमलकमात्रास्तु प्रासा इ उ वते स्मृता इति एतेषां च परिमाणानां विकल्पः
एकादशपादौ नित्यप्राप्त उपवसस्तावच्चं जायरा विधिना बाध्यते॥ एतस्य धर्मार्थचरे देत चं प्रत्येति सलोकता
मिति काम्यत्वाद्भुन नक्षरादिति निमित्ते विहितत्वेन नैमित्तिकत्वाच्च॥ कामस्वेकादशपाद्युपवासो न्यक्षरा
कारणाय॥ प्रतिनिधना धं कृते पिफजप्राप्ते॥ कात्यायनादिभिरुक्तत्वात्॥ वचनानि त्वस्मत्कृते समयमयूरके
ष्टव्यानि त्रयं चैकादशपाद्युपवासबाधः सामान्यचं जायरा निनेथैव॥ तत्र प्रतिदिनं यासग्रहण नियमानावा
त् गौतमः॥ त्रयातश्चां जायरांतस्योक्ता विधिः कृष्णवपनं ब्रतं चरेद्धौ नूतां पौर्णिमा सुपवसे दद्यायस्व संते
पयंसि नवो नव इति चैतानि सत्यं माज्यं होमो हविष्या तु मंत्रा सुपस्थानं चं प्रम सोयदेवा देवहेड नमि

प्रा.म.

॥२२॥

तिचतस्रनिराज्यं जुहुयादेवकृतस्योचंते समिद्धि॥ ॐ नमः॥ सुवः स्वः तपः सत्यं पशः श्रीः ॐ कृ ३२ श्रीज
तेजः पुरुषः धर्मः शिवः इत्येतैर्ग्रासानुमंत्रणं मनसानमः॥ स्वाहेतिवासर्वायासप्रमाणमास्याविकारेणा
चरुचैक्षसक्तुकरणायावकशाकपयोदधिधृतः मूलपलोदकास्तुचरोत्तरप्रशास्तानि॥ पौर्णमास्याच
पंचदशयासानुष्कारैकैकापंचयेनापरपक्षमश्रायात्र॥ अमावास्यायामुद्यौयैवैकोपचयेनपूर्वप
क्षमितिबोधयन॥ अथातश्चोपायणकल्पं व्याख्यास्यामः॥ शुक्लचतुर्दशमुपवसेत्क्षुल्लचतुर्दशं वाकेश
श्मश्लोमनखानिवापयित्वाश्लेषवेत्यादि॥ यमः श्रायसतैजसेपात्रंचक्रौत्थं विवर्जयेत्॥ असुरा
णांहितस्यात्रंदेवपात्रमचक्रकं चक्रौत्थं घटशरावादि स एव॥ अग्न्यस्थितं यासं सावित्र्याचानि
मंत्रयेत्॥ अत्रयास्येव प्राणाग्निहोत्रमाह बोधयन॥ अश्रायात्प्राणयेति मंत्रप्रथमं॥ अश्रायायेति द्वितीयं
व्यानायेति तृतीयं॥ उदानायेति चतुर्थं॥ समानायेति पंचमं॥ यदा च त्वारस्तदा द्वाभ्यां पूर्वं॥ यदा त्रयस्तदा
द्वाभ्यां पूर्वं॥ यदा द्वौ तदा द्वाभ्यामेवोत्तरमेकं सर्वैरिति यासद्वयपक्षे प्रथममाद्यैश्चिन्निरसं द्वाभ्यामेकपक्षे

रामः

॥ ८१५ ॥

सर्वैरकमित्यर्थः॥ अथप्रयोगः॥ चतुर्दशपाठतनित्यक्रियः पूर्वाङ्गे प्राणानायम्यमासपक्षद्वयस्त्रिंशसु
कपापक्षयकामः श्राकामो देवता प्रातिका मोरमायनादिसिद्धिकामो वासुकचां जायणं करिष्यति
संकल्प्य अग्रे ब्रतपते ब्रतं चरिष्यामात्यादिमंत्रैर्ब्रतमादित्यायनिवेद्य केशश्मश्लोमनखानि
श्मश्लेषेव वापयित्वा तद्दिन उपोष्य परदिनेऽमाचे तत्राप्नुपोष्य पौर्णमासे च पंचदशयासानुजता
ततश्चमोत्तरपक्षे उपचयः॥ पौर्णमासे उत्तरपक्षेऽपचयो ग्रासानां प्रतिदिनमुदिते चंद्रे आप्यायस्व सोमत
र्पयामि सतेपयां निसीमंतर्पयामि नवोनवोचं प्रमुपस्थापर्यद्देवादेव हेऽनमिति चतस्रनिश्च प्रष्टुमाज्यं जु
हुयात् सवीत्राय येन ममेतित्यागः॥ ततो देवकृतस्येति त्रिजिसमिद्धयुं कृत्वा॥ ॐ नमः॥ सुवः स्वः तपः सत्यं श्रीः
ॐ कृ ३२ तेजः श्रीजः पुरुषः धर्मः शिवः इत्येतैः पंचदशमिरेकैकं क्रमेण पात्रस्य ग्रासमनुमंत्रमन
सानमः स्वाहेत्युक्त्वा सर्वाननुमंत्रैकैकं मण्डल्यग्रैर्गृहीत्वा सावित्र्यानुमंत्रं नक्षयेत्॥ तत्र प्रथमं दिन एक
यास नक्षयो प्राणाय स्वाहेत्यादयः चापिमंत्रा॥ द्वयोः यासयो राद्यैश्चिन्निरसं द्वाभ्यामेकपक्षे

पुत्रासेषु दान्यां दौ एकै नां त्प॥ चतुर्षु दान्यां पूर्वैरै के केना न्या त्प॥ पंचम्यो धिका या सास्त्रस्मा मेव न दद्यात्प॥ समा
 शौच वरा न्नो जयित्वा गौं दक्षिणं दद्यात्प॥ आसमाप्तिप्रत्यहं त्रिषवणं स्नानं सैप मंत्रैः कृतं जले रादित्यो प॥
 स्थानं गायत्र्या व्याकृतिनिःकृशं उवाच्य होम॥ दिवा स्थिति॥ रात्रौ पुनर्वेशनं॥ अशक्तौ शयनं यथा शक्ति
 आपो ह्येति सूक्तं॥ एतन्विष्टं कृतं चेति तृचं॥ शान्तं इंद्राग्नास्वस्तिनो निमांता॥ सुनं मा देव जना॥ ऋषमं विरजं रौ वयो
 धाजयेसा मनीच पवे त्प॥ एतेषां मसं न्वेग यत्रो व्याकृती॥ प्रणवं वाजपेत॥ एतच्च विप्र नो जन दक्षिणा दनानि ज
 पोतं सर्वेष्पि प्राजापत्या दिवतेषु तुल्यं॥ इति चो प्रायण व्रतप्रयोग॥ अथ सोमायमं॥ माकं उवा गो ह्यारं स
 मरात्रं तु॥ पिबेत्स्तन चतुष्टयात्॥ स्तनत्रयात्समरात्रं सप्त रात्रं स्तन द्वयात्॥ स्तनेनै केन पडात्रां त्रिरात्रं वा
 पुनुरपवेत् एतन्विष्टं दिनमाध्यं चतुर्विंशतिदिनमाध्यमाह चतुर्थं प्रच्युति चतुस्तनेन त्रिरात्रं॥ त्रिस्त
 नेन त्रिरात्रं॥ द्विस्तनेन त्रिरात्रं॥ एकस्तनेन त्रिरात्रं॥ एकस्तन प्रच्युति पुन चतुःस्तनांतं॥ याते सोम चतुर्थं
 तत्र स्तस्यै स्वाहा॥ एवं पंच मीष ह्यस्ते वं यथार्था स्तिथि होमा॥ एक मा ह्यो ए नो न्या॥ पूतवं चंद्रमसस्य

रामः

॥६१॥

मानतां सामान लोकतां सायुज्यं गच्छति समाप्ते ब्राह्मण तर्पणं दक्षिणा दानवा चतुर्थं कृत्वा॥ समानता॥ तुल्य
 त्वं॥ समान्यता॥ न्यस्त्वं इत्वं सायुज्यं च प्राप्ते द॥ सर्वे षां कृत्वा णां फलार्थं त्वमप्याह व्यास॥ - कामः पुष्टिकाश्च
 स्वर्ग कामस्तथैव च॥ देवतारा धन परस्तथा कृच्छ्र समाचरेत् रमायना निमित्राश्च तथा वैवौष धानि च॥ त
 स्य सर्व दानानि कृच्छ्र कर्तुं न सं प्राय इति॥ अथ प्राजापत्या दि प्रत्या म्नाय॥ तत्र ताव चो प्रायण द्वादशा द्वा
 दि व्रत विषयेष्पि पापेषु प्राजापत्य कल्पना माह तु र्य मोशन सौ॥ यत्रोक्तं यवोत्रे नोक्तं मिह यात कनाश
 नं॥ प्राजापत्येन कृच्छ्रे ण शो धयेनात्र संशयः॥ प्राजापत्य श्रवतं तरानुरो धेना वृत्रो ना वृत्रो वा प्राजापत्य प्रत्या
 म्नाया॥ श्रुतुर्विंशति मते कृच्छ्रे देव पुनं चैव प्राणायाम शत द्वये॥ तिल होम सहस्रं तु वेदपारायणं तथा
 विप्रा द्वादश बानो ज्याः पाव के छित्तथैव च॥ अन्या चापाव माने छिः॥ समान्या कर्म नीषिणः॥ अपरा वैसि
 मिह तद्द विक्षान्यं तिला न्या मारु ताशनः॥ कृत्वा द्वादश साहस्रं गायत्र्या कृच्छ्र माप्नुयादिति॥ द्वादश निधि
 कं सहस्र द्वादश सहस्रं याज्ञवल्क्योपि यत्र यत्र च संकीर्ण मात्मानं म न्यते जन॥ तत्र तत्र तिजैर्होमोर्गो

यथावाचनं तथा संकीर्णपापयुक्तं वाचनं दानति लैरित्यत्रापि संबध्यते तिलदानमित्यर्थः वेदपाराय
 णं संहितापारायणं अथुतगायत्रीनिरव्यांतरितत्वात् संहिताध्ययनं यावत्तं कालं सावित्रीजपेदिति
 अपराकेष्वेते स्मृतेश्च पराशरा कृष्णयुतं तु गायत्र्या उद्वासस्तथैव वधेन उद्दानं विप्राय सममेतत्
 तुष्टयमिति उद्वासो होरात्रमिति महर्णवे मा कंडेयः प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धनुं दद्यात् यत्सना धे
 तुराना वेदातयं मूल्यं न संशय इति संवत् गवामना वेदातयं मूल्यं तु स्यं न संशय इति मूल्यमुक्तं मा
 धवाये ब्रह्मपुराणे गवामना वेने ह्यं स्यात्तदधे पाद एव वा रूप्य परिमाणे निष्के परिभाषामाह या
 जवल्का निष्कं सुवर्णं शतवार इति सुवर्णं च तुष्टयसमतो लितं रूप्यं तिष्ठति मित्यर्थः लीलावत्सं वराट्का
 नां दशकं द्वयं च त्साकाकिनीताश्च पराश्वतस्रः तेषां उद्दामागम्योऽमे स तथा षोडश निश्च निष्क इ
 ति मूल्यांतरमपि प्रायश्चित्तविवेके षड्विंशतमते धेतुः पंच निराद्याने मध्यानां त्रिपुराणिकः कार्षाप
 णौक मूल्यादिपवित्राणां प्रकीर्तिता हरिद्राणा मिति कचित्पावः पुराणं द्वाविंशत्कल्लजमितरजतं

रामः

॥६१७॥

देहल्लेसम म धृते विज्ञेयो रूप्यमाषका तेषां उद्दामादराणां पुराणं चैवराजतमिति मितं द्वा रायां स्म
 ते कार्षाणस्त कार्षापणः सुविज्ञेय कार्षिकस्ताम्रकः पण इति मन्त्रके नारदोक्तैः पि कार्षापणो दक्षिण
 स्यादिशिरोप्यः प्रवर्तते पणो निबद्धः पूर्वस्यां षोडशैव पणः स तु मूल्याध्याये कात्यायनः द्वाविंशत्पुणि
 कागावश्चतुर्कार्षापणो वरः हृषे षट्कार्षापण कात्यायन उ हि स्मृतः दश कार्षापण धेनोरश्चैपं
 च दशैव त्विति एते षांच गो मूल्यपक्षाणां शक्ता शक्ते देन व्यवस्था यत्तु अपराके द्वादशैव सहस्रा
 णि जपे देवा मुपोषितः जलांते विधिवन्मौनः प्राजापत्यो यमुच्यते इति जलांते जलसमापे तथा तत्रैव
 चतुर्विंशतिमत उक्तं अतिरुद्धे पराके च प्राजापत्यत्रयं कुर्यात् कृष्णे गो मिथुनमिति अत्र द्वादश ब्राह्म
 णान्तरपयै नमरुताश्च श्रौत्रियान् कृद्गु उच्यते उपोष्य श्रद्धया युक्त तिलपात्राणि धर्मता द्वादश ब्राह्मवा
 हिभ्यः प्राजापत्येन तत्समं स्वयमाहुत्ययो मूर्द्धात्तरा नारानुपोषितः दद्यात्ते मंडले कृद्गु दशैव न संश
 यः प्राणायाम शतं कृत्वा द्वाविंशत्तरमात्रेण अहोरात्रोपितः स्तिष्ठेत्स्वाप्सु खः कृद्गु उच्यते नमस्कारसह

स्नाणि दशै बहवः तान् गोविप्रपिदेवेषु कुर्यात्कृच्छ्रत्रयं न वेत्ति तिलपात्रं त्रिवि-
 त्रिधा प्रोक्तं कनिष्ठोत्तममध्यमं ताम्रमात्रं दशपलं जघन्यं परिकीर्तितं द्विगुणं मध्यमं प्रोक्तं त्रिगुणं चो-
 त्तमं स्मृतं वसिष्ठः अपि चेन्नरते कर्त्तव्यं दशमासताशनः रात्रौ स्तिवाजले विष्टः प्रजापत्येन तत्समं गोमूत्रे-
 ण समाधुत्तं यावकं चोपयोजयेत् कृच्छ्रमेकाहिकं प्रोक्तं दशमं गिरसा स्वयं नित्यासीनो दिवा त्रिष्टेनिरात्रं
 मारुताशनः प्राजापत्यं विजानायात्कृच्छ्रमात्रं कुशं ज्येष्ठं पातयति पराशरः कृच्छ्रदेवसुतं चै-
 व प्राणायामशतं दयं सुपतयेनार्द्रशिरः स्नानं दद्यात् शंसं वयं माधवीये स्मृतं तरे प्राजापत्यं चर-
 त्विप्रो यद्यशक्तः कथंचन अहानि पंचविप्राग्यान् नृजये स गीष्तिता न् अत्र कपि जलाधिकरणान्या-
 येन पंचस्वप्नं हस्तुत्र यस्त्रयो विप्राका एव एकमध्ययनं कुर्यात् प्राजापत्यमथापि वा दद्याद्वा दशसा-
 हस्रं गवामुष्टिं विचक्षणः एकमध्ययनं सहस्रं हिताध्ययनं तथा षडुपवासै रिति प्राजापत्यसिद्धि-
 रिति बंधकृतं चतुर्विंशतिमते प्राजापत्ये तु गमेकादद्यात्संतपने दयं पराकतमाति कृच्छ्रेति स्मृतं

रामः
॥६॥ १६॥

स्तु गास्तयेति सांतपनमत्र महात्मा इतरत्र साई प्राजापत्योक्ते तथा च षड्विंशतिमते पराकतमाति कृच्छ्र-
 स्थाने कृच्छ्रत्रयं चरेत् सांतपनस्य चाध्यर्द्धमशक्तौ व्रतमाचरेदिति स्मृत्यर्थं सारे तु पराके पंचातम कृच्छ्रे
 षडिति अपराके माके डेयः प्राजापत्यसमाधेनुसहयंत स कृच्छ्रके पराके तु सुवर्णस्यादे मष्टंगी तथै-
 व च पराके तु सुवर्णधेनु दयमूल्यसमं हेमष्टंगं ग्रहणेन सकलकोस्यर्द्धाद्युपस्कारवती धेनु लक्ष-
 यति कर्मविपाकसारे गौरनुवृत्तौ एका कृते द्वेति कृच्छ्रेति स्मृत्यं प्रायणे स्मृता इति मदनरत्ने स्मृतौ
 प्राजापत्ये तु गमे कामति कृच्छ्रे दयं स्मृतं चो प्रायणे पराके च तिस्रे गदक्षिणास्तयेति बृहद्विष्णुः चो-
 प्रायणमकुर्वाण कुर्यु कृच्छ्रं चतुष्टयं एतद्यति चो प्रायणा विषयं सरवः चो प्रायणा पराका न्या विष्कति-
 योनशक्रयात् सशिशु चो प्रायणा दौ वधेनु वयै के यत्तु चतुर्विंशतिमते च अष्टौ चो प्रायो यरो देया प्र-
 त्याक्षाय विधौ स देतितिलीका यवमध्यविषयमति धनिनः धर्मवि वृत्तौ चतुर्विंशतिमते चो प्रायणं म-
 गरिष्टि पवित्रैः स्तथैव च मित्रविंशतिमते चो प्रायणं म

वचा गायत्र्या जस्य मे कंतु समान्या कुर्मन् विना। नित्यनैमित्तिकानां च काम्यानां चैव कार्मणः। इष्टीनां पशु
बंधानां मनावे चरवः स्मृता इति। कृष्णा तु कृष्णे तु धेनुत्रयां अत्र विप्रदंडोद्यमे कृष्णस्वति कृष्णे निपात
ने। कृष्णेति कृष्णे रुक्पाते कृष्णे मंतरणोणिते इत्यति कृष्णे धेनुत्रयोऽत्रैस्तद्विषयनिपातनादधि
के रुक्पाते विहितस्य कृष्णाति कृष्णस्याति कृष्णादधिका वमयादे तु त्रयं प्रत्याम्नायोगम्यते। यदात्वति
कृष्णतिसप्तदा तु कृष्णाति कृष्णे ततो धिके च तस्मात् तथा चोत्तराधिकेनाह हारीतः। अनाश्रमा संवत्सरं
प्राजापत्यं चरित्वा श्रममुपेयात्। द्वितीयेति कृष्णतृतीये कृष्णाति कृष्णमत ऊर्ध्वं चाणमिति। चतुर्विं
शतिमते। कृष्णे पंचाति कृष्णे त्रिगुणमहरहस्त्रिंशदेवं ततो ताये चत्वारिंशच्च तत्रे त्रिगुणानुगुणिता विं
शतिः स्यात्पराके। कृष्णे सांतपनारव्ये ववति षडधिकविंशतिः सैव हीना काम्या चो प्रायणे स्यात्तपसि कृष्ण
तनुर्नेजयेद्विप्रमुख्यात्। अत्र संख्या न्वितमहरहः। परं नेजना न्वियि तेन कृष्णे प्रसहं पंचाति कृष्णे प्र
सहं पंचदश। एवमुत्तरत्रैतिके चित्रमुक्तं तु संख्या वासयोः परास्परानन्वितयै रिव क्रिया न्वयः। ते

रामः

॥२१॥

न कृष्णे पंचतुर्दिने धेके को ज्यः। आति कृष्णे नवधेके को नो ज्यः। अति कृष्णे नवधेके कस्त्रिषु धौ इति पंचद
शौ व। तृतीये कृष्णाति कृष्णे त्रिंशत्तद्विंशदिने विन ज्य नो ज्यः। सांतपने च प्रायणे च विंशतौ नै उणम
न्वे तसौ म्य कृष्णे एका धेनु। ब्रह्म कर्चैर्धौ पराके तिस्रः। मासोपवासे साधे सप्ते तितिवंधकृतः। श्रद्धा पा
णितुः पराके पंच। चां प्रायणे सप्त सप्त त्रिंशु चां प्रायणे तप्त कृष्णे च या होत चतुष्टयं। कृष्णाति कृष्णे मा
ह मातपने च षड्। मासोपवासे पंचदशौ त्रैचे। अथ तार्थ प्रत्याम्नाया। ब्रह्महत्या ब्रतमुपक्रम्य च विष्य
त्प्रायणे। विध्या उत्तरतो यस्पनिवासः परिकीर्तितः। परापरमतं तस्य सैतुबंधस्य दर्शनो विध्योत्तरवर्तिनमुक्ता
तत्रैव। चातुर्विधोपपन्नस्तु विधिवद्ब्रह्मघातकः। समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत्। स्मृतिसंग्रहे।
स्मृत्यर्थसारे। नागारण्यां स्नानं षष्ठियोजनागतस्य षड्द्वयं। अत्र यात्रा योजनद्वौ द्व्यष्टद्व्यष्टि
। एक योजनागतस्य मध्ये पर्वतादिनिर्व्यवधाने कृष्णत्रयं। तृतीयं त्राधिकं क्रोशं हागतस्य नागा
रण्यादिशुक्लानमेकः कृष्णः। अत्राक्तस्य त्वं त्वं योजनागतस्य शक्तस्यपि मार्गस्याङ्गमत्वे नागा

ग्रामः

॥२४॥

रपीस्तानमर्द्धयोजनागतस्यैककृच्छ्रइत्यादिकल्पयंति। प्रयागस्तानं षष्टियोजनागतस्य द्वादशाक्षसमंगगा
हारे प्रयागे वगंगासागरसंगमे चैव। यमुनास्तानं विंशतियोजनागतस्य द्वादशसमं। मथुरायां द्विगुणं। सार
स्वत्यां चतुरश्रकृच्छ्रसमं चत्वारिंशद्योजनागतस्य त्रिंशत्सहस्रसमं च द्विगुणं। अनयोर्नद्यो योजन
द्वौ पादकृच्छ्रद्वि। दशवहताशुतुनी विपाशावितस्ताशरावता मरुध्रुवादिषु स्तानं त्रिंशत्कृच्छ्रसमं
पंचदशयोजनागतस्य। त्रिंशत्गावेत्र वतीसरयूगोमती देवनदीषु स्तानं षोडशकृच्छ्रसमं द्वादशयोजनागत
स्य। एतासु महानदीषु परस्परस्य संगमे त्रिनदी फले। अन्यसु महानदीषु षट्कृच्छ्रसमं महानदे गंगा
फले। नदेषु नष्टुर्द्वौ वैराचननदे महानद्यर्थे नर्मदायां च। तद्विंशतियोजनागतस्य चतुर्विंशतिकृच्छ्र
समं। कुजिकासंगमे द्विगुणं। शुक्तीर्थे चतुर्गुणं। ताप्यादशकृच्छ्रसमं दशयोजनागतस्य। पयोक्ष्म
चष्टयोजनागतस्य षट्कृच्छ्रसमं। तत्रतत्र संगमे द्विगुणं। गोदावय्यं षष्टियोजनागतस्य त्र्यक्षसमं। त्रिं
शयोजनागतस्यैकादशसुतीर्थेषु प्रतिलोमानुलोमस्तानं षष्टिकृच्छ्रसमं। वंजरासंगमे प्रयागे तद्वि

ग्रामः

॥२५॥

गुणं। सप्तगोदावरा नामेश्वरे त्रिगुणं। कृशतर्पणे वंजरायां द्वादशयोजनागतस्य द्वादशकृच्छ्रसमं। गो
दावय्यं विंशेषे समुद्रांत षड्गुणं। प्रणताया चतुःकृच्छ्रसमं। चतुयेजने। पूर्णायांत द्दं योजनो कृच्छ्रवेणा
यो पंचदशयोजने पंचदशकृच्छ्रसमं। तुंगनद्यायां विंशतियोजनागतस्य विंशतिकृच्छ्रसमं। पलापहारि
स्यामष्टकृच्छ्रसमं। योजनगतस्या निवृत्त्या षट्कृच्छ्रसमं। योजनगतस्या गोदावय्यायात्रा योजन
द्वौ योजने पादकृच्छ्रः। हसिंस्थे गुरौ सर्वत्र जाक्रवा समाकृम्यस्थे गुरौ कृच्छ्रवेणायां सर्वत्र जाक्रव
दं तुंगनद्यायां तुलास्थे गुरौ जाक्रव इत्याद्यां तुंगनद्यायां मलापहारिणा संगमे प्रयागे त्रिंशद्योजनागत
स्य त्रिंशत्कृच्छ्रसमं। नीमरथासंगमे प्रयागे द्विगुणं। तुंगनद्यासंगमे त्रिगुणं। निवृत्ति संगमे चतुर्गुणं।
ब्रह्मेश्वरे पंचगुणं। पातालगंगायां मक्षिकाक्षुनि षड्गुणं। ततः पूर्वेषु षष्टिकृच्छ्रसमं। सिंगलये द्विगु
णं। समुद्रसंगमे चैवं। कावेर्या महानद्यां पंचदशकृच्छ्रसमं दशयोजनागतस्य। ताम्रपर्णपुत्रिता
लापयस्विनीषु द्वादशयोजने द्वादशकृच्छ्रसमं। मध्यपादोपतावेदविणहो हूताशुनद्यः। स्वदैर्घ्या

प्रा.म.
॥२९॥

उसारेण एकद्वित्रिकृच्छ्रफलप्रदा॥ विध्यशैलोद्भवादिगुणा॥ हिमोद्भवास्त्रिगुणाः स्मृतौ पुराणे च यथाक
थं चिदनुत्तमैकल्याऽत्रिरात्रफलदा॥ अल्पनद्यः कृच्छ्रशः॥ नद्योऽधिककृच्छ्रशः॥ महानद्यस्त्रिकृच्छ्रशः॥ सर्व
त्रयात्रतुक्तैकृच्छ्रसंख्यायोजनसंख्याया स्यात्॥ एकयोजनगादिषड्योजनगतास्तत्तत्तः कुल्याः॥ ततो
र्धो दशा योजनगाः अल्पनद्यश्चतुर्विंशतियोजनगता नद्यः॥ चतुर्विंशतियोजनाधिकगामहानद्यः॥ स
मुद्रगाश्च महानद्यः॥ यत्र महानदी सर्मख्यास्ति ताश्च महानद्यः॥ उपवास सहितं नदीसमं कृच्छ्रं योजनाद
वर्गिधिः॥ शुनागर्दनीचांडालीमुद्राकृच्छ्रगादिनद्यः पापनद्यः॥ अवर्ज्याः॥ सर्वत्र समुद्रतानंदं त्रैकियं देव
तासमायेसरसरित्र द्वांसंगमेषु सर्वदायं॥ समुद्रतानंदं च दशा योजनगतस्य स्नात्वा रामेश्वरदर्शनेषष्टि
कृच्छ्रसमं विध्यं देशायाणां तासेतुरामेश्वरे जातव्यांच त्रिगुणं फलं जातव्यां केदारयोश्च तथैव दक्षि
णदिशायां संजातव्यां षड्रणं॥ गंगादेशीयानां संतुरामेश्वरे षड्रणं स्कंददर्शने विंशत्कृच्छ्रसमं त्रिंशद्यो
जनस्य यत्र गंगा सञ्जास्ति तत्रैवं श्रारंगपद्मनाचपुरुषोत्तमचक्रौकोटमहोलक्ष्मीदर्शने लेणारस्या

रामः
॥८२५॥

ने त्रिंशद्योजनगतस्य त्रिंशद्योजनगतस्य त्रिंशत्कृच्छ्रसमं केदारे त्रिगुणं सर्ववैष्णवमाहेश्वरसौरशक्ता
दिपावदर्शने पंचदशकृच्छ्रसमं प्रख्याते द्विगुणं॥ अहोवलेपितथा॥ श्रीशैलप्रदक्षिणेषष्टिकृच्छ्रसमं
श्रीशैले शृंगदर्शनं द्वादशकृच्छ्रसमं॥ अन्येषु प्रख्यातार्थदेवदर्शनेषु षट्कृच्छ्रफलं॥ सिद्धेश्वरे न्यहो
त्रैचस्वयं नुदर्शनं त्रिंशत्कृच्छ्रसमं त्रिंशद्योजनगतस्य॥ सर्वत्र कृच्छ्रसंख्याया योजनसंज्ञाज्ञेय इति ता
र्थप्रत्यास्वाया॥ अथ पातित्युद्देतवः॥ गौतमः॥ ब्रह्महसुरा पुरुषतत्परा मातृपितृयोनि संवंधां गतेन नास्ति
कनिहितकर्मभ्यामपितृपिताम्यपितृपितागिनः॥ पतिताः पाकसंयोगजकाश्च॥ मातापितृयोनि संवंधागोमा
तृषस्य पितृषस्य पितृषस्य त्रिगुणात्मनि गीगमा॥ स्तेनसुवर्णतत्समयो॥ वास्तिको वेदाप्रामाण्यवादी॥ अपतित
त्यागा गुरुमनिशय्यतत्पत्न्यायातसंयोजकाः स्वसंसर्गेण दोषहेतव इति प्रांच॥ अपराकेतुपातकाः प्रा
योजका इत्येतेऽपि पतिता इति एकं कल्प्यतावपि॥ यमः॥ मातृघसा मातृसखी दुहिता च पितृघसा॥ मातुला
नाश्च साश्च शृंगत्वासद्यः पतेन्नर इति॥ मनुः॥ सद्यः पतं प्रिमां सने लाक्ष्यालवणेन च॥ स एव छत्राक्षं विध

श्रीमः

॥३०॥

रहंचलशनंयामकुकुटपलंडुयजनंवेवमत्याजग्यापतेनरायमजलाभ्युद्धनचष्टाःप्रवृत्त्यनरा
कच्युता॥विषप्रयतनप्रायशस्त्रघातहताश्रयेनवैतेप्रत्यचमातासर्वनोकवहिकृतइतिउपनयनमुख
गौणकालातिक्रमेव्यापानापानित्यमाहयाज्ञवल्क्यःअतऊर्ध्वपतयेसर्वधर्मबहिष्कृतासावित्राप
तिताव्रात्यस्तोमाहतेकृते॥आश्रयायनोपि॥अतऊर्ध्वपतितसावित्रीकानवतिताउपनयेनाध्यापये
न्नायाजयेन्नैनिर्व्यवहरेयुरिति॥अत्रि॥आरूढपतितंविप्रमंडलाच्चविनिःसृतं॥उर्ध्वकृमिदृष्टंचस्पृ
ह्वाचंजायरांचरेत्॥आरूढैरहस्ययतितिरिक्तश्रमोब्रह्मचर्यसवलनाद्विजातिकर्मानधि
रासंडलात्स्वस्वजातीयोयोविनिःसृतोवहिर्यत॥उर्ध्वउर्ध्वनक्षुतश्रमहंताकृमिदृष्टश्चादिहं
शस्तेउत्पन्नकृमिः॥मनु॥चांडालांतस्त्रियोगत्वाचुत्काचप्रतिगृह्यचपतसज्ज्ञानतोविप्रोज्ञानात्सां
तुगच्छति॥गौतमः॥नस्त्रीषुगुरुतल्पंपतंतीत्येकोऽनूराहननेहीनवर्णसेवायांस्त्रीपततामाहृषिष्ट
योनिमबद्धागःपततीत्यस्यापवादः॥तामुर्ध्वगनाव्यतिरक्तामुगच्छन्नपिनयाततीत्येकेमन्यतेकिं

रामः

॥८२॥

तुप्रायश्चित्तीयते गौतमस्तुपततातिमन्यते सोयंबुध्वुध्यायेहोऽभ्यासानभ्यासापेक्षोताव्यभि
स्थितोविकल्पइतिनर्तयज्ञः॥नूराहननेगर्भवधो॥हीनसेवायांस्वापेक्षयाहीनवर्णपुरुषगमनेश
तिलागमनेचयाज्ञवल्क्यः॥नाचाग्निगमनेगर्नपातनंनृत्तं॥हिंसनं॥विशेषपतनायानीस्त्राणामे
तान्यपिध्वं॥अपिश्राद्धकृत्तहत्यादसुपपातकान्यप्यन्यस्तीतिनीचोहीनवर्णः॥शूद्रतज्जमनेच
गर्भोत्पत्तंच॥अतएवव्यभिचारादृतोशुद्धिर्भेत्तागोविधीयते॥गर्भनष्टवधाहोचतयामहतिपातक
इति याज्ञवल्क्यवाक्येऽनूराहननेगर्नइतिप्राच्याव्याने॥ब्रह्मणस्तत्रियविशोनायाः॥शूद्रेणसंगता॥अप्रा
ताविशुध्यंतिप्रायश्चित्तंनतेतराइतिवासिष्ठात्॥यजुशौनकः॥पुरुषस्ययानिपतननिमित्तानिस्त्री
णामपितान्येवब्रह्मण॥हीनवर्णसेवायामधिकंपततीति॥तत्रहीनवर्णसेवागर्भोत्पत्तेश्चगमनंप्रति
लोमगमनमात्रंचवसिष्ठः॥त्रारिगस्त्रियाःपातकानिचोकेधर्मविदोविदुः॥नर्तुर्वधोऽनूराहत्यात्वस्य
गर्भस्यपातनां॥नूराहत्योक्तिदृष्टंताथी॥सरव॥चतसस्तुपरित्याज्याःशिष्यागुरुगास्तथा॥प

निष्ठाचविशेषेण जुगितोपगताचया जुगितः प्रतिलोमजः शिष्यगमनादीनामपि पानित्यहेतुपतिव
धसाहचर्यात्पानित्यहेतुत्वं त्वागश्च वस्त्राश्च गृहवासादिजावनहेतुविच्छेदेन न चाभिगमनाद
वपादगे वत्यागः प्रायश्चित्तं विकीर्षतीनां त्वत्यागमाह याज्ञवल्क्यः पतितानामेष एव धिः स्त्रीणां प्र
कीर्षिते वासो गृहं तिकेयमनं वासः सरक्षणं मनुः पतत्ये ईशरीरस्य यस्य भ्यां प्रायः सुरापि वे
त् पतितार्द्रशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते इति ॥ द्विजातिनार्यायः शूद्रायाः सुरापाननिषेधार्थं
दमितिविज्ञानेश्वरः साधकामाधवस्तु ब्राह्मणपादनामप्ययं निषेधः स्त्रियानर्तुरसंसर्गोपि देषा
र्यसु तत्राहोमहाधिकारास्त्रियाश्चाईशरीरत्वं पतितमईशरीरं यस्येति ब्रू ब्राह्मिरित्युच्यते त
न्न ब्राह्मणदीनप्रतिनिषेधेव चोवैयर्थ्यापत्तेः ब्रू ब्राह्मणदीनप्रतिनिषेधेन विज्ञानेश्वर एव
सम्यग्चेत्यस्य साधारणप्रायश्चित्तानि संवर्तः ॥ हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च नाशयं त्या
गुपापानि महापातकजान्यपि गौतमः संवत्सरः षणमासाश्च त्वारस्त्रयो द्वावेकश्चतुर्विंशत्यहोद्य

रामः

८२३

दशाहः षडहस्त्र्यो हो होरात्रशतिकासाः एतान्यनादशैविकल्पेन क्रियेरन् एनसिगुरुरनलिलघुनि
लघुनि कृष्णलिलघुचं प्रायणमिति प्रायश्चित्तमिति विष्णुधर्मोत्तरे सायं प्रतस्तथा कृत्वा वा सुदे
वस्य कीर्त्तनं सर्वपापनिर्मुक्तं स्वर्गलोके महीयते पुनस्तत्रैव श्रान्तगवद्वाक्यं तान्नां सुर्यंतरनामं
हस्तारव्यं ये परंतपः प्रायश्चित्तामशेषाणां पापानां मोचकं परं वराहैः वा सुदेवस्य संकीर्त्तय सुरायै वा
धितोपि वा मुक्तो जायेत न्नियतं महाविलः प्रसीदति गोविदे वतितथैव प्रोक्तं न क्त्वा वा न क्तिवर्जितं दहते स
र्वपापानि युगांते शिरिवोस्यित ॥ विश्वामित्रः कृच्छ्रचं प्रायणादनिशुद्धमुदयकारणं प्रकाशे चरहश्च
बुक्ते संशये स्फुटे प्राजापत्यः संतपनः शिशुकृच्छ्रः पराककः अतिकृच्छ्रः परीकृच्छ्रः सौर्णिकृच्छ्रो तिकृच्छ्रकः म
हसंतपनः सिद्धैतत्तत्कृच्छ्रस्तथावना जपौपवास कृच्छ्रस्तु ब्रह्म कृच्छ्रस्तु शोधकः एते व्यस्तासमस्तौ वा प्रसे
कद्येकशेषिवा पातकादिषु सर्वेषु उपवासेषु यत्नतः कार्यं चं प्रायणैर्युक्ता केवला वापि शुद्ध्यै शिशु
चं प्रायणं तथा यवमधंतया प्रोक्तं तथापि पालिका कृति ॥ उपवासस्त्रिरात्रं वामासपक्षासद्वर्द्धकः षड

होवादशाहदिकार्येषु द्विफलाधिनि॥उपपातकउक्ता नामनादिष्टेषुचैव हि॥प्रकाशेवाप्रकाशेवाच्यनिसंधा
द्यपेक्षया॥जातिशक्तिगुणान्दृष्टासकृद्विस्तृतं तथा॥अनुबंधादिकंदृष्टासर्वकार्ययथाक्रमं॥प्रकाशउक्तं
यत्किंचिद्विशद्वागोरहस्यके॥विशद्वागःषष्टिभागःकल्प्यजात्याद्यपेक्षया॥याज्ञवल्क्य॥अनादिष्टेषुपा
पेषुशुद्धिश्चाज्ञायणेनच॥धर्मार्थचवरेदेतच्चंस्पेतिललोकते॥षट्तिशान्तते॥व्याणासमुच्चयप्रति
यादितःयानिकानिचपापा॥निगुरोःगुरुतराणिच॥कृच्छ्रातिकृच्छ्रचंधौस्तुशोध्यंतेमनुरब्रवीत्॥निरपेक्षो
पिप्राजापत्यश्चतुर्विंशतिमते॥लघुदोषेत्वनदिष्टेप्राजापत्यं समाचरेदिति॥द्वयोऽसमुच्चयमाहोसना
डुरितानाडुरिष्टानां पापानां महातामपि॥कृच्छ्राचोऽज्ञायणेचैवर्वपापाप्रणाशनमिति॥डुरितमुपपातकं
डुरिष्टपातकं॥निरपेक्षपराकं माहमनु॥परकोनामकृच्छ्रायंसर्वपापप्रणोदनइति॥गौतमोपि॥अथमं
चरित्वाशुचिःकर्मणःपूतोभवति॥द्वितीयंचरित्वापयदन्महाघातकेन॥पापंकुरुतेतस्मात्प्रमुच्यते
तृतीयंचरित्वासर्वस्मादेनसोमुच्यतइति॥अथमादिपदैःकृच्छ्रोतिहृच्छ्रश्चेत्यते॥हारातःचोऽज्ञायणेप

रामः

॥३२॥

राकं चतुलापुनश्चवचगवाचैवानुगमं सर्वपापप्रणशनमिति॥तथा॥गोमूत्रंगोमयंक्षारंदधिसर्पिकु
शोदकंकरात्रीपवासश्चशुष्कमपिशोधयेत्॥एतेषां सर्वेषां व्यवस्थाक्ताविष्णुपुराणे॥पापेगुरुणिगु
रुणिस्त्वत्याप्यत्येचतद्विदः॥प्रायश्चित्तानि मैत्रेयजगुस्वायंकुवादयः॥नविष्यो एवंविषयनदेनव्यवस्था
प्या॥निपुत्रका॥प्रायश्चित्तानि सर्वाणिगुरुणिचलघुनिच॥अन्यथाहिमहाबाहो लघुतिमुपदेशतः॥गुरु
गुणामुपदेशो हि निष्प्रयोजनतावजेत्॥गौतमः॥एनमिगुरुणिगुरुणिलघुनिलघुनि॥इति साधारणप्राय
श्चित्तानि॥अथपापनेदः॥विष्णुः॥अतिपातकमहाबाधतकानुपातकेषुप्रवर्तके॥जातिभ्रंशकरेषुसंकरणे
षपात्रीकरणेषुमलावहिषुप्रकीर्णकेषुपि॥तत्रामहापापान्याहमनु॥ब्रह्महत्यासुरापानंस्तेयंयुर्वगतागम
॥महंतिपातकान्याहुः॥संप्रयोगंचतैःसहब्रह्महत्यासाक्षाद्ब्रह्ममारणं॥अकामकृतेतस्मिन्प्रायश्चित्तमा
ह॥याज्ञवल्क्यः॥शिरःपालीध्वजवान्निज्ञाश्रीकर्मवेदयन्ब्रह्माहोवादशाहनिनिजनुकशुद्धिमाशु
यात्॥शिरःकापालीस्वहतविप्रशिरोस्थिध्वजध्वजः॥आरोपितशवशिरादंडा॥यसुमध्यमंगिराः॥गवांसह

संविधिव्यात्रोऽप्यतिपादादयोऽत्र ब्रह्महाविप्रानुच्यत सर्वपापेभ्य एव चेति तन्मातापित्रगुर्वादिविषयं मनु
 यजेनवाभ्यमेधेनस्वर्जितासवेनवाभ्य निजिद्विषजिज्ञावाविवाविहृतमिच्छुतापिवा। जपन्वान्यतमं वेदं यो
 जनानां शतं व्रजेत्। ब्रह्महापनोदायमिति बुद्धिः पतं प्रिया। सर्वस्वं वा विदे ब्राह्मणेयाय पादयेत्। धनं वा जी
 वनायालं गृहं वा सपरिच्छदं हविर्भुज्यानुप्रसरेत्यतिस्रोतः सरस्वती। जपे दानियता हारस्त्रि। कृत्वा वेदसं
 हितामिति। सर्वस्वं वा धनं वा गृहं वेति प्रायश्चित्तं त्रयमिति विज्ञानेश्वरः। उत्तरार्धपूर्वा इवैशेषः। न स्वतंत्रं प्रा
 यश्चित्तं इयं विधानार्थमिति मेधातिथिः। पुनर्न चेत्तत्। कियत्सर्वस्वमित्याकांक्षा पूरणेन। अन्यथापरादिसर्वस्व
 दानेपि शुद्धिः स्यात्। कश्चपुः। आत्मतुल्यं सुवर्णविदद्याद्वा विप्रतुष्टिर्हृदिति। एतेषां च प्रायश्चित्तानां व्य
 वस्थोक्ता न विष्ये। जातिमात्रं यदा विप्रं हन्यादमति पूर्वकं। वेदविद्यामिहोत्री चतदातस्य न वेदिहं। जपन्वा
 त्यतमं वेदं यो जनानां शतं व्रजेत्। इति। तत्रैवाजातिमात्रं यदा हन्याद्ब्राह्मणं ब्राह्मणे गुरु वेदाभ्यासविही
 नो वै धनवानभिवर्जिताः प्रायश्चित्तं यदा कुर्यादिति पापविशुद्धये। धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छ

रामः

३५

देति। एतस्मिन् विषये पराशरः। चतुर्विधोऽपपन्नस्तु विधिवत् ब्रह्मघातके समुद्रसेतुगमने प्रायश्चित्तविषये प
 राशरः। चतुर्विधोऽपपन्नस्तु विधिवत् ब्रह्मघातके समुद्रसेतुगमने प्रायश्चित्तविषये निशं
 चतुर्वर्ण्यात्समाहरेत्। वर्जयित्वा विकर्मास्थानं छत्रोपानद्विवाजितं। अहं उक्तं कर्मा वै महापातककार
 कः। गोकुलेषु च गोष्ठेषु ग्रामेषु नगरेषु च। तमो वनेषु तार्पणेषु नदीषु तत्र वनेषु च। एतेषु व्यापये देतः। पुरणं गत्वा
 च सागरं। ब्रह्महाविप्रमुच्येत स्नात्वा तस्मिन्महोदधौ। ततः पूतं महाप्राप्य कृत्वा ब्राह्मणभोजनं। इत्वावस्त्रं
 पवित्राणि पूतात्मा प्रविशेद्ब्रह्मं। गवां पापिशतं गत्वा चतुर्विधाय दक्षिणं। एवं शुद्धिमवाप्नोति चतुर्विधानु
 मोहित इति। अत्र विशेष उक्तो न विष्ये। विध्या उत्तरतोयस्य निवासः परिकीर्तितः। पराशरमतं तस्य सेतुबे
 धनदर्शनमिति। तत्रैव। तिरस्कृतो यदा विप्रेक्षिमाणो मृतो यदि निर्गुणः सहस्राक्रोधाद्गृहदेनादिकार
 णात्। तत्रैव। वार्षिकं व्रतं कुर्यात्स तिस्रो मांसं सरस्वती गच्छेद्वापि विशुध्यर्थं तस्या पुत्रपेति निश्चितं। तत्रैव। अत्य
 र्थं निर्गुणो विप्रो ह्यस्यार्थं निर्गुणोपरि क्रोधाद्वैमन्यते यस्तननिमित्तं तुर्भक्षितः। रावसरत्रितयं कुर्यात्

रः कृच्छ्रं विमुक्तपदं इति एतस्मिन्नेव विषये निमित्तिनो गुणवत्त्वेन तस्य च निगुणत्वेनैव केशस्मृश्रनरवारानां
हत्वा तु वपनवने ब्रह्मचर्यं चरन्निप्रोवर्षेणैकेन शुध्यतीति षट्त्रिंशन्मते षट् ब्राह्मणं हत्वा हत्वा
वतंचरे चोपायं वा कुर्वीत पराकथयमेव चेति पतिता विप्रव्यासः ब्रह्महत्यात्रयं विप्रगायत्रीमभ्य
सेत्सह प्राणायामशतं कुर्यात्प्राप्त्यहं नियतः शुचिः निहाशनवन्नेत्यंमरणे संयतेन्द्रियः षोडश ब्रह्म
णान्विप्रोज्ञायित्वा समाहितः प्रयच्छेदस्त्रयुग्मानि हिरण्यं चापिशक्तिः इति एतानि च प्रायश्चित्तान्य
नुपत ब्राह्मणवधे पिश्यानि ब्राह्मण्यविशेषात् यत्तु षडष्टं निगुणविप्रवधे षडष्टं वक्ष्यमाणत्वा
त् एतस्याप्युपनयनाभावेन निगुणत्वात् कामतो विप्रवधे तु मनुः प्राणं तिकं तु यत्प्रायश्चित्तं मनीषि
निः तच्च कामरुतं प्राप्य विज्ञेयेयं नानुसंशयः कालिकापुराणे इयं विष्णुद्विरुदिता प्रमाप्या कामतो द्विजं
कातो ब्राह्मणवधे जीवतो नास्ति निश्चयः कामानुवृता वंगिराः शरीरं न दहेद्यच्च स्तुहा पापकृत्तमा ता
वन्नस्य तशुद्धिः स्याद्गवान्मनुरबवीत् मरणोऽशक्तस्यापवाद उक्तस्तथैव स्यात्तकामरुते यत्र द्विगुणं

रामः

॥६२६॥

बुद्धिपूर्वक इति मध्यमंगिराः विहितं यदकामानां कामात्तद्विगुणं न वेदिति क्वचित्पवादो न विषे
ब्राह्मणं जातु मात्रं तु कामतो विनिपात्य वै चरे द्वादश वर्षाणि गुणानिगुणमेव हति तत्रैव हत्वा तु
प्रहरं तं वै ब्राह्मणं वेदपारगं कामतोपि चरे क्षीर द्वादशाष्टं यत्तु मं त्र्यकामस्त्वर्धः क्षत्रियादीनां विप्रो
यो न विषे हत्वा तु क्षत्रियो विप्रो गुण द्वाविह कामतः प्रायश्चित्तं चरे क्षीर विधिवत्कायशुद्धये लक्ष्मण
स्नानं वास्याद्विडुष्यामिठयात्मनः प्राप्ते वात्मानमात्रौ वा समिधे त्रिरवाकूशिरा इति पतिता मिशुवि
शेषमाह कात्यायनः महापातकं संयुक्तं देवास्यादग्निमान्यदि पुत्रादिः पालयेदग्नौ यत्तु त्र्यदोषं
क्षयात् प्रायश्चित्तं न कुर्यात् कुर्वन्वाप्रियते यद्वा ग्राहं निवीपयेद्भौतमस्वास्मैत्सपरिच्छदमिति पालन
विधानात् त्र्यहोत्रहो मयि मकुर्यात् उग्राना आहिमितास्तयो विप्रो महापातकवान् न वेत् प्राय
श्चित्तै नमुद्येत तदग्नौ तु कागतिः वेतानं प्रक्षिपेत्तोयेशायाग्निशमयेद्बुधः पतितेनापि प्रायश्चित्तं गत्वे
न संध्याबंधनं कार्यं संध्याहीनो शुचिर्नित्यं सतर्हः सर्वकर्मसु यत्किंचित्कुरुते कर्म न तस्य फलनाम् न

वेदितिदशोक्तेः। त्वांश्च प्रायश्चित्तमहायातकि न सुपक्रम्य सम्यक् सं ध्या सुपासा तत्रिकालं स्नानमाचरेत्
इति स्मृतेः ब्रह्मवधव्रतमन्यत्राप्यतिदिशतियाज्ञवल्क्यः। यागस्य ह्यविद्वद्घाती चरेद्ब्रह्महणि व्रतं ग
र्भहाचयथावर्णं तथा त्रेयी निष्कृदक इति। व्रतपदातदेवातिदिशते न मरणं न गंश्च विज्ञायां संभूतः।
जार्जेतु ब्राह्मणान्वात इध इदं प्रायश्चित्तं। किंतु कुंडगोलकादिवधनिमित्तिबंधकतः यद्यप्यचार्यमते
कुंडगोलकादिषु ब्रह्मण्यमस्येव तथापि कुंडगोलकादिवधप्रायश्चित्तमेव। अन्यथा तद्विधिव्यर्थः स्या
त्स्त्रा पुन पुंस कविशेषत्वेनाज्ञातश्चेत् स्त्री चेत् ज्ञाते उपपातक प्रायश्चित्तं। ब्राह्मणप्रायश्चित्तमात्रवधः
स्योपपातकत्वमिति विज्ञाने श्वरादयः। न पुंस कत्वे न ज्ञात्वे तेषां वधप्रायश्चित्तपूर्वसुक्तं। अत्रेयी माहवसि
ष्टः। रजस्वला न तु स्नाता मात्रेयी मा ऊ स्रयोदशदिनानि अत्र ह्येष ह्यस्य न वतीति रजस्वला त्रिदिनं त इध
त्रयोदशति षोडश। अत्रे ह्येष हिते हेतु नावं ध्यायुदासः। यमस्तु जन्म प्रवृत्तिसंस्कारैः संस्कृता मंत्रव
यागनिर्णयत्वा यथा स्यात्ता मात्रेयी विडुर्बुधा इति। विष्णुः। एतन्महाव्रतं ब्रह्मणं हत्वा द्वादशवसरं

रामः

॥६२॥

कुर्यात्। यागस्य ह्यनियमैरुपागर्भितं रजस्वलां वा त्रिगोत्रां वेति यत्संगिरा। त्वाहिताग्नेर्द्विजतेस्तु हत्वा पत्नीम
निहितं ब्रह्महत्या व्रतं कुर्यात्तात्रेयाघ्नस्तथैव चेति तद्यागस्य पत्नी परं सवनस्य स्त्रिय हत्वा चरेत् ब्रह्म
हणि व्रतमिति पराशराक्तोः ब्रह्मवधव्रतं प्रक्रम्य मनुः। उक्ता चैवाव्रतं साह्ये प्रतिरम्युक्तं तथा। अप
रुत्पचनिद्वेपंकत्वा च स्त्री तु ह दधमिति। विप्रवधफलिकैव सा ह्यनृतोक्तिः। स्त्रा सवनस्य। यथावत्
मित्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः। चरेद्ब्रह्महत्यापि घातार्थं चेत्स माहिता अत्रादि नतिदेशकत्वात्पौरोना
मिति मदनादयः। अयं सवनस्य ह्यनियमवधेः मनुः। अकामतस्तुराज न्यविनियत्वा द्विजोत्तमः। कृष
भैकसहस्रागदद्याच्छुद्धार्थमात्मनः। अष्टवरे ह्यनियतो जटः ब्रह्महणो व्रतं गोसहस्रे सवनस्य वधेति
धनाद्यस्य तपस्य शक्त्येति मेधातिथिः। वैश्वपहा इंचरे देत इद्या है कशांतं गवां। षण्मासा रश्मिहाप्येत धे
वर्द्धं दशाववेति। कामतस्तद्वारः। ब्राह्मणं ह्यनियमं हत्वा षड्वर्षाणि व्रतं चरेत्। वैश्वपहा चरेद्देवं व्रतं त्रैवार्षि
कं द्विजः। शृङ्ग हत्वा चरेद्द्वर्षकृषपभौकादश। अगा इति। अत्रियवधेतुमएव। तुरीयो तं ह्यनियमवधेव।

सहस्रवते अर्धवैश्यवधे कुर्यात्तुरायं वषभस्य तु यमः कृच्छ्रानि कृच्छ्रं कृत्वा तत्राचारमप्याचरेत् दशसं
 रत्वाश्च गादद्यादं गच्छेदो यदा न वेत्तुः अंगच्छेदयते वांसमुच्चयति शूलपाणिः योगाश्चरः विप्रदंडो घमे
 कृच्छ्रं स्वतितुच्छे निपातने कृच्छ्रानि कृच्छ्रे निपातने कृच्छ्रानि कृच्छ्रे स्थाते कृच्छ्रे अंतरशोणिते दंडः
 शंस्त्रस्यापुपलक्षः कः वृहस्पतिः काष्ठादिना ताडयित्वा त्वंगने देहं कृच्छ्रमाचरेत् अस्ति मे नेदे तु कृच्छ्रं तु परकं
 चांग कर्तने याज्ञवल्क्यः गुरुत्वं कृत्वा कृच्छ्रं विप्रनिर्जित्य वादतः बध्ना च वाससाक्षि प्रसाद्योपवसेदि
 नं स मंतुः देवर्षिगो ब्रह्मण चायमा तापिष्टनरे प्राणा प्रतिविदनेन आक्रोशने जिह्वा दहेदिरण्यं दद्या
 त्ति एतदायासविषयः यमः आवध्य ब्राह्मणं कं वे प्रायश्चित्तं विधीयते त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य
 प्रनादयेत् मिथ्या निशंसने याज्ञवल्क्यः मिथ्या निशंसने दोषो द्विसप्तमो नृतवादिना मिथ्या निशंसने दोषं
 च समादक्षे मृषावदनं प्रायश्चित्तमाह सिद्धः ब्रह्मण मन्त्रेना निशंस्य पतनीयेतापनायेन वामासमप्र
 क्षुब्धवती रावर्त्तयेत् शुद्धवतीरेतो न्विदमित्याद्याः याज्ञवल्क्यः महापापे पपापान्यां ये निशंसे

रामः

॥३६॥

नृषा अज्ञहोमासमासीत समाप्य निपतं प्रिये उपपानिशा पेच्छावतौ इदं स कृच्छ्रमहापापानिशा
 सने गुरुविषये कामता तदा हतौ तु शंखनिस्त्रिणि तौ नास्तिकः कृतघ्नः कृतव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्या
 शंसा चेत्येते षट्प्राणि ब्राह्मण्यहेषु नैशं चरेयुः स वशरं धौतमैक्ष्मश्रायुः षणमासान्वा अनुगच्छेयुरि
 ति एतत्सजातीयेन सजातीये निशंसते मतिः विजाति ये तु प्रतिलोमापवादे द्विगुणो हि मावर्णनामा बु
 र्मेले तु तस्मादद्या ईहानित इति याज्ञवल्क्योक्तं दंडानुक्तं बोध्यं अथ प्रसंगाच्च निष्पन्नानि शास्त्रात्पापानि या
 ज्ञवल्क्यः अनिशंसो मृषा कृच्छ्रं चोदाये यमेव वा निर्वर्षयेत्तु पुरोडाशं वा यमं पशुमेव वा एतदुपपात
 कपरो अतिपातके तु गतेना निशंसो व्याख्यात इति वासिष्ठे मासम ब्रह्मणः अतिपापे महापापे च पैव
 नसा अन्तेना निशंसमानः कृच्छ्रसमास चरेत् पातकेषु महापातकेषु द्विमासं कृच्छ्रमिति जातिमात्रज्ञ
 त्रियादिव धेतुमनु तुरायो ब्रह्महत्यायाह्न त्रियस्य वधे स्मृतः वैश्येष्टमो शो वृक्षस्थे श्वेयस्तु षोडश इ
 ति ह त्रियस्य वधं कृत्वा वधं कृत्वा वधं कृत्वा चरेत् चायणं त्रयं वैश्यस्य तु द्वयं कुर्यात्स्येदे चमेव तु अ

स्मिन्नेवविषयेमन्त्रकानिचैमासिकद्वैमासिकान्युपयातकसामान्यप्रायश्चित्तानिज्ञेयानिअकामतस्तुयाज्ञव
कीयेन्निरात्रोपवाससहितमृष्यैकदशगोदानेमासंपंचगव्याशनं॥कृच्छ्रातिकृच्छ्राचेतिक्रमात्तत्रेयम्
नचैषांसामान्यविहितत्वाद्विशेषविहितैःप्रायश्चित्तैर्बोधः॥स्त्राम्पुत्रवधश्चिद्विधस्योपपाकत्वो
क्तोरानर्थक्यापानात्एवंसर्वेषुपपातकेषुसामान्यविशेषविहितानां व्यवस्थाज्ञेया॥पराशरवैश्यं
शूद्रंक्रियायुक्तं विकर्मस्यं द्विजोत्तमं हत्वा चोपायणं तस्य त्रिंशद्वा श्वैवदक्षिण इति॥द्विजोत्तमः पतितो विप्रः
सत्रियश्चैतिमाधवः॥अथ धनहर्षः प्रेतक्रियायात्प्रकरणे॥शंखः॥प्रेतस्य प्रेतकीयाणि च कृत्वा धनहार
कः॥वर्णनायधेधे प्रोक्तं तद्भूतं प्रयतश्चरेत्॥अज्ञात्वा इदं तद्वन्नियमिद्विधे तु संवर्तते॥निहत्य सत्रियं मोक्ष
क्षिनि कृच्छ्रे विमुध्यति तथा॥कृच्छ्राति कृच्छ्रे कुर्वीत स नरो वैश्यपातकः॥कृपयिष्वधे तु पादमूनं वैश्यः
स्य सत्रियवधे द्विगुणं॥शूद्रस्य विद्वत्सत्रिययोर्वधे द्विगुणं विगणं चेतुर्लोकं प्राकृत्य निवारोत्पन्नवधे तु या
ज्ञवल्क्यो चोपायणं चरेत्सर्वानवकृष्टानि हत्य तु अथ वक्रशयनिचारजा॥हारातः॥चंडालवधसंप्राप्तिः

रामः

॥८२॥

ब्राह्मणस्य न वेद्यति॥कारयेद्वा दशं कृच्छ्रं तत्तत्कृच्छ्रं न वेदिति॥अंगिरा॥सर्वान्याजानां गमने नोजने च प्रथमा
यणे पराक्षेण विशुद्धिः स्यादित्यांगिरसनाषितमिति॥एतदज्ञानतो वधे ज्ञानतस्तु चोपायणमिविज्ञानेश्च
रः॥विपरीतमिति तु मधवः॥तदा ह्येवो गाक्षि॥हंतो प्रतिजो मनो शूद्रजानां कथं न वेत्तु ज्ञानपूर्वपराक
स्यादज्ञानाद्देवतयेति॥चोपायणं द्विविधमष्टधेनुके च॥पराकोपि पंचवधेनुकस्त्रिधेनुकश्चेति द्विविधं॥
तत्र ज्ञाने महतोश्चोपायणपराकयो निर्वेशः अस्य योरिति ग्रंथयो विरोधः॥यद्युमासा इत्यानुवृत्तौ ब्रह्मग
नः॥अंतरप्रभवाणो तु सूतादीनां चतुर्द्विषडिति तत्कामतो॥असविषयं तत्र सूतस्य वधा न्यासेषणमासा
॥वैदेहकस्य चत्वारः चंडालस्य द्वौ मागधस्य चत्वारः॥कुरुरा योगवधस्य सप्तेषणमासा॥वैदेहकस्य च द्वाविति
अपाकं चंडालयोर्वधे तु देवला॥औरधपाकं चंडालो विप्रेणा निहतो यदि त्र्यहोरात्रो पितो भूत्वा घृतं प्राश्य
विशुध्यतीति॥अथ स्त्रीवधो हारातः॥षडृषाणि राजयेत्रीणि वैश्ये अथ धर्मस्यै सत्रियवत् ब्राह्मणेषु
वैश्यवत् सत्रिया सुशूद्रवैश्येषु शूद्रार्धमितरासु॥शूद्रपुनर्वमासिको इतरासु शूद्रासु रातश्च श्रोत्रि

प्रा.म.

॥३८॥

यपत्यागुणवत्याः कामतोवधविषयं सपत्नमात्रं नगिनीदुहित्रस्तुषात्मपत्याद्यतिप्रत्यासन्नावधविषयं
सपत्ननगिनीपितृष्वसमाह्वसमातुलानापितृष्वपत्नीनाद्याः श्रम्युणां च प्रेयेतान्येवपादोनाति
सपिंडासगोत्राणां वधेक्षीनि आसामेवश्रोत्रियपत्नीत्वाद्विगुणविशेषे तत्रत्यायश्चित्तद्विगुणकल्पमिति
निबंधकृतः आसामेवाकामतोवधेत्वेतदेवार्धकल्याणं यत्तुगोत्रमः शूद्रैः संवत्सरं दृष्टमैकादशाश्रयादद्या
हमात्रेयां चैवमिति तदगुणविप्रमात्रपत्नीवधविषयं यत्तुशातातपः स्त्रीघातकृष्णमासमितितदत्रैव
कामतोऽष्टयं प्रतिलोमात्प्रसूतानां ब्राह्मणादीनामकामतो वधेयो याम्बरऽर्हत्रशूद्रयोषाः प्रमाप्सु
दृतिधनुर्वस्तमविक्रमादद्याद्विशुद्धये इति श्रवकोशः वस्तुश्रवः अविर्मेघः व्यास्त चतुर्णामपि वर्णा
नां नारीहात्वा नवास्थिता शंखशुक्लजमेषां श्रवमादद्याद्विशुद्धये इति अत्र शंखशुक्लज्यापेक्षया धिक्
सूक्ष्मेक्ष्यं दद्यादिहानेययाशक्ति सुवर्षमपि दक्षिणा देयेत्यपराकैः कामतस्त्वाह ब्रह्मगर्भः प्रतिलो
मप्रसूतानां स्त्रीणामासी वधिस्मृताः अंतरप्रभवानां च स्तूतानां च चतुर्दिषट् ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या

रामः

८३०॥

नावधेकमेणषट्चतुर्दिशिरव्यामासा इत्यर्थः शूद्रायात्वेकः अंतरप्रभवाणां निति विचार्यतं वैश्यावधे
किंचिद्देयं वैशिकेन किंचिदिति गोतमोक्तेः किंचित्जलं शूद्रायामविकं वैश्यां हत्वा दद्याज्जलं नरः
त्यागिरसोक्तेः पराकैर्गोतुमायेचैरेपि किंचित्देयमित्यर्थः कृत्वा श्रागिरसैर्वैश्यां हत्वा जलं स्पृशेदिति प
वितं स हृद्यनिचरित विप्रादिवधे प्रचेताः अन्तुमतो ब्राह्मणं तु कृष्णशूद्रमासान्वेति क्षत्रियां ह
त्वा षणमासात्मासत्रयं चेति वैश्यां हत्वा मासत्रयं सार्द्धमासं वेति शूद्रां हत्वा सार्द्धमासं विशेषहानिचेति
योगश्चरोपि यप्रदृष्टां स्त्रियां हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् शूद्रहत्याव्रतं योगश्चरोक्तं षणमासकं दशधेनुदानं वा
अत्र षणमासिकमज्ञान ब्राह्मणवधे ज्ञानाक्षत्रियवधे च ज्ञानाक्षत्रियवधे दशधेनुदानमिति विज्ञानेश्वरः
क्वचित्तुत्रावधे प्रयोजकस्य प्रायश्चित्तनावमन्युदयं चाह पराकैर्व्यासः अकामतस्त्रियं हत्वा ब्राह्मणं वै
श्यं वच्चरेत् कामतो द्विगुणं प्रोक्तं प्रदृष्टायान किंचन पुण्यान् लोकानवाप्नोति शूद्रगायस्तथानयेत्
मतिघ्नमथ नर्तघ्नात्तादिसंकरकारिणी अथ गोवधो मनुः उपपाकसंयुक्ते गोघ्नो मासं वान्मिवैव

प्रा.म.

॥३९॥

कृतपापो वसेजो ॥ ऐवर्मणा तेन संवृत ॥ चतुर्थकाल मन्त्राया दक्षारजवरं मति ॥ गोमूत्रेणाचरे स्ननं द्यौमा
मासौ नियते दिय ॥ दिवानुगच्छेता गास्तुतिष्ठत ध्वं रजः पिवेत् ॥ सुश्रुषित्वानमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनं वसे
त् ॥ तिष्ठताष्टनुतिष्ठेत्तु ब्रजं ती घनुचरेत् ॥ आतीना संतथासीनो नियतो वातमसर ॥ आतुरामनिकां
वाचैरव्या ध्यादिभिर्नयै ॥ पतितो पकल ग्रावासर्वप्रारो विमोक्षयेत् ॥ उल्लेवर्षति शीते वामाकृते वातिवा
चुशं ॥ नकुर्वीतात्मनस्त्राणं गौर कृत्वा तु शक्ति ॥ आत्मनो यदि वान्पेष्वागृहेक्षेत्रेथ वारवलो भक्षये
त् ॥ न कथयेत्सिबंतं चैव वत्सकं ॥ अनेन विधिना यस्तु गोघ्राणा अतुगच्छति सगोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मा
सैर्व्यपोह निवृषभैका दशा गास्तदद्यात्सुचरितव्रता ॥ अविद्यमाने सर्वस्ववेद विद्मो निवेदयेदिति
यवान्गो मूत्रपक्वान्गो मूत्रेण यवाग्रे कृतमिति व्यासोक्तेः ॥ कृतवायः सशिवं कृत्स्नपन ॥ सशिरवं
वपनं कृत्वेति पराशरोक्तेः ॥ अत्राद्येन श्लोकेनैकं व्रतमुक्तं ॥ द्वितीयेनापरं ॥ अवशिष्टश्लोकैस्त्रतीयमपि
व्रतत्रयं क्रमाश्रय विप्रस्वामिक गोवधेषु व्यवस्थाप्यं ॥ विप्रस्वामिक गोवधे एवानुमंत्रयान् कसा

रामः

॥३९॥

क्षात्कृत्पुचेति विशानेश्वरादयः ॥ उक्ता वय वच यमे कमेवषाणमासिकं तमितिकेचित् ॥ युक्तं चेदं एतदेव व
तं कुरुषुपपात किनो द्विजा इति मुनैकत्वेन परामर्शात् ॥ तच्च कामते सुगवद्विप्रस्वामिक गोवधविषयायाज्ञ
वल्क्यपंचगव्यं पिवन्गो घृमासमासीतमं यतः ॥ गोघेशयोगो नुस्वामा गोप्रदानेन सुवृत्ति ॥ सुध्वं चैवातिह
ध्वं च चरेद्वापि समाहित ॥ दद्यान्निरात्रं वोवाष्प दृषभैका दशास्कगा इति ॥ एतच्च मन्त्रकृत्विषमणवाकामतो
क्षेयं ॥ गोघेह न्यात्ररः कामात्पण सप्तशतं तथा ॥ श्रीत्रियायद रिजायदद्यात्सुध्वं मात्मन इति ॥ युतुशं रव
॥ पादं तु श्रुह न्याया सुदकागमने तथा ॥ गोवधे च तथा कुर्यादगम्यागमने तथेति ॥ तच्छ्रीत्रियकुटुबिवि
प्रस्वामिक कपिल कमातनृत गोवधपरं ॥ अतएव हृस्पतिगो निरण कपिलां दोग्धी होमधेनु च सुवतां
रवद्रादिना यातयित्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥ इति विशिष्टा योगविशेष प्रायश्चित्तमाह ॥ अतएव त्वागनिरणो
ग निरण ॥ बालहृद्वधेषु श्रुण्वानवतोति ब्रह्महत्या व्रतमतिहृष्ट ॥ अस्मिन्नेव विषये यम ॥ गोसहस्रं श
तं वापि दद्यात्सुचरितव्रतं ॥ अविमाने सर्वस्ववेद विद्मो निवेदयेदिति गोगर्भवधेतुषु द्विशन्मतेति शेष उक्त

प्रा.म.

॥४०॥

पादउत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ दृढतां गता पादौ न ब्रूतमुद्दिष्टं हत्वा गतं सचेतनं त्र्यंगप्रत्यंगसंपूर्णे चैतन्यसमन्वि-
तः समन्विते द्विगुणं गो वृत्तं कुर्यादेवा गो घ्नस्य निष्कतिरिति। वृहत्सचेता ए कवर्षे हते वसे कृष्णपादे वि-
धायते। अत्र बुद्धिपूर्वेण सस्या द्विपादस्तु विहायते विहायने विपादः स्यात्प्राजापत्यमतपरमिति। एकव प्रायश्चि-
त्तमस्य त्वादबुद्धिपूर्वेका धमसंबन्धिगेवधविषयं यमः। काष्ठलोष्टादिनिर्गावशस्त्रैर्वा निहता यदि प्राय-
श्चित्तं कथं तत्र शस्त्रैश्च विधायते। काष्ठे सांतपनं कुर्यात्प्राजापत्यं तु लोष्टके। तस्य कृच्छं तु पाषाणैश्च वा-
प्यतिष्ठ कृत्वा प्रायश्चित्ते ततश्चास्त्रैः कुर्यात्प्रास्तराभोजनं। त्रिशङ्का वृषं चैकं दद्यात्तैः न्यश्च दक्षिणामिति। सब-
र्त्तः एकाचै कज्जनिः काचिद्वैवाद्या प्यादितायदि पादं पादे तु त्याया चरे युक्ते एष्य कृष्यगिति। यादृचिध-
गो धत्यायां यत्तसुपदिष्टं तस्य पाद इत्यर्थः। त्र्यपस्तं वा पाषाणैर्लज्जुं देवीपिशस्त्रेणा न्येन वा बलात्तन्निपा-
तित्यंतियेगास्तु कृत्वा कुर्यु व्रतं हिते। तथैव बज्रं जंघोरयाश्च प्रावादिमो दनैरिति। लज्जुं देवं उः सचांशुष्ट-
मानस्थूलस्तु वाक्रमान प्रमान प्रमाणः। त्र्यपस्तं सपलाश्च दंड इत्युच्यते इति पराशरोक्ताधिकप्रमाणः।

रामः

॥४३॥

स्यापि स्थूलविशेषे दोषहेतुमस्त्येवा। पराशरा दंडा इर्ध्वयदन्ये वप्रहराद्यदि घातयेत् प्रायश्चित्तं तदो-
क्तं द्विगुणं गोवधे चरेदिति। स एव। मूर्च्छितपतितो वापि दंडेना निहतस्तु उन्नितस्तु यदा गच्छेत्तं च सद-
शौ वसा। यासं वा यदि गृह्णीयात्तोयं वापि पिबेद्यदि पूर्ववत्पुष्टं पृश्नेत्यायश्चित्तं न विद्यत इति पराश-
रा। रोधबंधनयोक्ताणि घातश्चेति चतुर्विधमिति। स एव। गो वाटे वा गृहे वा पिडुर्गे घृष्य समस्थले। नदी घृष्य स-
मुद्रेषु अन्येषु च नदीसुरवे। दग्धदग्धता गावस्तं नना ज्ञेय उच्यते। यो कृद्दामकदोरे श्वकं वा चरणा नृष-
णैः गृहे वापि वने वापि बद्धः स्यादोर्मतो यदि। तदेव बंधनं विद्यात्कामा का कृतं चतुर्हस्ते वा शक्ये पंक्तौ-
दृष्टे वा पाडितो नरैः। गोपतिर्मृत्युमाप्नोति यो क्री नवतित हृधः। मत्तः प्रमत्तश्च उन्मत्तश्चेतनो वाप्यचेतनः। कामा-
कमकृतक्रीधो दंडै र्हन्या। दयो वलैः प्रकृता वा मृता वा पितृहेतु निपातिता इति त्र्यपस्तं वा दसने दास-
सं नैवै वरो धे सं घातयोजनी। वस्तस्त सकजपातैर्वा मृते पादो नमाचरेत्। दासनं मेढि बंधनं व्यापन्नानां-
बज्रं तु शोधने बंधनेपि बवानिषड्भिर्योपचारैश्च द्विगुणं गोव्रतं चरेदित्येवा। श्लेषधंनवरां चैव पुण्या

प्रा.म.

॥४१॥

यमपि नोजनं अतिरिक्तं न दातव्यं काये स्वस्य तु दापयेत् अतिरिक्ते विपत्तिश्चेत्कृष्णपादो विधीयत इति अपवा
हमाह सख्यौषधे तु न दोषोस्ति स्वेच्छया पिबते यदि अन्यथा दयमाने तु प्रभयश्चिन्तनं संशय इति ए
तत्त्वन निज्ञास्य तु न दोषो यथाह संवर्त्तं यत्र गे गोचि किशार्ये गृहा ग र्भा विमोचने यत्ने कृते पितृस्य न
स पापेन लिप्यते यत्र रां व्याधादिनिर्यातनार्थं संदंशनादि प्रवेशनं तथा दाहे छेदशिराभेदप्रयोगैरुपकु
र्वतां द्विजानां गोहिता र्यं तु प्रायश्चित्तं न विद्यत इति पराशरौ पि ग्रामघाते शरैर्घेण वेश्मनं गे निपातिने
अतिवृष्टिहतानां प्रायश्चित्तं न विद्यत इति तथा कूपखाते च धर्मार्थे गृहदाहे च यामृत ग्रामदाहे तथा
घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यत इति एवमेते बंधनादिरहितस्यैव कथंचिद्दहनादिविषयं इतरत्र त्वापस्तंबः कांतारे
ष्वथ उगेषु गृहदाहे रवलेषु च युद्धितत्र विपत्ति स्यात्सादृशको विधायत इति पराशरा दहनात्र विपद्येत
अनङ्गान्योऽङ्गयन्त्रित उक्तं पराशरेणैव ह्येकपादयथा विधीति बलच्छब्दादिना न्येन ककारिते रोधादौ त्वाप
स्तंबः पादमेकं चरेद्दोषे हौ पादौ बंधने चरेत् योजते पादहानं स्याच्चरेत्सर्वं निपातनेति पराशरा गवां बंध

॥
रामः

॥४२॥

धनयोः कैस्तु न वेन्मसुरकामता अकामकृत पापस्य प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् प्रायश्चित्ते तत आर्णे क्रिया
ह्यस्मरणं नोजनं अनउसहितांगं च दद्याद्दि प्रायश्चित्तिनामिति व्यासः कंठानरणदोषेण विपत्तिर्यत्र गोभ
वेत् गोघ्नोर्द्धं तु चरेत्तत्र नृषणाथै हितस्मृतमिति आपस्तंबेनातिदाहौ दौ विरीष उक्तः अतिदाहतिवा
हान्मांसासिका छेदने तथा नदीपर्वतसंरोधे मृते पादोन माचरेत् अत्रायवादमाह पराशरा अति
दाहे चरेत्सोदं दौ पादौ वाहने चरेत् नासिको पादहानं तु चरेत्सर्वं निपातन इति नासाभेदनदोहेषु
कर्म छेदन बंधने अतिदाहतिवाहान्मां कृच्छ्रं चां प्रायणं चरेदिति तत्कपिलत्वायने कण्ठव द्विषय
मिति स्वासिनो गोरुपेक्षणे प्रायश्चित्तमाह व्यासः जलैघपल्वले मग्नमेघविद्युद्धतापिवा स्याच्चे वापति
ता कस्माद्वापदेनापि न हिता प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतमुत्तमं शीत वा स्या उद्धं धनमृतापिवा
श्रुत्या गारउपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेदिति स्वामीति पालस्यापुपक्षणे सत्कार्योतरवैय्या उपे
क्षोयां लक्ष्मी अतस्वविष्णु पल्वलो घम गव्याघ्रश्चापदादिनिपातने सुत्रप्रपात सर्पाद्यै मृते कृष्णार्द्धमा

प्रा.मः

॥४२॥

चरेदिति। अतएव अपालनात्तु कृच्छ्रः। स्याच्छ्रुत्यागारउपपन्नवश्यमेव नतेवानैवोपेक्षायामप्राजापत्यउक्ता। अत्र
पसंबः। अस्ति नंगंगवांरुत्वालागुजछेदने तथापाटने दंतं तं गंगारमासा। इंतुयवानपिवेति। एतत्काम्त
ः। अकामतस्तु अंगिरा। अंगं नंगे स्थि नंगे वाचर्मनिर्मोचनेपिवा। दशरात्रं पिवेच्छत्रं स्वस्थ्यापियदि
गोर्नवेदिति पराशरः। पाषाणेनैव दंडेन गावोयेनाभिघातिना। अंगं नंगे चरेत्पादं दौ पादौ नैव धात
ने। लांगूलेपादकृच्छ्रं तु दौ पादावस्थि नंगे न त्रिपादं चैकरोति चरेत्सर्वं निपातनेति। स एव अंगं नंगे
स्थितं नंगे कटिने गेतथैव च। अदिज्ववतिषण्मासाभ्यामश्वित्तं न विद्यत इति। व्यासः। यवसंचोपहर्षं
यावद्रोहेततद्वृणं। संपूरोदिक्षिणं दद्यात्ततः पायात्मुच्यते। पराशरः। यद्यसं पूर्णसंबंगो हीनदेहो न वे
त्तदा गोघातकस्य तस्य तस्यार्द्धं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत्। स एव प्रेरयेत्कूपवायाषु वृक्षछेदेषु पातयेत्
गवोशनेषु विक्रीतततः प्राप्नोति किल्बिषमिति। कूपवायादिनिमित्तेषु यातनार्थं बृहच्छेदनादिदुर्गमेषु
नक्षत्रार्थं प्रेरणे। गोमांसाश्चानहस्ते गोविक्रये च गोवधपापमित्यर्थः। स एव गोवधपापं विपक्षौ च याव

रामः

॥४३॥

तः प्रेक्षकाजना। अत्र निवारयतां तोषां सर्वेषां। पातकं न वेत्त संजाविता गोपततदेशे सोपमो गार्थकृपादिस्व
नने दोषमाह स एव। वेत्तमक्षरनिवासेषु योनरास्वातुमिच्छति स्वकार्यगृह्णन्वातेषु यश्चित्तं विनिर्दिशेत्
स्वकार्यपदार्थं नार्थेन दोषः। तथा च स एव। कूपरवाते तडाघाते दार्घ्यवाते तथैव च। अनेषु धर्मस्वाते
षु प्रायश्चित्तं न विद्यत इति। दार्घ्यवाते वाप्यादि अत्र स्वयमेव जलार्थगते मृते च न दोष इत्याह स एव
कूपरवाते तडावधेन दार्घ्ये प्रयासु च। पानयेषु विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते। स एव। निशिवंधनैर्देवि
क्षेपु सर्पवाघहतेषु च। अग्निविद्यद्विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते स एव। निशिवंधनिरुद्धेषु इति। एत
च्च हिताये विहितरज्जुबंधे यं अपरा के व्यासः। अथात्र चैव वेच्छंकासायं गोर्गोपने मृते। गोमूत्रेण तु
संमिश्रं त्रिरात्रं यावकं पिवेदिति। एतन्निषेधरज्जुबंधनपरं रज्जुविधिनिषेधौ प्रायुक्तौ। न नारिकेलै
न च शालवल्कलैर्न चापि मौजेन न वस्त्रं शृंगलैः। एतैस्तु गावो न निबंधनीया बध्नातु तिष्ठेत्सरसुं गृ
हीत्वा। अन्मगोवधे विशेषमाह मनुः। यो यस्य हि स्याद्वा। शिशुनतोपि वा। स तस्योत्पादयेत्तुष्टिराशे दद्यात्

ग्राम-

॥४३॥

तत्समं पराशरः॥ प्रमापणे प्राण नृतां दद्यात् तत्प्रतिरूपकं॥ तस्यानुरूपं मूल्यं चादद्यादित्यत्र वीचम॥ वा
स्ते॥ आदौ गोपतये दत्वा गोमूल्यं माधुकल्पितमिति॥ एतानि च सर्वाणि प्रायश्चित्तानि दृष्टवंधेपि न वंति
निमित्तवाक्ये गवामनुवादेन तद्वत्तद्वा॥ लिङ्गस्याविवक्षितत्वात् गोसहस्रं शतं वा यास्यादौ लिङ्गविशेषनि
र्देशो नावधिगवा नामैव॥ तासां उग्धसिद्धि एव रूपकारकत्वात्॥ अतएव गोश्चाथतरम्येतन्नगो लिङ्गविशे
षानिर्देशोपितस्य द्वादशशतं दक्षिणेति तच्छेदेनाश्वादीस्तिरस्कृत्य गोपरामर्श इव स्त्रिया एवास्याग्रहणेव
रूपकारकत्वमेव निदानमिति नाति॥ अन्यथा तत्र वृषाणामपि दानमापद्येतेति दिक् याज्ञवल्क्यः॥ गजेनी
लवृषाणं च शुको वत्सो द्विहायतारव्याजमेवेवैपुषो ह्यः क्रौंचे त्रिहायन॥ मनु॥ वासो दद्याद्ययं हत्वा पंचना
लवृषान् गजे॥ अजमेषावन द्वाहं रवरं हत्वेकहायनमिति॥ एतानि प्रायश्चित्तानि धनिकविषयाणि॥ निर्ध
नं धर्मस्तु जाबालि॥ हस्तिनं तुरंगहत्वा महिषं गतयेव च॥ कृष्णमातपनं कुर्याज्जो नृकन्यान् तेषु च॥ विष्णु
॥ हस्तिनं हरगं हत्वा महिषो द्वौ कपितथा॥ एषु सर्वेषु कुर्वीत स त्रिरात्रमभोजनं॥ इदमायासविषयं॥ अस्मि

रामः

॥४५॥

नैव विषये सिद्ध्या॥ घृतुरंगश्च मृगरव इरुषिपान् हत्वा सांतापनं कुर्याज्जो नृकन्यान् तेषु च॥ मंतः॥ वा
नरसिंहमाकर्णमंदूकमृषकश्च वधे प्राजापत्यमिति॥ पराशरः॥ हत्वा मृषकमार्जारसर्पाजगरुंडुं॥ जान
कसरं नोजयेद्विघ्नलोहं दंडं च दक्षिणेति॥ विष्णुः॥ हत्वा मृषकमार्जारनकुलं मंडुदु॥ नाजगराणामन्यतमं
कसरान्नं नोजयित्वा लोहदंडं दक्षिणां दद्यात्॥ यत्तु शंखः॥ हत्वा द्विजसथा सर्पविक्षेपयजलो शयौ सप्त रात्रं
तथा कुर्यात्तत्र ब्रह्मवधे तु यत् इति॥ तत्कारुते यन्वाशनी रवरमार्जारमंदूकसर्पाजगरमृषकान्॥ हत्वा रु
ष्टं द्वादशरात्रं चरेत्किंचिद्दद्यादिति तदकामान्यासे विष्णुनाशानं हत्वा त्रिरात्रमुपवसेदिति॥ यत्तु माधवी
येपैवानसिकाकोल्ककल्लासकं रवरं रुक्मं गीलनामवर्हणमृषकचक्रं वाहं सप्तवनकुलमं
दूकविडालश्च वधतेषां मेककस्मिन् शूद्रवधवद्विहितमिति॥ तत्कामतोत्पन्ता न्यासविषयं॥ मनु॥ हत्वा वा
नरं श्येननासौ च स्रग्वाये ब्राह्मणां गतं व्यादस्तु मृगाहत्वा धेनुं दद्यात्पयस्विनां॥ अत्र वादो वत्सतरा मुष्टं
हत्वा तु कल्लं स एव अग्निकाष्ठयिसीदद्यात्सर्पं हत्वा द्विजो म॥ पलालनारकं षडैसै सकंचैव मापकं ति

त्रिरौतुतिलजौगवादीनामशक्तुवन। हानंदातुंचरेत्कछंमेकैकस्यविशुद्धये प्रत्येकं प्राजापसंकुर्यादि
तिकेत्। विज्ञानेश्वरस्तु॥ हस्त्यहोरात्रादितिकाली। एतान्येवानादेशे विकल्पेन क्रियेत्तेन मिश्रुतणिगुरुणि
लघुनिलघुनिश्रुतिगोत्रमोक्तानि तानि दानतारतम्येन व्यवस्थाप्यानीत्याह। याज्ञवल्क्य। उरगेष्टायसो दंडपंड
पंडकेत्रयुसीसकं। कोलेष्टवकटोदेयउष्ट्रयुजाहयेष्टुकं। कोलः स्तकरा। पंडकश्चमृगपक्षिसमन्विता।
हारत्सरवनतुगेविप्रादि। तत्रतुतद्धनिमित्तमेव लघुप्रायश्चित्तं नोक्तं। तस्मात्प्रायश्चित्ताय पंडकवध
एवैतस्यायश्चित्तमिति प्रतिभाति। कश्यपः। मृगमहिषवराहकुंजरां उशरभतरक्षुवानरसिंहव्याघ्रवपश
रटशल्पकादीनामन्येषांचवधेहोरात्रौषितश्रीणांतेष्टतेदद्यात्। व्यासः। सर्वोश्चप्राणिनः स्थूलान्मंडूक
नककुलेष्टहरिति। इदमज्ञानतः सकृद्धेज्ञानतस्तयाश्चववल्क्यः। माजरिगोधा नकुलमंडूकश्चपतत्रिण
। हत्वाअहंपि वेक्षारं कछं वापादिकंचरेत्। विसृज्य गोधोस्तूकचाषकाकवधेनिरात्रमुपवसेत्। व्यासः। तस्मा
रोष्ट्रवराहत्वाअहमेतद्धतेचरेत्। यत्रुवसिष्टः। स्वरमंडूकमार्जारनकुलसर्पदहरमुषकाहत्वा कछं

राम
८३६

दादशरात्रंचरेत्तदकामतो न्यासविषयादहरोल्पमृषकः। यत्रुमनुः। मार्जारनकुलं हत्वा चाषमंडूकैमे
वचश्चैंगोधोस्तूककाकांश्चष्टुहत्यावतंचरेत्। श्वष्टुहत्यावपाणमांसिकं। पिवेपयः त्रिरात्रं वा योजमं वा
धनो व्रजेत्। उपस्थश्रीत्स्त्रवंत्यां वा स्तूकं वाष्ट्वतं जपेत्। पराशरः। वककाककपोतानां सारति त्रिरिष्टा
तकः। अंतर्जले उभे संध्ये प्राणायामेन शुध्यति। वक्रः। पक्षिविशेषः। संध्ये इत्यसंत संयोगे द्वितीया। अतो
यावद्भिः प्राणायामैः संध्यादयंसमाप्यते तावतः कुर्यात्। प्राणायामेनैकवनमविबद्धिते इति माध
वः। इदमकामतः सकृद्धे स एव। कारं उवचकोराणां पिंगलाकररस्य च। नारदादि कंहत्वा
शिवं पूजाविशुध्यति पराशरः। नारुडं चाषनासांश्च पारावतकसारिकं। गृध्रं रेपेन मूलकंच तथा पारा
वतानपि। विहिं नं जालपादंच मंडूककुट्टमेव च। एवं चिद्विषुसर्वेषु दिनमेकमभोजनोपपि पराश
रः। कौंचसारसहंसांश्च चक्रवाकंच कुक्कुटं जालपादंच शरभमहोरात्रेण शुध्यति। यदपि स एव
गृध्रं रेपेन शशादीनां लूकस्य च घातकः। अपक्षाशदिनं तिष्ठेन्निकालं मा रुताशन इति तत्कामह

श.मः

॥४५॥

तवधपरं॥यत्तुसवर्त॥हंसंवकंवलाकांचश्चाविधंवर्हिणंतया॥सारसंचाषनासंचहत्वात्रीनदिक्ता
नक्षिपेदितितदभ्यासपरमितिमावायस्त्विगिरा॥काकेनोसेचगृध्रेचटिष्ठिनेरवजरावके॥यथागवित
याहत्यांनगवानंगिराववाहितितकामीतोत्पताभ्यासपरं॥अतिधनिकस्पतित्रिर्यदौविशेषमाह॥म
नु॥सुतऊंनंवराहंतुतिलजौणंतुतिनिरी॥सुकंदिहायनंवत्संकौचहत्वाविहायने॥धनिकस्पकामतो
वलाकादिवधेमाधवीयेकशपः॥वकवलाकाहंससारसकलविंककपोतयारावतादीनांवधेप्रायश्चि
तेमहोरात्रोषितःसर्वबीजानिचदद्यादिति॥धनिकस्याकामतोवधाभ्यासेतुयाजवल्का॥हंसरेपनक
पिकव्याजलश्रीस्थलशिरवंडितः॥आसंहत्वातुदद्यादंशुकव्यादस्तवत्सिकं॥जलशश्वेनकादयः॥
स्थलशश्वेनवलाकादय इतिमिताक्षराय॥याजवल्का॥किंचिन्नास्थिवधेदेयंप्राणायामस्त्वनस्थिक
इतिकिंचिदष्टमुष्टिधाभ्यंमनु॥अस्थन्वतंतुसत्वातंसहस्रस्यप्रमाणे॥शूरेवानस्पनस्यातुम्ह
त्यावतंचरेदिति॥शूहत्यावतंपारमासिकं॥अथात्मघाते॥यम॥जलाशुद्धधनंनष्ट॥प्रवज्यानाश

रामः

॥८३१॥

कच्युता॥विषप्रपतनप्रायः॥आत्मघातहताश्वयेनैवैतेप्रत्यसिता॥सर्वलोकबहिष्कृता॥चांदायणेनशुद्धं
तितमकृष्टेहनचेति॥आत्मघातिपुत्रादिमुतजायवधप्रायश्चित्तसमुच्चितमेतकुयति॥मरणमध्यवस्थनि
हतेतुवसिष्ट॥आत्महननाध्यवसायेजीवन्नात्मत्यागीकृष्टेकादशरात्रवरेत्रिरात्रेचैपवसेदिति॥एतद
ल्याध्यवसायेअग्निपातादिबद्धध्यवसायेतुपराशर॥जलाग्निपतनेचैवप्रवज्यानाशनेषुचाद्यत्यावसि
तवर्णानांकयंशुद्धिर्विधीयते॥प्रजापत्यद्वयेनैवतार्याग्निगमनेनच॥दृष्टेकादशरात्रेनवर्णाः॥शुध्यंतितेन
या॥ब्रह्मणस्पृश्यामिवनंगत्वाचतुष्पथे॥सशिरवंवपुनंकृत्वाप्राजापत्यद्वयंचरेत्॥गोक्षयंदक्षिणं
दद्याच्छदिपाराशरोच्चात्॥सुच्यतेतेनयापेनब्राह्मणत्वंचगच्छताति॥अध्यवसायावतौत्संगिरा॥यःप्र
त्युवसितोविष्प्रवज्याग्निजलादिभिः॥अनाशकनिहतस्तुगृहस्थत्वंचिकीर्षति॥चारयेन्नाणिकृद्ग्राणि
त्राणिचांदायणानितुजातकर्मदिभिःप्रेक्षै॥पुनःसंस्कारमर्हति॥वैधमरणममध्यवसायस्यजतंतुप
राशर॥जलाग्निपतनेचैवप्रवज्यातशनेतया॥अध्यवस्थनिहृत्तानांप्रायश्चित्तंकयंनवेत्ब्राह्मणा

प्रा. म.

॥४६॥

नाप्रसादेन तार्थानुमरणेन च। गवां च शतदानेन वर्णाः सुधृतिः तेन च। ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि गत्वारण्यं च
तुष्यथ। स शिरं वपनेन त्वान्निसंधमवगाहने। गायत्र्यष्टसहस्रतुजये चैव दिने दिने मुच्यते सर्व
पापेभ्यो ब्राह्मणत्वं च गच्छति। निष्ठायां प्रविशेत्प्रामं गृहान् सप्तवने वसन् धौ तन्निष्ठां समश्नायात्तद्वा
देने विमुध्यतीति। अतुगमना निवृत्तौ त्वापस्तक। धितिः नष्टतुयानारा मोहात्प्रचलिता तनः प्रोजा
यत्मेन श्रुततस्माद्वै पापकर्मण इति। आत्मघाते प्रेतक्रियायां तु वसिष्ठः। यश्चात्मघातं न कु
र्यात्तस्मै ह्येतत्क्रियां नराः सततं कृच्छ्रसहितं चरेत्। प्रायणव्रतं ज्ञाना। प्रायोना नाराकशस्त्रविषो हं
धतरोदक। काष्टाद्यैश्चात्मनो हंतुं न पब्रससरा स्यै। अंगारं दृष्टिश्च चंडालविद्युता निहतस्य च तथा
सकरजातस्य नारौ चोदकवद्गयः। तत्पश्येद्विवाक्रोशे दिनमेकमज्जनं। अज्ञाना दहनादौ तु क
ष्टः सांतपनः स्मृतः। बुद्धिपूर्वे पुनस्तस्य कृच्छ्रोगो मूत्रयावकः। तत्कृच्छ्रेऽपि वा शक्नो मास निष्ठाशिनोऽपि वा
कृत्वा च वहनादनि प्रायश्चित्तमकुर्वता मृतसकृद्दया बुद्धिरेक एवानुयायिनः। आत्मघातनिमि

रामः
॥४६॥

त्रेन प्रायश्चित्तमकुर्वता। आत्मघातादानीं मित्यर्थः। अवनः। आत्मघातकस्पर्शनं वहनं दहनेन स
कृच्छ्रं चरेद्विशति गवोदक्षिणा ब्राह्मणे धितिः। पराशराः चंडालेन घृपाकेन गोनिविष्टो हंतो यस्मिन् आहिता
विहंतो विप्रो विषेणापि हंतोऽपि वा। लौकिकाग्निना सदग्धमोमंत्रसंस्कारवर्जितः। त्वष्टाष्टावबोदा
वसपिउंश्च तस्य यः। प्राजापत्यं चरेत्तस्माद्विप्राणां मनुशासनं। दग्धास्थिनिपुनर्ग्राह्यद्वारे प्रहात
येषु घृत्वाग्निनिष्पुनर्दाहं स्वमंत्रेण पृथक् पृथक्। एतच्च बुद्धिपूर्व आत्मघाते। प्रायोना नाराकशस्त्रविषो द
को हंधनप्रयतनैश्चेच्छंतामिति गौतमोक्तेः। अथापमृत्योस्तु न विष्यसुः। सुराणां चंडालगोब्राह्मणाग्नि
मसुदंष्ट्रिसरा स्यै। प्रसादान्मरणे चान्तं स कृच्छ्रमथापि वा। स्मृत्यर्थं सारेण तत्कृच्छ्रं दयं पंचदशक
छाणि वा कृत्वा दाहादि कार्यमिति। अंगिराः अथ काश्चित्प्रसादेन म्रियते मुदकादिभिः तस्याशौचं प्रकुर्वीत
कर्तव्या चोदकक्रियेति। ऊर्ध्वोच्छिद्येन यो छिद्येत यैव च। अथ शस्त्रमरणे खट्वादौ मरणे तथा श्वान
कृत्वा दसंस्पर्शे कृमीकाटोऽपि च। एतद्दोषानुसारेण प्रायश्चित्तमवाचरेत्। कृच्छ्रान्स्त्रिषट्पंचद

श्री.मु.

॥४७॥

शान्तायणमपापिवेति शक्ताकृतेतिवस्था। अथपर्युपितशब्दाहे। गालव। दिवावायदिवारा।
त्रौशक्तिष्टेति कर्हिचित्। तस्युपितमित्याहुदहनेतस्यको गति। पंचगव्येन संस्नाप्य प्राजापत्य
त्रयं करेत्। द्विजस्यश्च तानुगमे विष्णु। द्विजः शुद्धप्रेतानुगमनं कृत्वा स्ववतामासाद्य तन्निमिस्त्रिधु
प्रमर्षणं कृत्वा तीर्थगायत्र्यसहस्रं जपेदिति। अथ सुरापाने। सुरापैष्टेव। सुरावैमलमन्त्रानां पाप्माचम
नमुच्यते। तस्माद्वासराराजन्मौ वैश्वश्वनसुरापिवेदिति मन्त्रके। गौरीपैष्टेचमाध्याचविज्ञेयानि विधासु
रा। यथैवैकातथैवान्यानपातव्याद्विजोत्तमैरिति तु तदुक्तिः। समदोषतयेतरनिर्दार्थ्यं। अतएव न विष्णुसुराणे
सुरातुपैष्टाविज्ञेयानतस्यास्त्वितरे समेति। पुनस्तयोपि। पानसंज्ञाहमाध्वकं सरवार्जुलं तालमैल्लवं। म
ध्वं सैरमारिष्टं मैरेयं नारिकेलजं। समानानि विजातायान्मद्यान्येकादशैव तु द्वादशं तुरामद्यं सर्वे
वामद्यं संस्मृतमिति। द्वादशापि मद्यानि विप्रस्य निविप्रस्य निविद्यानि नित्यं मद्यं ब्राह्मणे वर्जयेदिति
स्मृतौ। सुरातुष्टात्रियविशारपि। पूर्वोक्तमन्त्रके। तत्र सुरापाने प्रायश्चित्तमाह। याज्ञवल्क्य। वाल

रामः
॥४७॥

वासीजटीवापिब्रह्मसाव्रतं चरेदिति। तच्च द्वादशाष्टं प्रायश्चित्तान्तरमास एव। पिण्याकं वा कणान्वापि न
हयेतु समानिश्चि समंश्चष्टं। कपान्वा न हयेदष्टं पिण्याकं वा स कृत्वा शान्तिमन्त्रके। व्यवहारार्थमेव
तत्र तु परलोकायेति वापराकै। केचित्तु न हयेत्तितमा इति पेतुः मानवांतु ब्रह्मतां तमे वेत्याहुः परे समा
निश्चितु व ऊवचनांतं पेतु। तत्र कपिजलाधिकरणन्यायेनाष्टत्रये मवती मानवीये एकवचने तु तान्य
निष्ठायेणोत्पाहुः। इदं तु चर्दने सति यजे। एतदेव ब्रह्मं कुर्यान्मद्यं पशुहने कृते। पंचगव्यं च तस्यां कं पवि
त्रं कायशौचनमिति व्यासोक्ते। गौरीमाध्वो। सकृत्पानेयेतदेवेति ज्ञानेश्वरयुक्तं पंचमहापापिन उक्ताच्चा
पस्तंबः। चतुर्थकालमित्तजो जनेपोऽप्येयात्स्थानासनाभ्यां विहरन्निर्विषैः पापमयतु रताति यश्च य
मः। दहस्यतिसवेनेष्टासुरापो ब्राह्मणः पुनः। समत्वं ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा वैदिकी श्रुतिः। भूमिप्रदानं यः क
र्यात्सुरापात्वा द्विजोत्तमः। पुनर्न च पिवेत्तु संस्कृतं सचि सुधृता तितानियाज्ञवल्क्यः। यत्रैवार्षिकसमान
विषयाणां तिविज्ञानेश्वरः। यत्तु न विष्ये। अकामतः सुरापात्वा पाशं सक्तु संनं दनं। कृच्छाति कृच्छो कृत्वैव पु

न। संस्कारतः २ शुचि। करणान्वा मक्षयेदृष्टिणा कं वा म ह निशितित सु रामना पने यणे गार्थ पान विष
य तथा च तत्रैव तथा स्मिन्नेव विषये वा सिषे परिकारितं। यदि रौं गैर्न वेदु शैनेतरस्य कदाचन ह हृश्वा
समुदाश्रेष्ठतस्यैव उदाहृतं। यत्तु मनुः। अज्ञा दातृणा पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति। मति पूर्वमतिर्दे
श्यं प्राणाति कमिति स्थिति स्थितिरिति। तत्र वारुणा पदं पै प्रष्टे। उत्तरार्धे प्राणाति क निर्देशात्। पूर्वार्धे तु
रोणि परमेव। अत्र संस्कारमात्रमेव प्रायश्चित्तमिति केचित् तत्र। अज्ञाना वारुणा पीत्वा संस्कारेणैव शुध्य
ति। तस्य हृष्टान्वितेने ह केवलेन विशुध्यतीति। न विष्योक्तेः। अज्ञाना दौष धार्थ मतरव ह हस्यति। गौ
डीमा धी तथा पै छो पीत्वा विप्र समाचरेत्। तस्य हृष्ट परा कच चो प्रायण मनु क्रमादिति। ज्ञाना दज्ञानतश्च
पान सा हिम दया पानान्या से क्रमादयोर्वत यो रा हति माह। यमः। गौ घृष्ट हि हितः कल्याणं प्रायण मया
पिवा अत्र न्यासे तयोर्न्यस्ततः शुद्धि मवाप्नुयात्। कामतः स हृत्पाने पराशरः। मघ पश्चद्विजः कुर्यान्न दीगत्वा
समुद्रगं चो प्रायणे त तश्चारे कुर्यात्प्राण नो जने। अननुत्स हितो गा व दद्याद्विप्रेषु दहिणं इदं च गवां।

रामः

॥४९॥

धिकं शक्तं प्रति अज्ञानतः सकृत्पाने तु विह्वल रहस्यतः। पीत्वा प्रमादतो मद्य मति कृच्छं चरे द्विजः कार
येत्तस्य संस्कारं भक्ता विप्रं च नो जयेत्। पराशरः। प्राहे ह्युदं कं वज्रं पान सादेश्व यो रसः स द्यो जाते।
स्तुतं पीत्वा त्रहा ह्युदं द्विजोत्तमः। इदं तु त्रिरात्रं प्राज्ञादि रसानां मादकत्वं एव दृष्टव्यं। अन्यथा स द्यो जा
ते ह्युरसा ह्यच पिप्पलात्। सुरा संस्पृष्टव्यस्य ज्ञानतो न क्षणे आह मनुः। अज्ञाना त्प्राय विह्वलं त्रं सुरा
संस्पृष्टमेव च। पुनः संस्कारमर्हति त्रयोषष्ठा द्विजा तय इति पुन संस्कारश्च पुन रूपन मिति निबंध
कृतः। तस्य विधिरुक्तः संस्कार मयूरेव। यत्तु मुमंतु। ब्रह्मणस्प सुरा पस्पृणमा सातु हृत समुद्रोदक
स्तो नं सा विप्र एव ह त्रजु क्रयात्प्र स हं त्रिरात्रं मुपवा सस्त स हृष्टे एव हृतो नवतीति त्रैवार्षिक विषयं का
मतः सकृत्सुरा पानो या जवत्का। सुरा बुद्धत गो मूत्र पयु साम ग्रिसंनिभं। सुरा पोत्स तसं पीत्वा मरणी छु
द्विहृष्टतीति। यत्तु वसिष्ठः। अन्यो से सुरा या स्व अग्नि वरणी सुरां पिबेदिति तदका मपरं। गौ डी मध्योर्म सा
न्या सेऽमत्या वा सांता न्या सेतु माधवी ये व्या सः। मसाम द्यम मत्या वा पुन पीत्वा द्विजोत्तमः। ततो शिवर्णे

प्राम.

॥४॥

पात्वामृतमुद्येत्सविलिपात् अथा नक्षत्रस्यो विष्णुः अनीज्यानामपेयानांमक्षरार्णो चनक्षरो ह
ब्रूपादेविशुषपंचरेयुः क्षिप्रशोधनो इदंत्वज्ञानात्सहस्रक्षरो ज्ञानतस्तुसंबर्त्ता अनीज्यनीजनंरुता
ब्रह्मक्षत्रविशंगरा गोमूत्रयावकाहारः सप्तरात्रेणसुधतिस्त्रय्यासेतुवृहस्पतिः अलेद्यानाम
पेयानामपेयानामक्षरार्णो चनक्षरो रेतोमूत्रपुरीषाणांमुद्येच्चोपायचरेदिति शिष्टविगीतमा
त्रैतमारवूनंगादिद्रव्यविषेतु अपराकेनिराक्षजः शिष्टानश्चितियत्किंचिदन्नमूलफलादिकं ततो ज्ञेयं
द्विजातीनांनुक्ता चोपवसेदहरिति अथविशेषतः तत्रजातितोऽप्येषां दुर्दौ अज्ञानात्सहस्रक्षुक्ते
वृहस्पतिः लघुनंकवकंचैवयलांडुगजनेतया चत्वार्यज्ञानतो जगद्भातसहस्रं चरेद्विमा इति जानत
स्तया जवल्पाः पलांडुविद्वराहश्चछत्रग्रामकुक्कुटा लघुनंगंजनंचैवजगद्भाचोपायचरेत्तमंज
नंलघुनतुल्यः कंदरति विज्ञानेश्वरा यदीयंचूर्णा गायकाः कंठशुद्धौ विदाश्च महार्थमप्रतिसपत्रवि
शेषइतिमाधवः विषदग्धेन शाल्येनयोमृगः परिहृत्यते अनक्षंतस्यतन्मासेतद्विगजनेमिषतइ

रामः

॥६॥

तिअपारकी यत्तुहेमादिमाधकीवैगाजराखंमूलमितितत्रहेमाडावेवगंजनंचुक्रियांचुक्रंगाजंरं
पोतिकोतयेति ब्राह्मेष्टयर्द्धिर्दशात् शातातपः लघुनंगंजनंजगद्भापलांडुचतयाशुनीमितुक्ता
अपोयनंपुनः कुर्यात्सहस्रं चरेन्मुद्ररिति चोपायणानुवृत्तौ विष्णुः लघुनपलांडुगंजनंविद्वराहग्राम
कुक्कु वनरगोमांस नक्षरोसर्वेष्वेतेषुद्विजातानां प्रायश्चित्तंते पुनः संस्कारं कुर्यादिति यत्तुमनुः छत्राकं कि
राहंचलघुनंग्रामकुक्कुटा पलांडुगंजनंचैवमत्याजाधूपतेनरा अमसैतानिषट्जगद्भाहसंतापनंच
रेत् पतिचोपायं वापिशेषेष्वपवसेदहरिति अत्रकामतो न्यासेपतनं अज्ञानतश्चौषधार्थमिवज्ञा
नतः सिद्धदज्ञानतो न्यासेचचोपायलांडुद्येकनाशपरोगेतु नैवदोषः तथाचपलांडुद्येनैवतौ सुमेतु
एतान्मेवातुरस्यनिषक्रियायामप्रतिषिद्धाति चतुर्विंशतिमते लघुनंगंजनंचैवटणराजयुतंतया
उंजांचैवद्विजोनुक्ताचरेच्चोपायणंयुतमिति त एरास्ताः उंलापलांडुः पराशरः पायूषंमेतलघुनं
हृताकंफलंगंजनं पलांडुवृद्धनिर्यासंदैवस्य कवकानिच उष्ट्रीदीरमविहीरमज्ञादुजतेद्विजाः सत्रि

प्राचीपवासेनपंचगयेनशुध्यति॥ पीपूषमचिरप्रसूतायागोर्द्धां सुमंतु॥ नमुनेपजंउरंजननक्षणेसावित्र्य
सहस्रेणनक्षत्रसंज्ञातान्नयेदिति॥ एतत्सुखप्रचिरामात्रपरंतादरायांस्मृति॥ तालिकाशएछत्राककु
मुनालावुविडवान्॥ कुनीककेषुहंताककोविदारांश्ववर्जयेत्तथाकालसूडानिपुण्याणिचफलानिच
विकारवच्चयत्किंचित्प्रयत्नेनविवर्जयेत्तदितिथावटप्रज्ञाश्चठदधिष्ठापकदवमातुलुंगफलानिवर्ज
येत् यम॥ तदुयककुंभीकवश्चतप्रनवांस्तथा॥ एतेषानक्षराणंकृत्वाप्राजापत्यवतंचरेदितिकामतोभ्यासे
तुवहयम॥ तालिकानालिकेरौश्वशेषमात्रकफलानिच॥ खडावार्ताककुंभीकवतश्चनप्रनवांस्तथा॥ नू
स्तृणांशियुकंचैवकुसुमंचकचकानिच॥ एतेषानक्षराणंकृत्वाचरेच्चोप्रायणंदिज॥ द्विजपराछूत्रादेयनिषे
ध॥ आपस्तंब॥ नक्षयेद्यदिनीत्वातुप्रामादाहस्रण॥ क्वचित्॥ चोप्रायणेनशुद्धिः स्यादापस्तंबोब्रवीन्मुनि
रितिषट्त्रिंशन्मते॥ शरणपुष्पशान्मलेचकरनिर्मयितंदधि॥ बहिर्वेदिपुरोडाशंजगन्नाद्यादहनिशिको
र्मो॥ अलावुशियुकंचैवजग्धाप्येतद्धतंचरेत्तत्रोडवरंचचकामेनतप्तकृष्टेणशुच्यतातिशिरव॥ माहिषं

रामः
॥ ८५ ॥

दधिमजंचक्षं॥ नक्षारेषुनिदिशेत्॥ शुक्लापरस्पतुक्षारंमासंकुर्याद्वतंबुध॥ अनिर्दशाहं गोक्षारंमाहिषंच
जमेवच॥ गोश्वक्षारंविक्सायाःसंधिन्याश्चतथायया॥ संधिन्यमेधनक्षयाउत्काचोहंतंचरेत्॥ क्षीराणि
यान्यनक्षराणितद्विकाराशनेबुध॥ सप्ररात्रंवतंकुर्याद्यतेस्तत्परिकान्तिमिता॥ अग्न्यासेतुसवर्तः
अवत्सैकशफास्त्रीणांक्षारंप्रास्यद्विजोत्तमः॥ अनिर्दश्ययागोश्चैवत्रिरात्रंयावकंपिबेदिति॥ अकामतो न
भ्यासेतुशेषेषूषवसेदहरितिमनूक्तउपवासः॥ उष्मादिक्षारितुशातातपः॥ उष्टृक्षीरमानुषीक्षीरपाने
पुनरुपनयनंतप्तकृष्टंचाममांसपूयसंधिन्यनिर्दशायागो॥ क्षीरप्राशनेदयामांसनक्षरेचप्राजापत्यं
कपिलाक्षीरपानेविशेषमाहापस्तंबः॥ क्षत्रियश्चैववृत्तस्थैर्वैश्यश्चक्षेत्रवापुन॥ यःपिबेत्कापिलंक्षीरंमन
तोभ्योत्स्यपुण्यकृतं॥ नविष्णुपुराणोकापिलंयःपिबेच्छुद्धो नरकेसविपच्यते॥ ऊतशेषंपिबेच्छिप्रोविप्रस्पदस्य
यापशुः॥ अन्यथाऊतशेषापाने तत्रशुद्धस्यकालाःक्षीरपानेचवनेनब्रह्महेतिताडूपातिदेशकृतेस्तेन
स्यतत्रनवाष्टमितरणेश्चोप्रायणमनादिष्टत्वात्॥ ब्रह्मपुराणे॥ घृताक्तेनघृतामंडपीपूषमथचोर्द्धयो दधि

प्रा.म.

॥५२॥

हारमाथा ज्यं च उद्याया श्रैवगोपया अनिर्देशाया श्रुतथासंधिन्या श्रुतथैव च सगुडं मरिचाक्तं च तथा प
रुषितं दधि जीर्णतक्रमपेयं तु नष्टस्वादं च फेनवत् प्रमादाद्भक्षितैरेनिर्वपने पक्षव्रतं चरेदिति त्र्य
ङ्गोः सद्यः प्रसूताया उद्याया व्याध्यादिना श्रयमांसमनक्षणे मनुना कृत्वा प्रणिनां हि सांसां मांस
मत्याद्यते क्वचित्पानच प्राणिबधः स्वर्ग्यस्तन्मांसं न च नक्षयेत तत्र विशेषानुक्तावका मतः सकृद्भक्षणे
शेषो दूषवसेद हरिति मन्त्रं कामतस्तश्च नुपा कृत्वमांसां ताप्य पक्रम्य मत्स्याश्च कामतो जग्धसो
पवासस्वहं वसेदिति त्र्यकामाभ्यासे मनु उक्तानां समनक्ष्यं च सप्त रात्रं यवान्पि वेदिति कामतोभ्यासे
विष्णुः अनर्चितं दयामासं चुत्कामासं पयसा वर्तते तिनरमांसादिनक्षणे उग्रानाः नरमांसश्च मांसं च गो
मांसं चाश्वमेव च मुक्तापंचनखादीनां महासांतपनं चरेत् जग्धमांसं नराणां च विद्वराहं स्वरं तथा गवा
श्वं कुजरोष्णाणां सर्वेषां च नखं तथा क्रव्यादं कुक्कुवं ग्राम्यकुर्यात्सं वक्षरं व्रतं यमा मांसमूत्रपुराणाणि प्रा
रपणो मांसमेव च श्वगोमायकपीनां च तप्तं कृच्छ्रं विधायते उपोष्य वा द्वादशाहं कुशमांडैर्जुहुया हृतमि

रामः

॥६४॥

ति त्र्यत्राद्यमकामतः कामतोपरं ब्रह्मधमः शुक्लमांसाशने विप्रो व्रतं चां जायते चरेदिति पद्धिश्चामते त्र्यजा
विमहिषमृगाणां मांसं नक्षणे केशनरवरुधिरप्राशने मति पूर्वचिरात्रं मज्जाना उपसर्ति क्वचिन्मांसं
समक्षेण मनुजातिज्ञाः श्रवत्क्यः प्राणसाये तथा श्राद्धे प्रोहितं द्विजकाम्यया देवान्पि दत्तमममर्थं वा
दन्मांसं न दोषनाक इति यत्तु मनु नमांसक्षणे दोषो न मद्येन च मैथुने प्रवृत्तिरेखानूतानां निवृत्तिस्तु महा
फलेति तदनुज्ञातपरं ननु निषिद्धपरं निषिद्धानां चरणस्यापुण्यजनकत्वादिति शूलयाणि तच्च सत्यपि
पुरुषार्थेनानृतं वदेदिति निषेधे दार्शयौर्लमांसिकेन तेन निषिद्धानां शूलचरणस्यैव क्रतुपकाराख्यपुण्य
जनकत्वदर्शनात् तत्त्वतस्तानां निषिद्धानां चरणपुण्यजनकं किंतु प्रजापतिव्रतश्च तद्व्रतमांसनिवृत्तिं
कल्पयथैकादश्यां ननु जातेति निषेधसत्वेऽपि व्रतविधिना नैजनानावसं कल्पः फलाय विधीयते एतेन
गृहेऽपि निवसन् विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनमिति याज्ञवल्की यमपि व्याख्यातं एतच्च फले सां वक्षरिकं सं कल्प
स्य वर्षे श्वमेधेन यो यजेत शतं समा मांसानि च नखादेद्यस्तयोऽपुण्यफलं समे मिति मन्त्रे योगाश्चरव

प्रा.म.

॥ ५२ ॥

सिद्धनरके घोरे दिनानि पशुरीमनि॥ समितानि उरवारो यो हंस विधिना पशुन॥ हलनाह सरवमनु॥ अनुसंतावि
शसितानि हंक यविक्रया॥ संस्कृता ची पक्ष्म चरवाहक श्रेति घातका॥ अत्र च देवा न्पि नितिसामान्यतो
तु स सम्यजा हि मासं विप्रेरण नश्य तथा च मनु॥ यद्वा रक्षपिशा चान्ते मद्यं मांसं सुरासवं तद्वा स्त्रणेन नात
व्यं देवानामश्रुता हविः॥ यनु मेधा तिथिः॥ निविद्ध मांसं परमेतदित्याह तत्र विशेष निषेधः॥ न चायं हं
दोषातिशया यो यस्य हि निषेधस्य निषिध विषयं त्वेमेव नियन्ता तन्निषिद्ध विषयानां नागस्य दोष विशेषः कस्य
ते यथानंदा सुत्रं मंगनिषेधे स विपुनः पश्चात् निषेधो दोषातिशयार्थः केचित्तु मांसमत्र यथोपसंहारे पि देवा
नामश्रुता हविरित्युक्ते देवानां च हविः पक्षमेव नति॥ अतः पक्षमेव विधेयं नश्यनापक्षमिति॥ तत्रुचं न हि पक्ष
दयः पक्षं नाश्रंति॥ क्रयात्वं तु तेषां पक्षाता नैव अपक्षमप्यश्रंतीत्यभिप्रायेण हि देवानां हविश्चाममपि विहितं
यथा होत्रे तं तु लैजुहोतीति चित्रायां वदधिमधु घृतं धाना उदकं तंडुलास्तत्संस्तुष्टं प्राजापत्यमिति॥ तथा पर्य
निकृता नाराणानुत्सृजता सत्र पशुरूपा मांसस्यैव देवता संबंध उक्ता तस्मादुपक्रमो मांसमात्रनिर्दि

रामः

॥ ५३ ॥

र्षश्चा उपसंहारोपि द्वा स्त्रणास्तत्पर्यंतं अत्र विशेषः श्रापित् चरणकृते चैत निर्णये प्रष्टव्यः अथ ब्रह्म
चारिणो मधु मांस नश्यते॥ देवलः॥ मृतानां मधु मांसं च यद्यश्रातिवृत्ता क्वचित् विरात्रः पोषितसम्पक्
रात्रिमेकांजले वसेत् इदमज्ञानतः सरुद्रक्षणे ज्ञाने संववर्त्त॥ ब्रह्मचारी तु यो श्रायात्मा मद्यं मांसं तप्ये
व च॥ प्राजापत्यं च रुत्वा सोमौजा होनेन शुध्यति॥ मौजा होमः पुनः पुनरुनयनं॥ वसिष्ठः॥ ब्रह्मचारी चेन्मद्यं
मांसं न श्राया छिद्ये नो जनायं द्वादशरात्रं चरित्वा ब्रुत शेषं समापयेत् स त कनो जनेषु चैवमिति॥ शिष्टो
जनायं शिष्टो जनयोग्यं विहितमित्यर्थः॥ अत्र नश्य मांसादि नश्यते प्रतिस्विकं तदपि कार्यं अपवादमाह दे
वलः॥ अकामा पन्नं वाजने ये तडुष्यताति॥ अकामपन्नं अकामक्षितं तथा ब्रह्मचार्यधिकारे वैवैधायनः॥ सचेद्या
धायी तका मां गुरो रुच्छिष्टं नैषज्याये सर्वे प्राश्याद्यने छेत्तेन चिकित्सेत्स यदा गदा॥ स्यात्तदा हि स सुपतिष्ठे
र्द्धमः शुचिर्षदिति॥ शुद्धहारीतः॥ अमिषस्य तु यो नांडो पक्ष्मया तिस्रस्त॥ कुशमूलविपक्षे तत्र हं क्षीरेण वृ
त्तं वेदिति॥ अथ शरीरमल नश्यते प्रायश्चित्तं॥ तत्र मली ताह मनुः॥ वासा मुक्रमस्य अजा मूत्रविट् कणवि

स्वरवा॥ शेषाशु हृषि कास्वेदो घा ह शैते मलान्तरा॥ प्रायश्चित्तमाहयोगाध्वर॥ ज्ञानात्सुरो पीत्वारेतो विष्णु
 नमेवच पुन॥ संस्कारमंहतित्रयोवर्णादिजातय॥ पुनः संस्कारपुनरुपनयनं॥ इदं च प्राप्तिस्त्रिकैः शरीरम
 लुनक्षण प्रायश्चित्तै समुच्चाय इति श्रुतपाणिः स्वतंत्रमेव प्रायश्चित्तमिति॥ अज्ञानतः सकृद्दक्षणे तु
 संवर्त॥ विष्णुत्रयक्षणे विप्रमृजायत्समाचरेत् ज्ञानतः सकृद्दक्षणे तु त्रिगिरा॥ प्राजापत्यं चरेद्दक्षणे त्रिक
 छं सत्रियश्चरेत्॥ कृच्छ्राति कृच्छ्रौ कुवीत विप्रो विष्णुत्रयक्षणे इति॥ यत्तु वसिष्ठ ममत्यामद्यपाने कृच्छ्रौ घृ
 तप्राशनं पुनः संस्कारो मूत्रशकृच्छ्रक्रान्तवहारेषु चैव मिति तदपि विप्रस्य ज्ञानतः सकृद्दक्षणे चैव विष
 ये गौतम॥ अमत्याद्यमाने पयो घृतमुदकं वायु॥ प्रतिग्रहं तप्तानि सकृच्छ्रा॥ ततः संस्कारो मूत्रपुनरुपेरेत सां
 प्राशने नैवमिति॥ यत्तु बृहस्पतिः॥ रेतो मूत्रपुरीषाणां शुद्धौ च प्रायणं चरेत्॥ इति तदमति पूर्वाभ्यासवि
 षयं॥ केशादिभक्षणेषु दिशन्मते केशनखरुधिरशने मति पूर्वत्रिरात्र मज्ञाना उपवास॥ यत्तु स्मृतं
 तरं केशकीटनखं प्राश्य मरुत्पंकटकमेव च॥ हेमत प्रघृतं पीत्वा ततः क्षणदेव शुद्ध्यति॥ तन्मुखमात्रं

रामः

॥५५॥

वेशविषयं प्रचेता॥ अन्ने नोजनकाले तु मक्षिका केश हृषिते॥ अनंतरं स्पर्शोदापस्त चोत नस्मना स्पर्शेत्
 अथ क्रिया उपनक्षणे तत्रोच्छिष्टं नक्षणे मनु॥ बिडालकाकारवृद्धिं ज॥ ध्यामनकुलस्य च॥ केशकीटावपन्नं च
 पिवेद्वासा सुर्वला॥ पां नत्वेकस्मिन्नेव दिने॥ एतच्चाकामतः सकृद्दक्षणे॥ कामतस्तु विष्णु॥ पक्षिश्चापदं गन्ध
 स्पर्शस्यान्तस्य नूयम॥ संस्काररहितस्यापि नोजने कृत्तपादकं॥ अकामतो न्यासे शोता तप॥ धका कवली
 दृश्यो छेवण नोजनेति कृच्छ्र इति॥ कामतो न्यासे यावक वनं प्रकृत्य शंख॥ पुनमुच्छिष्टं कंचुत्का मासमेकं
 वृती नवेत्॥ काको छिष्टं गवा घ्रातं चुत्का पक्षे वृती नवेत्॥ वृद्धविलु॥ ब्राह्मणः शूद्रो छिष्टाशने सप्त रात्रं पंचग
 मपि वेत्॥ वैश्यो छिष्टाशने पंच रात्रं॥ राजन्यो छिष्टाशने त्रिरात्रं॥ क्षत्रियो छिष्टाशने त्रैकाहमिति॥ अकामतो
 विप्रस्य विप्राद्युच्छिष्टं नक्षणे शंख॥ ब्राह्मणो छिष्टाशने महावाहति निरनिमं त्रायपि वेत्॥ क्षत्रियो छिष्टा
 शने ब्राह्मणस्य विषयं केन हं हारेण वत्तयेत् वैश्यो छिष्टाशने नोजने त्रिरात्रं त्रैयोषिते ब्राह्मणसुर्वलापि वेत्
 शूद्रो छिष्टं नोजनेषु द्वात्रिंशत् नोजनमिति॥ अकामतो न्यासे तु यम॥ चुत्का सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शुध्यति

॥५॥

रामः

॥ ४५ ॥

त्वहचारिशूद्रोच्छिष्टभोजनेदर्शनादितिकेचित् ॥ परेर्द्धमेवाहुः सहभोजनेतुवृहद्यासमातावाजगिनीवा
 पिनार्यावान्याश्चयोषिता ॥ नतानिसहभोजकं व्यञ्जुक्ताचां प्रायणंचरेदित्यत्वेगिरा ॥ ब्रह्मण्यसहयो
 आयादुष्टं वाकदाचनतत्रदोषं न मन्यते सर्व एव मनाषिणा इति ॥ तदापद्विषयविवाहविषयं वा ॥ उच्छिष्टाप
 वादमाहापस्तंबः ॥ पितुर्ज्येष्ठस्य च त्रातुरुच्छिष्टं भोज्यं आपदिशूद्रग्रहभोजनेतुपराशर ॥ आपत्कालेतुवि
 प्रेणानुक्तशूद्रग्रहे यदि मनस्तापेन शुभेतुद्रूपदानां शतं जपेत् ॥ दापोच्छिष्टभक्षणोषड्विंशन्मते ॥ दापोच्छिष्टं तु
 यत्नैर्लंरात्रौ रय्याहृतं चयत् ॥ अमंगलं वै वयच्छिष्टं मुक्तानकेन शुध्यति ॥ तैलग्रहणाहृतेन दोषः ॥ अथ आह्न
 जने ॥ शंखचं प्रायणं स्वश्राद्धे पराके मासिके तत् ॥ पक्षत्रये त्रिहस्तं स्यात् ॥ षण्मासे रुद्धं मेव च ॥ आह्निके च
 पादस्यादेकाहपुनराह्निके ॥ अत ऊर्ध्वं न दोषः स्याच्छंखस्य वचनं यथेति ॥ मासिके आद्योद्वितायादिषु तु प्राय
 श्चित्ततारतम्यकल्प्य ॥ षण्मासिकश्राद्धेन उनषाण्मासिकगृह्यते ॥ एवमाह्निकपमपिन दोषः ॥ पूर्ववदिति
 ष ॥ तृतीयाद्याह्निके पित्रिरोन्नं ॥ चान्यमासेषु प्रत्यष्टे चेदहः स्मृतमिति षड्विंशन्मते प्रायश्चित्तोक्तेः ॥ यत्तु नर

द्वजः। नुक्ते श्वेतार्वाणश्चादे प्राणायामान्नषडाचरेत्। उपवांसंस्त्रिमासादिवासरांतं प्रकीर्तितं। प्राणायामत्रयं दृ
 षावहोरात्रं सपिंडने। असह्ये स्मृतं नक्तं च तपारणके तथा। द्विगुणं ह्यत्रियस्यैतन्निगुणं वैश्यनोजने सा
 द्वाच्चतुर्गुणं ह्येतत्स्मृतं शूद्रस्य नोजन इति। तत्र सासादात्यापद्विषयं यत्तु हारीतः। चांजायणं नवश्राद्धे
 प्राजापत्यं तु मिश्रके। एकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्ते विधायत इति। तस्मै रववाक्यसमानविषयः। प्राजापत्यं
 तु मिश्रक इत्याद्यमासिकविषयः। द्वितीयं नवश्राद्धादिषुषद्विशन्मतौ क्तं। प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादो न
 वंसमासिके। त्रैपक्षिके तदर्थं स्याद्दौ पादौ मासिके तथा। पादौ तद्वत्तु मुहूर्त्तमासे च तथा द्विके त्रिरात्रं
 चान्यमासेषु प्रत्यक्षं तदहस्मृतमिति। द्वित्रियादिश्राद्धनोजने तु तत्रैव। चांजायणं नवश्राद्धे पुराको मासिके स्म
 तं तत्रैपक्षिके सांतपनं ह्यसूमासद्वयोस्मृतं। द्वित्रियस्य नवश्राद्धे व्रतमेतदुदाहृतं वैश्या स्याद्वाधिकं प्रोक्तं
 द्वित्रियाहुमाषिणः। शूद्रस्तु नवश्राद्धे श्वरे चांजायणं द्वयं सार्धं चांजायणं मासि त्रिपक्षे त्वैदं च स्मृतं मा
 सद्ये पराकः स्याद्दधं सांतपनं स्मृतं। यत्तु हारीतः। एकादशे हेतुः अहं उक्ता संवयने तथा। उपोष्यविधि

रामः

६४७

व। जुक्ता कृष्णार्द्धे जुहुयादृतं। यदपि विष्णुः। प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादो नत्वाद्यमासिके। त्रैपक्षिके तदंतु पंचगव्यं
 द्विमासिके इति। तदुच्यमा पविषयः। नरद्वजः। अथाक्तेयान् उद्दिश्य श्राद्धे कादशे हतिः। ब्राह्मणस्तत्र जुक्ता
 त्रिरात्रं ह्यपणं नवेदिति। अमश्राद्धविषयः। यत्तु तत्रैव विष्णुः। अमश्राद्धावत्रे त्रिरात्रमिति तदात्यविषयः। अंशि
 शुचांजायणं चरेत्। अमश्राद्धे तथा जुक्ता तत्तद्वत्तु ह्येण शुचाति। संकल्पिते तथा जुक्ताः। यत्तु शंखः। अम
 श्राद्धाशने विद्वान्मासमेकं व्रतं चरेदिति। तदभ्यासविषयं संकल्पित इति प्राणमासिकादिविषयः। मनुः मासि
 कान्तु योश्रायादसमावर्तको द्विजः। सत्रीण्यहान्युपवसेदेकहमुदके वसेदिति। यत्तु संवर्तः। मृतकानं नव
 श्राद्धे मासिकान्तथैव च। प्राजापत्यं तु कृत्वा सौमौजा होमेन शुच्यताति। तद्विपूर्वविषयं यत्तु क्तं प्रायश्
 चित्तैव सर्वत्र। उशना दशकृत्वः। पिबेदगोपाय श्राद्धमुद्दिजः। ततः संध्यामुपासीत शुच्यं तदनंतरमि
 ति। अमश्राद्धे तु सर्वत्र द्वैतयां च षड्विंशन्मते। अमश्राद्धे नवेदं च प्राजापत्यादिसर्वदेति। अथ संस्कारा
 न्न नोजने प्रायश्चित्तविवेके गिराः। जन्म प्रवृत्तिसंस्कारे बालस्यान्न नोजने अस्मिन् सपिंडे न नोक्तं व्यंश्मशाना

प्रा. मा.
॥५६॥

ते विशेषतः व्यासः निवृत्ते हत होमे तु प्राङ्मकरणे तथा चरेत्सां तपनं तु त्वाजा कर्मणि चैव हि अतो न्येषु तु
तुक्ता न संस्कारे तु द्विजोत्तमः॥ नियो ग उपवासे न्युद्योते निर्दो भोजने॥ धौम्यः॥ ब्रह्मोदने वसो मेव सामं तो नयने
तथा जात आदेन वश्रा दे द्विजश्चां जायरां चरेत् त्र्यपस्तं व॥ यजका न्नं वश्रा दे संय हे चैव भोजने स्त्रीणां
अथ मगर्जे च द्विजश्चां जायरां चरेदिति स्त्रीणां संय हो विवाहः अथ हस्त दत्तादि नक्षत्रे प्रायश्चित्तमाह॥
मादिकं कालितं शाकं गोरसं लवणं घृतं॥ हस्त दत्ता निनुक्ता तु भोक्ता मां संतनं चरेत् एतत् कामतः सां त
पनं दिनत्रयं साध्यं॥ अ कामतस्वाह पराशरः॥ मादिकं फालितं शाकं गोरसं लवणं घृतं॥ हस्त दत्ता निनु
क्ता तु द्विजमेकमभोजनमिति॥ फालितं इक्षु रसविकार्येषां पर्याय दत्ता न्न भोजने च क्षया भवत्कपः ब्राह्म
णानां ददश्च दश्च दत्ता न्नं ब्राह्मणे दत्तं॥ दय मेत द भोज्यं स्यात्तुक्ता तु पवसे दहेदिति शूद्र हस्ते भोजनादौ
तुक्ता तुः शूद्र हस्तेन यो भुक्ते पानीयं वा पिवेत् क्वचित् अहोरात्रोषितो भूत्वा पंचगव्येन शुद्धति॥ एवं या
जवल्कोक्तेषु गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं च कामत इत्यादिषु त्र्यपिकस्य प्रायश्चित्तं मनुः घृतहीनं तु यो भुक्ते

रामः
॥६॥

नरत्तं साकृति पंचकं॥ पश्चात् घृतेन यो भुक्त्वा कौक्ते तुक्ता चां जायरां चरेत् रथापाका न्न नक्ष्ये एषा तातपः
पत्रनाश्चेति देवाश्च पितरश्च यथा विधिः रथापाकसं विशेषतः यस्तस्मिन् दद्यात् कथंचन रथापाकस्य भुंजा
नः प्रायश्चित्तं चरेद्विजः॥ प्राणायामं त्रिरभ्यस्य घृतं प्राशपविशुध्यति लिखितोपि यस्य चाग्नौ न क्रियते
नत भोज्यं द्विजातीनां तुक्ता तु पवसे दह॥ तथा॥ हथा कशरसं याव पायसा पूषा फुली॥ आहिता
ग्नि द्विजो तुक्ता जापसं चरेदिति अनाहिताग्निस्तृपवासः पराशरः॥ एकपंक्ता बुद्धिष्ट भोजनः प्राय
श्चित्तं चरेद्विजः कुरु सो सां तपनं तथा॥ एतच्च कामतः यत्तु माधवी ये स्मृत्यंतरं यस्तु यत्किं पुं भुजित कुशितानां
विशेषतः अहोरात्रोषितः स्नातः पंचगव्येन शुद्धति क्षत्रियादिपंक्तिषु विष्णुः ब्राह्मणः क्षत्रियपंक्ता दुपवि
श्या संस्मरन् पदा भुक्ते तदनक्तमाचरेद्देशपंक्ता मेकरात्रं शूद्रपंक्ता हमाचरेदिति इति क्रिया उपाशान प्रा
यश्चित्तं अथ भोक्ता व्यासः गृध्रो द्वादशजन्मानि दशजन्मानि रूकरः श्वा वैवस पञ्चजन्मानि सैवं मनुष्या
च ह शूद्रा न्नो दहस्तेन यः केचिन्म्रियते द्विजः स न वेत्सु करो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले त्र्यपस्तं व॥ अ

शामः

॥५७॥

हिमिस्तयोविप्रश्नानेनप्रवर्तते॥ पंचतस्यविनश्यतिआत्माबासत्रयोअय॥ किंविदपवदतिहारातः कं
उपकंस्तेहपकं पायसंदधिसक्तवा॥ एतान्यशूद्राननुजोनो ज्ञानिमनुरववात् कंडुर्चाष्टं॥ कोवेवराघं
आष्टेनोकंडनास्वेदनास्त्रियामितिकोशोत्त॥ याज्ञवल्क्य॥ शृङ्गेषुदासगोपालकुलमित्राईसारिणनो ज्ञा
त्मानापितश्चैवयाश्चात्मानंनिवेदयेत्॥ एतेषांचान्नसंप्रीक्षयाहं॥ संप्रीक्षयित्वाक्रीयाशूद्रानंग्रहमा
गतमिति विस्तुपुराणात्॥ आपस्तंब॥ आमन्नमधघृतेधानाः क्षारंतथैवच॥ गुडमांसंरसाग्राह्यनिवृत्ते
नापिशूद्रतः सुमंत॥ गौरसश्चैवसक्तंचतैलं पिण्याकमेवच॥ अपूपान्नक्षयेषूद्राद्यज्ञान्यस्यसाह
ते॥ परारंशरा॥ घृतंक्षारंतथातैलं गुडंतैलेनपाचितंगत्वानदातारे विप्राभुजीयाशूद्रमोजितं॥ आरनी
संतथाक्षारंकंजिकंदधिसक्तवा॥ स्नेहपक्वंतथाचान्नंशूद्रस्यापिनडप्यति॥ लुक्कावार्धषिकस्यान्नं
व्रतंस्यासुतस्यच॥ शूद्रस्यचतथा लुक्कान्निरात्रंस्यादभोजनं॥ इदमकामतः कामतस्तुशूद्रादीनुक्तासु
मंतुनुजान्नंनोतमत्मास्यान्नंअमत्माक्षयणंनहं॥ मत्माचुक्ताचरेत्कक्षुरेतो विण्मूत्रमेववेति॥ आरताधि

शामः

॥६४॥

कंकल्पंयाज्ञवल्क्य॥ यतिश्चब्रह्मचारीचपक्वान्नंस्वामिनाबुजौ॥ रयोरन्नंननोक्तयंनुक्ताचंप्रायणचरे
त्॥ अथरजकारद्यन्नेआपस्तंब॥ रजकयाधशैलूषवेणुचर्मोपविजाना॥ ओनुक्ते ब्राह्मणश्चात्रंशुद्धिचंप्रायणे
नतुएतत्कामतः॥ अकामतोई॥ यत्तुरजकादिन्यनिधाययम॥ लुक्काचैषास्त्रियोगत्वापात्वाय॥ प्रतिगृह्यच
कृष्णलुमाचरेजानात्॥ अज्ञानादेहवद्धमिति॥ एतदभ्यासेयत्तुसंवर्त॥ अंत्यजानंपदाचुक्ते मूत्रमोहात्कथंच
नराकरात्रीपितोभूत्वादानंदत्वाविशुधाति॥ तदापदि॥ अथकापालिकान्ने॥ आपस्तंब॥ कापालिकान्नंनो
कृणंतन्नारागामिनांतथा॥ ज्ञानात्कृष्णमुद्दिफंअज्ञानादैहवद्धयंकृष्णमभ्यासविषयं॥ अथचंडाला
न्नेत्थंगिरा॥ अंत्यावसायिनामन्नमश्रायाव्यस्तुकामतः॥ सतुचंप्रायणंकुर्यात्तत्तत्कृमथापिबेवाअकामतः
श्रांप्रायणमतस्तत्तत्कृष्टंयत्तुकृष्णपादानुवृत्तौवसिष्ट॥ एतदेवचंडालान्नंनोजने॥ ततः पुनरुपनयनंतदपि
चंप्रायणसमानविविषयं॥ विस्तु॥ चंडालान्नंनुक्कान्निरात्रमुपवसेत्॥ सिद्धमुक्तापराकइति॥ तद्वलाज्ञोजि
तविषयं यत्तुमनुसुमंतुचंडालात्स्त्रिगत्वमुक्ताचप्रतिगृह्यच॥ पतस्यज्ञानतोविप्रोज्ञानात्साभ्यंतुगच्छता

ति तत्राजानतो संताप्यासे पतितो के ददशां कामतस्तु च विशयं शोछादिभिर्बलाद्यैः सिजितस्य का
रिता शुभं मरणश्च प्रायश्चित्तमाहापसंवा बलाद्विज्ञाततायेतु से छ चंडा लदस्युभिः शुभं कारिता क
र्मगवादिना हि सनां उ छिष्टमार्जनं चैव तथा तस्यैव नोजनं रवरोष्ट्रविधेः पुराणा मामिषस्पचन
— एतत्तत्त्वाणां च कथासंगता निश्चयमनोजनं ममोषिते द्विजातौ तु प्राजापत्यं विशेषेण च प्रायणं ता
हितायेः परा कत्त्व यथवा नवेत् च प्राणपरा कंचरेत्संवसरोषितः संवसरोषितः शूरो मासाद्व्यावकं
पिबेत् मासमात्रे पितृशूद्रः कृष्णपादे नमुद्यति उर्ध्वं संवसरात्कस्या प्रायश्चित्तं द्विजौ तमैः संवसरे स्त्रि
जिश्चैव तज्जावं सोधिगच्छति का सीन विद्यते तस्य प्रायश्चित्तं ईरात्मन इति त्र्यंसे पपाव प्राजापत्यं च प्रा
यणादिमासं वा सासमात्रे गवादि हिमाया प्रातिस्विकं तत्राश्चित्तमेवा कामतो विहितं जज्ञं आशौच्यं चै
छगले यः प्राणायामशौते कृत्वा शुद्धं तेषूद्रसूतकैः वैश्ये षष्टिर्नवे जातिविंशति ब्रह्मणे दशः एकहं च
अहं पंच सप्त रात्रमनोजनं इदमकामतः यजुर्माकंडेयः जुष्वातु ब्राह्मणशौचै चरेत्सोतपने द्विजः

यजुर्माकंडेयः ब्राह्मणस्य तथा जुष्वातु शौचैमा संवता नवेदिति ददस्यास विषयं अत्र सर्वत्र सूतकग्रहणं मृतस्यापु
पलक्षणं त्र्यंगिराः सूतके तु यदा विप्रो ब्राह्मणश्च विशेषतः पिबेत्पानाय मज्ञा नात्समश्चायात्स श्रेयति पा
नीयपाने कुर्वीत पंचगव्यस्य नक्षणं त्रिरात्रे नोजने प्रोक्तं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ब्राह्मे योगो मद्या च यो द्रव्यं
कुंजरछाय संज्ञकः नवेत्तथायां संस्थे दौ हं सश्चैव करे स्थितः सूतके मृतके वापि यास्तयोः शशिसूर्ये
योः छायायां कुंजरस्याप्युज्ज्वला तु नस्कं ब्रजेत् जुष्वा प्रमादाद्विप्रस्तु सकृच्छ्रं च प्रायणं चरेत् एतच्च प्रा
यश्चित्तं यज्जाती यशौ चिनौ ननु क्तमज्ञा तु चितमात्रौ च कृत्वा तदंते कार्यं तथा च विष्णुः ब्राह्मणादीनां
माशौच्यैः सकृदन्नं मश्नाति तस्य तावदशौचं यावत्तेषां आशौच्यं पगमे प्रायश्चित्तं कुर्यादिति ब्रह्मे
मात्रौ न्यत्रानुराणं च मुमुक्षुर्वाकदा च न मज्जदे नान्न मश्नायात्स वसत्यग्निहोत्रिणि एतेषां तु गृहे तु
त्वा द्विजश्च प्रायणं चरेदिति त्र्यंशोपस्तं वै शोछादीनां पयपात्वा पुष्करिण्यां कृदे पिवा जानुदंशं शु
चि ज्ञेयं मध्यसादं शुचि स्मृतं तत्रोयः पिबेत् द्विप्रः कामतोपि वा अकामात्तु मोजी स्यादहोरात्रं तु

प्रा.म.

॥५॥

कामतइति। ततजानुदधोनं। अतएवशातातप। त्वंमैरपिकुतेकूपेसेतौवाप्यादिकेपिवा। तत्रास्मात्वाचवा
पीचप्रायश्चित्तंनविद्यते। अथात्मजनांजलज। पाराशरः। नांडस्यमेत्यजानांतुजलंवधिपयःपिवेत। ब्राह्मण
ः कश्चियेवैश्यः शूद्रश्चैवप्रमादतः। ब्रह्मकूचैपिवासेनद्विजातानांतुनिष्कृतिः। शूद्रस्यचोपवासेनतथाहा
नेनशक्तिरइतितदकामत। कामतस्वायसंब। महांधनेछनांडेभ्योयस्त्वापयःपिवेद्विजः। कृत्रयायादे
नशुद्धेतपुनःसंस्कारमर्हति। शूद्रोदकपानेशातातप। यदिद्विप्रप्रमादेनशूद्रतोयंपिवेतवमितुपक्र
म्य। उपोष्यविल्वपत्राणां पलाशस्यकुशस्यच। एतेषामुदकंपीत्वातेनशुद्धिमावाप्नुयात्तत्रपवादमाह
याबालः। नवनांडेतुपानायंशूद्रविद्वज्जन्मना। पेयंतदपिविप्राणां पयोदधितथैवच। शंखः। घृतद
धिपयस्तक्राणामाकरनांडस्थितानामदोषइति। शतातपः। घृततोलंदधिशोरंतथैवैहुरसोयुतः। शू
द्रनांडस्थितंतक्रंतयामध्वनडुष्यतीति। प्रयागादिजलपानेनलघुहारीतः। प्रयाजलंसौरघटस्यचैवद्रोणी
जलंकोशविनिर्गतंच। पीत्वावगाहेतजलंसवाकउपोषिता। शुद्धिमवाप्नुतेच। सारघटः। सौरघटनिर्यासा

रामः

४५२

क्षरपात्रं। द्रोणीनौकाजलनिस्सारणपात्रंकोपाविनिर्गतंरूपादेश्वर्मयुटकंनिस्सारितं। रातकामतःसंस्त
अपदितुनदोषइत्यासहएव। द्रोणामायसयुक्तायांछन्नेप्रावर्तकंतथा। ग्रामप्रयाजलंचैवपीत्वाप
सुनडुष्यति। छन्नेप्रावर्तकेमेचकेउजातइतिश्लपाणि। यमः। प्रयामरणेघटकेचरूपेद्रोणीजलंकोश
गतास्तथाप। क्रतेपिशूद्रात्रदपेयमाकुरापकृतोभूमिगताःपिवेच्च। अपदितदेवजलंनूमिष्टंरूपापात्रा
तरेणोद्धृतंपेयमिष्टंरूपापात्रांतरेणोद्धृतंपेयमित्यर्थः। अथसंसर्गोदयेविष्णुः। मूर्धोरिकुसुमांबु
श्वफलकंदेहुमूलकान्। विष्णुत्रडुपितान्प्राप्यचरेछच्छंचपादतः। सन्निकृष्टेर्द्धमेवस्यात्सुधत्कृष्टे
प्यशुचिनोजने। सन्निकृष्टत्वमहान्संसर्गः। इदंचाज्ञानःसहस्रज्ञेयोरसनुपलाच्चैवज्ञानतस्तः। अ
भ्योसेत्वारत्तिः। रसोपलब्धौतुकामतोव्यासः। संसर्गोदयेयज्ञान्यक्रियाडुष्टंचकामतः। तुष्कास्वभावड
ष्टंचतप्तछच्छंसमाचरेत्। अज्ञानतोरसोपलब्धौत्वर्जसंवर्तः। केशकीटावपन्नचनीलीलाहोपघातितं
स्वाधूस्थिचर्मसंस्पृष्टतुष्कात्प्रयवसेदहरिति। शतातपोपि। केशकीटावपन्नरुधिरमांसास्पृश्यस्यघ

प्रा.म.

॥६॥

नूणान्नविहितपतम्बवत्प्रवसकरगवाघ्रातशुक्लपयुषितवृषापकदेवानहविषं नोजने उपवासपंच
ग व्याशनचेति एतदुच्यते यमायद्यकामत ॥ यत्र शंख ॥ कृषितं केशकीटैश्च मार्जै रैर्मूषकैस्तथा ॥ महि
कामा शकैश्चैव त्रिरात्रं तु व्रतं चरेत् इति तदनायदिकामत ॥ रजसादिसंस्पर्शने तु शंख ॥ अग्नेधूपति
तं चोडा लघुत्कसरजस्वजावधूतकृणिकृत्तनविसस्पृष्टानि मुक्ता कृष्णचरेदिति ॥ कृणिकृत्तविकला ॥ ए
तत्कामत ॥ अकामतो दध्यादिस्यष्ट नोजने तु लघुविकला ॥ अदृष्टं शुनावापिसंस्पृष्टं प्राशप नोजने तस्य
कृष्णशुद्येत प्राजापत्ये नवा पुनः ॥ शक्ता पराको दानव्य इति धर्मस्य निश्चयः ॥ सत्रवैश्यादिकैः उष्ट्रं गभैः
सूकरैस्तथा ॥ पादहीनचरेत् कृष्णशक्ता सर्वचरे द्विजापाको त्रैकेशकीटादिपाते तु प्रचेता ॥ अन्नं नोज
नकाले तु महिका केशादृषितं ॥ अनेतरस्पृष्टे दापत्वा न्नं न स्मृता स्पृशेत् ॥ तेन सह पक्षंतु साज्यं ॥ वि
शुद्धमपि चाहं महिका कृमिजंतुनि ॥ केशरो मनरे वापि हृषितं परिवर्जयेदिति हारितोक्तेः ॥ चंडाला
दिदृष्टे तु ब्रह्मपुराणे ॥ चोडा लपतिता मेधौ ॥ कुनरैः कृष्टिना तथा ॥ ब्रह्मप्रसूतिको दका कौलेयकु

रामः

४५२

उंडनि ॥ उष्ट्रं वा कीटकेशाक्तं नृद्रुमकनकां बुमिनि ॥ शुद्धमद्यात्सह स्रोतं प्रउष्टं युष्टमेव चेति ॥ कौलेयक
ः ॥ अथा ॥ कुटु विप्राणि विशेषः ॥ सह त्वेवं विष्टादिस्मारकं युष्टं ययुषितं ॥ एतत्स्पृष्टं न द्रष्टुं ब्रह्मपुराणे च
उलपतिता मेधौ ॥ कुनरैः कृष्टिना तथा ॥ उदकासूतिकास्पृष्टं मुक्ता वा संवने वसेदिति ॥ क्लीवादिदृष्टे
तु शातातपः ॥ क्लीवानिशस्तपतितैः सूतिको दकनास्ति कैः ॥ दृष्टं नाद्यात्तदंतु तस्य निष्कृतिरुच्यते त
द्रुत्को पवसे प्रात्रितं स्पृष्टे तु चतु ॥ गुणं ॥ उष्ट्रिष्टेषु गुणप्रोक्तं मभ्यासेष्टा गुणं भवेदिति ॥ काकादिस्पृष्टम
पवदति प्रायश्चित्तं विवेकेयम् ॥ देवद्रोण्या विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ॥ काकैः श्वनिश्वसंस्पृष्टं मनेतम वि
वर्जयेत् ॥ अन्नवेद्यद्विरयामग्रे हृतस्य च ॥ छागेन सुरव संस्पृष्टं शुचि वै वचत द्रवेत्तयम् ॥ गुडादिद्रव्यसं
युक्तं वज्रं पयुषितं दधि ॥ तथैव यावका दानिमया हिरचिता न्यपि ॥ अत्र प्रायश्चित्तं ब्रह्मपुराणे सगुणं न वि
शुद्धं च तथा पयुषितं दधि ॥ जीर्णं तक्रमपेयेन स्पृष्टा दं च फेनवत् ॥ प्रमादाद्भद्रितैरे निर्वने पक्षव्रतं च
रेत् ॥ मुक्ता तु क्षारलवणं त्रिरात्रं तु वने वसेत् ॥ सगुंडं मरीचाक्तं वज्रं पयुषि च दधि ॥ धीतिमुद्धनं पावः

प्रा.म.

॥६२॥

अप्यादिद्विषितानाशने बलपुराणे स्थपातु इषितं चान्नं नुं जानस्तु यदा भवेत् स्नात्वा कर्मव्यतिवात
हृतं प्राश्य विध्यतीति शबद्वितजलपाने पराशरः कूपे च पतितं दृष्ट्वा मृगलोचनमर्कटं अस्थिच
र्मादिपतितं पात्वा मेध्या अपो द्विजः नारंतु ऊणयं काकं विहरा हरवरो मृकं गावयं संप्रतं किंच मायूरं
रवाङ्गं तथा वैयाघ्रमर्द्धं सैहं वा कूपे यदि निमज्जति तदा गस्याथ उष्ट्रस्य पातं स्यादुदकं यदि प्रायश्चि
तं न वेत्तु सांक्रमेणैतेन सर्वशः विप्रः शुद्धि रितरेण द्वात्रिंशत्कृत्वा दिनद्वयात् एकाहेन तु वैश्वदेवशुद्धौ न
क्तेन शुध्यति सुप्रताको गजः अक्षौ मालुका हारातः क्लिप्ते निक्षेपे वै वैवतत्रस्थं यदि तत्र पिबेत् शुद्धौ च
जायरो कुर्यात् तत्र मृकं मृगं मया पिबेति तत्कामतो तं ताभ्यां से कामतो मानुषशवोपहातजलपानाभ्या
मेवाचं जायततस्तस्य योः शक्तपयवस्था शबद्विते स्नानमात्रे पिबारीतः यदि कश्चित्ततः स्नाया
त्प्राप्तादेन द्विजोत्तमः जपत्रिंशं वरा स्नानादहोरात्रेण शुध्यति कामतो देवगुण्यादि कल्पं दृष्ट्वा हृदि
जलाशये घृणालेषु स्थितेषु महीतले कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु न तु इषणं वापी कूपतडागेषु

रामः

॥६५॥

षितेषु विशेषनां घटानां शतमुधत्पंचगव्येन तस्मिन्निपेदि अंगिराः कूपे विष्णुं त्रसं स्पृष्ट्वा तातो यं द्विजोत्तम
ः त्रिरात्रेण विष्णुं त्रुं नै संतापनं स्मृतं अथ गुण उष्ट्राशने तत्र मनुः शुक्लानि च करवायां श्वपीत्वा
मेध्यानपि द्विजः तावद्भवत् प्रयतो व्यावतन्नवृजत्स च शुक्लं कालपरिवाममात्रेण प्रयातरसं सर्गकाल
परिवासाभ्यां यावत्तस्मिन् नवंति अत्रा कामतः शेषेषु पक्षे दहदिति मन्त्रोक्त उपवसः विष्णुरपि यवगोधू
मजं पयो विकारस्नेहाक्तचुक्रुषा नवं वर्जयित्वा पर्युषितं प्राश्यो वपसेत् चुक्रुषा नवं सपशस्त्रोक्ते यं ज
नविशेषः कामतस्तु शंखः लोहिता न्वह्निर्यासा चूश्च प्रव्यं चांस्तथा किवलानि च शुक्लानि तथा पर्यु
षितं च यत् सजीषपकचुक्ता च त्रिरात्रं तु ब्रवी भवेदिति धानां पिष्टचनं एतच्च फलकादिफलशुक्लका
जिकादिव्यतिरेकेण कुंडिका मफलायेषु स्थिताभ्यां न वेत्ता तस्यास्तु कंजिकाया ह्याने तरस्याः कदा
चनेति मिताक्षरायां स्मरणात् दधि नश्यंत्युक्तेषु सर्ववदधिसंभवा पाति चैवानिषु यंते पुष्पमूलफा
लैश्च नैरिति उष्ट्रतस्नेहादिषु गौतमः उष्ट्रतस्नेहपिणपाकमयित प्रवृत्तीनि च चित्रवायानिनाश्या

प्रा.म०

॥६२॥

यायादित्काप्राकृत्यं चरेत्तः छर्दनं घृतप्राशनं वेदिति। पयुषितापवादमाह याज्ञवल्क्यः। अत्र पयुषितं नो
ज्योस्ते हाने चिरसं नृत्यं तस्मिन्नापि गोधूमयवगोरसविक्रियाः। अकृतान्नभोजने तु लिखितं आह यस्पचा
मौनक्रियते यस्य चायेन दीयते न तद्भोज्यं हि जातानां तुक्तात्पवसे नराः संवर्तः शूद्राणां भोजने तुक्ता
तुक्ता वा निन्नभोजने। अहोरात्रोषितो नृत्वापंचगायेन शुध्यति। निन्नापवादमाह देवलः। ताम्रजतसु
वल्गुमिश्रं रवशुक्तिस्फटिकानां निन्नमम निन्नमिति। निन्नाभोजनचक्रं स्पष्टं निन्नकां स्पष्टं तु पोश्यायान
द्यास्तात्वाजपेद्विजगायत्र्यष्टासहस्रं तु एकं नक्तस्तदाशुचिरिति बोधायनोक्तैः। एतच्च ज्ञानतः अज्ञान
तक्तपराशराः निन्नभांडे तु जुंजानो ह्यज्ञाने नो द्विजोत्तमः। सुवर्णे इव संस्पृष्टं घृतं प्राश्य विशुध्यति। मि
ताहरायां स्मृत्यंतरे वटाकाश्च पत्रैः पुकुंतीति उपपन्नयोः। कोविदारकदं वेषु तुक्ता चां प्रायणं चरे
त्तथा। पालाशपत्रपत्रैः पुगुही कुंकेदं चरेत्। दानप्रस्थो यतिश्चैव लज्जते चां प्रकंपसां पलाशो व
क्ष्यापलाश इति स्मृत्यर्थसारे हेमाद्रौ च। अथ कालदुष्टाशने ब्रह्मपुराणे सूतके वापि यस्तयोश्चां प्र

रामः

॥६५॥

येये। छायायां कुंजरस्याथ तुक्तात्तुरकं ध्वजेत्। तुक्ताप्रमादि द्विप्रस्तसम्पत्कां प्रायणं चरेत्। षट् विशन्न
मते। चं प्रसूर्यग्रहे तुक्ता प्राजापत्येन शुध्यतीति दकामतः। बृहन्नारदीये अर्कद्विपर्वरात्रौ च चतुर्दश्यष्ट
मादिवा। एकादश्यामहोरात्रे तुक्ता चां प्रायणं चरेत्। ग्रहणसन्निहितनिषिद्धकाले अज्ञाने भोजने तु चं
सूर्यग्रहं प्रकृत्य षड्विंशन्मते। अस्मिन्नेव दिने तुक्ता त्रिरात्रेणैव शुध्यति। प्रायश्चित्तं विवेके सवर्तः। अपोशा
नमुक्त्वा तु यो कुंकेनापदि द्विजः। जुंजानस्तु यदा ब्रूयागायत्र्यष्टातं जपेत्। अष्टमष्टोत्तरशतं। स एव
अनाचांतः। पिबेद्यस्तु नक्षये द्वापि किंचन। गायत्र्यष्टासहस्रं तु जप्यं कृत्वा विशुध्यतीति। अघुहारीतः। विना
यज्ञोपवातेन कुंके च ब्रह्मणेयदि स्नानं कृत्वा जप्यं चैव उपवासेन शुध्यति। ब्रह्मपुराणे सतो मूत्रपुरीषाणां
उत्सर्गश्चेत्यमाह तः। तदा दौ तु प्रकर्त्तव्या तेन पस्तवः। जुंजानस्तु विप्रस्य कदाचित् भवते गुदं। उच्छिष्टमशु
चित्वं च प्रायश्चित्तं कथं न वेत्। अदौ कृत्वा तु वै शौचं ततः पश्चात् उपस्पृशेत्। महोरात्रोषितो नृत्वापंचग
येन शुध्यति यत्तु शातातपः। सूत्रे चारसमुत्सर्गे मोहाद्भुक्ते यवापि बिले। त्रिरात्रं तत्र कुर्वीत इति शातातपः

प्रा.म.
॥६३॥

पोब्रवीत् इति तद्वयोयास इति। त्वापस्तंब॥ मंत्रोच्चारकृत्वा अकृत्वा अकृत्वा शौचमात्मन॥ मोहाद्भुत्कात्रिरात्रं
तु यवाभ्यां विप्रो धृतिं। मन्त्रपदपुरीषादेरुपजसरां॥ श्रुतांतपः॥ अथ नौजनका लेचैदशुचिर्नवतिदि
नः॥ नमो निक्षिप्यते ग्रासं स्नात्वा विप्रो विप्रो धृतिं॥ मन्त्रयित्वा तु तं यामं महे राने राशु धृतिं॥ अग्निं त्वा सर्वमं
तु निरात्रेण विप्रो धृतिं। तितैला न्यंगादिना स्नाननिमित्ते अकृत तस्नानस्य संवत्तः समुत्पन्ने द्विजस्नाने जुंजाताय
पिबे तथा॥ गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत्स्नात्वा समाहिता॥ अष्टसहस्रमष्टाधिकसहस्रं॥ एतच्च सहस्रं न्यासे शं
खं॥ नातं वस्त्रं पराधाय जुक्ता स्नानं हंको नवेत्॥ त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याच्छ्रित्वा युष्मत्तानां तथेति॥ क्रतुः॥ अस्ना
त्वा द्वापादो वावस्त्रार्धं प्रावृत्तोऽपि वा॥ सुरेन धर्मिते जुक्ता कृष्णं पनं चरेदिति एवमेव स्थितप्रकगृह्यान्ने
न नौजने एकाह अह्नादीन् नक्षत्राणां प्रयश्चिन्नानि योजनायानि॥ पराशरः॥ जुंजानश्चैव यो विप्रपादं हस्तेन संस्प
शेत्॥ स्वमुच्छिष्टमसौ जुंक्ते यो जुंक्ते जुंक्ता न जनेऽपौ कास्तो मं जुंजात पर्यं कस्य स्थितोऽपि वा॥ म्वातं चंडी लहं
व नौजनं परिवर्जयेदिति॥ इति कर्तुं दुष्टाशने प्रायश्चित्तं॥ अथ वागुष्टनाव उष्टाशने॥ ब्रह्मपुराणे॥ नक्षत्रं च

रामः

॥६५॥

द्वाव को न यो दद्यादोष धर्मते॥ गुरोरपि नोक्तं वागुष्टं तन्महाद्य कृत्वा॥ यत्र वर्णाकारादिना जप्यं बुद्धिर्विश
दिशं का वाजता तद्वा उष्टातत्रा कामतः सकृद्भक्षणं नाव उष्टादिप्रक्रम्य गौतमः॥ अर्धं नष्टं प्राशनं चेति का
मुस्तु शंखं॥ वागुष्टं नाव उष्टं च नाजने नाव हृषिते जुक्ता न्ने ब्राह्मणः पश्चात्त्रिरात्रं तु व्रती नवेदिति॥ हारीतः
शंकि तं प्रतिशंकि तानं विद्विष्टा नमयापि च यद्विजुंजात विप्रो यः प्रायश्चित्तं कथं नवेत्॥ एकरात्रोपवा
शंकिती गायत्र्यष्टशतं जपेत्॥ प्राशयेत्सं च निर्मन्त्रैः पंचगमं पृथक् पृथक् इति॥ इति सुरापानप्रसक्ता
नुप्रसक्तप्रायश्चित्तं॥ अथ सुवर्णस्तेये॥ त्वापस्तंब॥ ब्रह्मण सुवर्णं पहरणं महापातकमिति॥ ते सुवर्णस्ते
षोडशेति याज्ञवल्क्यैः॥ सुवर्णशष्टः षोडशमाषो नितहे मवचनः॥ एवं चे तो न्यूनहरणेन महापातकः॥
प्रायश्चित्तमहापातकं॥ प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः॥ अनिवेद्यन्तपेक्षुघ्नोत्सुरापानप्रसक्ता इति सुरापान
तं द्वादशाष्टं सुवर्णस्तयानुवृत्तौ महाव्रतं बाह्यदशाष्टं निष्ठुर्यादितिकल्पतरौ विष्णुः॥ द्वादशानि वर्षेर्म
हापातकिनः सूर्यंत इति हारीतोक्तेश्च युगपदनेकसुवर्णकरणेप्येकमेव प्रायश्चित्तं नवति हरणं क्रियाया

आ. म.

॥६५॥

एकत्वात्तत्र सुवर्णदौ तु हननक्रिया भेदात् अत्रैव प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तांतरे व्याहृतं स एव आत्मतुल्यं सुव
र्णं वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिकृतं अत्रात्मसमस्वर्णदानं धनवद्विषयं तत्राशक्तस्तु विप्रतुष्टिस्तु वर्णं दद्या
त् यत्तु यम एतदेव व्रतं स्तेनपादमूनं समाचरेदिति तन्निर्गुणस्वामिकसुवर्णपहारविषयमिति निबं
धकृतं वयं तु पदो न सुवर्णपहारविषयमिति प्रतीप यदप्यपराकेऽत्रिष उष्टं वाचरेत्तु ह्यं यजेद्वक्त
तु नाद्विज तार्थान्निवाधमन्विप्रस्ततस्ते यो द्विसुच्यं तदुक्तुं क्कामं कुटं वनरणा यनिर्गुणस्वामिकसु
वर्णपहारविषयमिति केचित्तु पूर्वरास्या र्कसुवर्णपहारविषयत्वं साम्पातिदेशविषयान्नता
श्वरत्वाद्यपहारविषयत्वं च क्रतुरत्र स्वर्जिदादि तार्थधमणवासीत्यधिकं शतयोजनगमनेऽष्टं व्यं य
त्वापस्तं व स्तेयं कृत्वा सुरापीत्वगुरुत तल्यं च गत्वा चतुर्थकालमित्तं जनात्र पोच्युपेयुः सवनी नुका
ल्यं स्थानां सनाभ्यां विहरं त एते त्रिनिर्वर्षे पापतु दंताति यदप्यंगिरा महापातकसंयुक्ता वषेऽष्टु ध्यंति
ते त्रिचिरिति तडु नयं यदा प हारोत्रं मेवातुतापेन स्वामिने प्रपद्यति तद्विषयमिति प्रांच अन्ये तु सु

रामः
॥६५॥

वर्णचतुर्थोऽपहारविषयत्वमाहुः वस्तुतस्तु सगुणविप्रस्पनिर्गुणविप्रस्वामिकसुवर्णपहारविषयत्वं
युक्तं तथा न विष्ये विप्रस्पगुणवान्विप्रो निर्गुणस्यापहृत्य च चतुर्थकाले जुजानस्त्रिनिर्वर्षे पोहताति
विषयांतरमशुक्तं तत्रैव यदाच निर्गुणस्वामी क्षत्रियो वैश्य एव च कृत्वा च ब्राह्मणो वीर तदापस्तं वना
षितं तत्रैव क्षत्रियस्पगुणद्वयसहत्वा विप्रस्तु निर्गुण चतुर्थकाले जुजानस्त्रिनिर्वर्षे व्यपोहताति इदं च
वाक्यद्वयं पूनाधिकं परिमाणविषयत्वादविकृष्टं यत्तु सुमंतु सुवर्णस्तेया मासं सावित्र्याष्टमहस्वमाज्या
ऊत्ससा जुहुयात् त्रैत्यहेनिरात्रमुपवासस्तप्तकृच्छ्रेण च पूतो न वतीति अत्रापस्तं व स्तेयं कृत्वा सुरापी
त्वासं वस्तरं चरेदिति तत्सुवर्णं दद्याद्वा दशभागपहारविषयं यत्तु सुमंतु सुवर्णस्तेया द्वादशरात्रं वायुभक्षः पूतो
न वतीति तन्मा सापहारविषयमिति प्रांच निष्फलकायिकवृत्तिविषयत्वतु सम्यक् मिताक्षरायां इदं मन
सिपापंध्यात्वा प्रणवपूर्वमाहुतार्मनसापेत्वा व्याहृत्य प्राणायामं त्रिरात्रं चरेत् प्रवत्तौ कृच्छ्रं दशरात्रं चरेदिति
व्याहृत्यादिलप्या षड्विंशन्मते यवमात्रे सुवर्णस्प प्रायश्चित्तं दिनद्वयं सुवर्णकल्ललं ह्येकमपहृत्य द्विजो

समाकुर्यात्सोतनं रुद्धं तस्यायस्यापमुत्रये। त्वपहृत्य सुवर्णस्य माषमात्रं द्विजाधम। गोमूत्रयावकाहार
स्त्रिनिर्मासैव्यपोहति सुवर्णस्यापहरणे वसरयावकीनवेत्। उध्वं प्राणांतिकं ज्ञेयं। अथवा वसह व
ते। वसरमिति सुवर्णपरिमाणं द्वादशांशमाषादिकहेमं विषयं। प्राणांतिकं तु ज्ञानपूर्वकापहारवि
षयं। अज्ञानतस्तद्वादशांशविप्रस्ययत्तु न वदेव। विप्रेतु सकलं देयं पादो नं न्नियेस्मृतं। वैश्वेदेपा
दशेषस्तु शूद्रजातिषु शस्यत इति विस्तृक्ते। क्षत्रियादेः पादपादहानिरिति तदयुक्तं। द्विविधं स्तयं बलाव
ष्टं नेन क्रियमाणं सहस्राय मेकमपरंच चोयं तत्राद्ये पादानादिवाधकेन चतुर्विधसाहसविषयेण प
र्यद्या ब्राह्मणानामित्यागिरसोक्तस्पष्टं एव न्यत्वात्। द्वितीयेपि विप्रस्वामीकसुवर्णस्य देवब्रह्मण
राज्ञां तु विज्ञेयं प्रव्यमुत्रममतिनारदेनोत्तमप्रव्यतोक्ते स्म तत्र च देउ न्यत्वात्तत्र येषु ब्रह्मणसंस्थास्त्वित्यते
न विप्रस्वामिकगोवधे देउ गौरवादिद्वेषाति क्रमे देउ न्यत्वात्स्वमितिवचनाच्चात्रापि क्षत्रियादीनां प्रायश्चित्ताधि
कमेवोचितं न तु पादपादमूनमिति कामतः सुवर्णस्ते ये तु याज्ञवल्क्यः। ब्राह्मणस्वर्णहारीतुराज्ञे मुस

लमर्पयेत्। स्वर्मरव्यापयंस्ते न हतो मुक्तो यवाशुचिः। मुक्तः प्रहृतोपि जीवन्न त्वप्रहृत एवेत्यर्थः। अघ्नने
वसुराजेति गौतमेनाप्रहारे राज्ञो दोषोक्ते। ततो मुसलादाय ऊहो हन्यात्तु ते स्वयां यद्विजावतिशस्तेन तस्तस्ते
यद्विमुच्यत इति संवर्त्ताच्च। एतेन स्तेनयोष्पाणां वरुणमंति संजावनामप्रहृतोपि जीवन् शुद्ध इति भावो
क्तिरयास्तामानां वाच्चा न विष्ये। महत्प्रहृतोपुत्रतथा नैव हृतैः उहृत्त इत्यविशेषा देवामिनस्तकस्य
च। प्रयोजनविशेषाच्च विशेषादेशकालयोः। अनुबंधविशेषाच्च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् तत्रैव यद्यस्या
हृतं प्रव्यत तस्यैव विनिर्दिशेत्। प्रायश्चित्तं तत ऊर्यादे वं शुद्धिमवाप्नुयात्। विस्तृक्ते। हत्वैवापहृतं प्रव्यं धनं क
स्यामुपादयत्। प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात्कल्मषस्यापमुत्रयेत्। अत्र विशेषमाह मनुः। चरेत्सोतपुनं रुद्धं
तन्निर्यत्यान्मशुद्धयति। तत्प्रव्यं निर्यात्पस्वामिने दत्वा। शुद्धये प्रायश्चित्तयोग्यत्वाय मित्यर्थः। अतए
व न विन्धे तन्निर्यात्वेति वाक्यं तु प्रवदंति मनीषिणः। तत्पूर्वंचैव योम्यस्य स्तव केनात्र संशयः तत्पूर्वप्रातिस्वि
कप्रायश्चित्तात्पूर्वयोग्यस्येति नावप्रधानो निर्देशः। योग्यत्वस्येत्यर्थः। केचिन्नु सुवर्णपरिमाणं न चो रि

प्रा.म.
॥६६॥

तं धनं स्वामिने दत्त्वा स्वमुद्रये सांतपनं कृच्छ्रं कार्यादिति मानवीयार्थः । तच्छेन तस्य वर्णमितां प्रवर्ततो नूनं यो
ग्यस्य मुद्रो कारकमिति तु न विषयार्थस्त्याक्ताः । सुवर्णस्ते ये तु एका दशांशं अधिकं चोरितं धनं स्वामिने देयं । त
थाचमिताक्षरायां । तस्येव स्वस्वभूतस्य सुवर्णदेकतेः पुनः । स्वामिने पलतं देयं हत्तविका दशाधिकं लघुवि
स्तुः । ते येव स्वस्वभूते तु सुवर्णहरणे कृते । पश्चात्तेनैव दातव्यं तस्मै त्वेका दशाधिकं गुणसंशुद्धिना वायत
तश्चांशायणत्रयं । संवत्सरोणां दातव्यं निपुणं शुद्धिमिच्छताः । अनावेकां च न स्पृष्ट्वा द्रुतमेतच्चतुर्गुणं चरेद्य
तीत्यानिःसंगः । पूर्णवर्षचतुष्टयं । समासेकां च नंगाश्चरजतं चापिशक्तिः । देयमन्नादिजाये न्यमुद्रं पापोप
क्रांतय इति गुणसंशुद्धिरामशुद्धिः । चांशायणत्रयमिति । यवमध्याद नित्राणि चांशायण निवत्सरमभ्यसे
दित्यर्थः । इदं च दोषत्रयश्चिक्तादिकं रसवेभाद्यायादितस्तुवर्णसादृश्येता आदौ न भवति । सुवर्णत्वजाति
समावाया नावात् । अथ सुवर्णस्तेयसमेषु । मनुः । निक्षेपस्यापहरणं नराश्चरजतस्य च । नृमिव जमूना न
चरुक्नस्तेयसमं स्मृतं स्मृत्यंतरे । पुरुषाणां कुलीनां नारीणां च विशेषतः । मुख्या नौ चैव रत्नानां द्वैरेण

रामः
॥६५॥

वधमर्हति । याज्ञवल्क्यः । अथ त्वमनुष्यस्त्रीरधेनुहरणं तथा निक्षेपस्य च सर्वस्य सुवर्णस्तेयमिति । मनुष्यं
महर्णेनैव मिदं स्त्रीपदं पठव्यादित्यर्थः । विष्णुः । बाह्मणा नृहरणं सुवर्णस्तेयसममिति । अत्र षडुद्दिक्कृतं प
रिभाषायां । अत्यमूल्यरत्नादौ तु चतुर्विंशतिमते रत्नानां हरणे विप्रश्चरे चांशायणत्रयमिति । मनुः । पि।म
लिमुक्ता प्रावालानां ता मत्परजतस्य च । अथ कां स्योपताना च द्वादशपान्नं कर्णं न ताः । स एव । मनुष्याणां तु ह
रणे । स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च । वापि कूपतडागानां शुद्धिश्चांशायणं चरेति । मनुः । षोऽहसः । स्त्रीदासी । स्मृत्यंतरे ।
रूपं हत्वा द्विजो मोहाचरे चांशायणत्रयं मद्याणदशकाश धमाशतान् द्विगुणं न वेत् । आसहस्त्राच्च
त्रिगुणं उर्द्ध्वं हेमविधिः स्मृतमिति । गद्याणे गुर्जरदेशे प्रसिद्धः । रत्नतां प्रायकां स्य मनुष्यापहरेषु प्रायश्च
त्तेयज्ञार्थं नियमेव मूल्येयज्ञेया मुनुः । धान्यन्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्विजोत्तममजाती यगृहादेव
कृच्छ्राद्देन विमुध्यंताति । स्मृत्यंतरे । अथ पदं स्तेयं किं त्विषंश्च स्य द्विगुणं त्रयं तरेषामिति । किं त्वि
षं देउ । सश्च स्यापक्रियमाणः । व्यादृष्टगुणः । विद्वद्भनविप्राणां तु षोडशद्वारात्रिंशच्चतुः षष्टिगुण इत्यर्थः

अतएवमनु॥ अष्टपदं हि श्रुत्वा स्तेयेन वतिकिलिषं॥ षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् तद्वन्नियस्य च॥ ब्राह्मणस्य
चतुःषष्टिः पूर्णवापिशतं न वेत्तांशवः॥ तथा धनस्यापहारे मणानां रजतस्य च॥ धान्यापहारे चैव कुर्यात्सो
वसरं व्रतं मिति॥ इदं च दशकुंभं धान्ये तन्मूले च धनादाय यत्नते ज्ञेयं धान्यं दशान्यकुंभे न्योहरतो अधिको
वध इति मनुके॥ कुंभे न्योहरतो अधिको वध इति मनुके॥ कुंभमोहका स्यायन॥ दशजो एव न वेद्द्वारी कुंभे न्यो
पि जो एव विंशतिरिति॥ जो एव सप्तचक्र उवः॥ षष्ठ्याह को जो एव च॥ धान्यमानेषु विज्ञेया क्रमशो माचतु
गुणा इत्येवं क्रमात् ज्ञेयं॥ यत्तु जाबालः॥ यथा नमोष धं तैलं त्रया व्या वा स उपानहौ॥ कां स्यात्ताम्रं सौमं वा
अर्धं कृष्णं इमे व च॥ उदके फलमूलेषु पुष्पपर्णसु गंधेषु॥ मृदां उमधुमांसेषु संतोष्य स्वामितं ततः॥ या
पनिवेद्य विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तेन युज्यत इति॥ कृष्णं दण्डमित्यर्थः॥ तदधिकय रिमाण गुडादिविषयं जावा
ल॥ मणिमुक्ताका प्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च॥ अयं कां स्योपननां च दशह कणान्वतेति॥ द्वादशगु
णप्रायश्चित्तदर्शनात्॥ तन्मूल्या द्वादशगुणमुत्पमणिमुक्ताद्यपहारे इदं यत्तु विष्णुः॥ रजताभ्य गोभूमिक

रामः

॥६८॥

त्यानामलक्षणे चोपयणमिति॥ त्रिकिंचिदधिकविषयं मनु॥ कार्यासकाटजोर्णानां द्विशफैकशफ
स्य च॥ पक्षीगंधोपधानां च राजाश्चैव त्र्यहं पय इति॥ काटजाः पक्षदयः देवद्वयापहारे सुमंतु देविजद्वय
हर्ता सुनिमग्नो घमर्षणमावर्तयेदिति॥ अत्र संवसरप्रक्रमात् कृत्वा वत्कालीना वृत्तिज्ञेया॥ स्तेपप्रसंगाद्
तिष्ठेद्देशायश्चित्तमहं॥ शंखः॥ यस्य यस्य तु वर्णस्य वृत्तिष्ठेदं समाचरेत् तस्य तस्य वधे प्रोक्तं प्रायश्चित्तं
माचरेत्॥ अयत्नतु वर्णानां विप्रो नृमिप्रमादतः॥ प्रायश्चित्तं वधे प्रोक्तं ब्रह्मणानुमते चरेद्दि एतच्च वृत्तहं
नृस्यपहारे ज्ञेयं॥ अवापहारे च स्य बलात्ज्ञानपूर्वपर स्वादनवाचित्वात्प्रमादतः॥ इति शास्त्रार्थापरिज्ञान
परं॥ अत्रौ नयत्र वधनिमित्तक प्रायश्चित्तानि देशात्यादेनां॥ तच्च कामे कामोक्तस्य अत्र कामे त्रकामोक्त
स्येति स्तेयापवादमीह शंखः॥ अस्तेयमन्येकाष्टमस्तेयं च तृणांगवे॥ कन्याहरणमस्तेयं यो हरन्
नलंघतामिति॥ कन्याहरणं राक्षसविवाहपरं॥ मत्तुरपि द्विजो ध्वगाहीणवृत्तिर्हादिसूक्ष्मे च मूलके
आददानापरहन्ना नृदंडं दातुमर्हति॥ तथा॥ चणकव्रीहिगोभूमयवानां मधुमाषयो॥ अनिषिदैर्ग

प्रा.म.
॥६॥

हीतव्योमुष्टिरेकः पथिस्थिते॥ तथैवमसमेव क्लेशकानिषडनश्रता॥ अथस्तनविधानेन हर्तव्यहीन
कर्मणा इति॥ इति नहनीलकंठे कृते प्रायश्चित्तमयूरे स्तेयप्रायश्चित्तानि॥ अथगम्यागमनप्राय
श्चित्तानि॥ तत्रगुरुतल्पैशंख॥ अधःशयाजटाधारापर्णमूलफलाशन॥ एककालंसमस्यात्वेवर्षे तु द्वा
दशैंगते॥ रुकास्तेयासुदरायाश्चब्रह्महागुरुतल्पग॥ वृतेनैतेनशुद्धांतिमहापातकिनस्त्विमइति
गुरुतल्पगो गुरुभार्यागमा॥ गुरुः पिता॥ अतएवसंवर्जः॥ पिट् नार्यांतुविज्ञायमाहवर्जनराधमा॥ न
गनीचनिजांगत्वानिष्कृतिर्नविधीयतइति॥ निष्कृतिवर्तरूपा मरणरूपात्वस्सेव॥ पिट् नार्यांतुविज्ञा
यमाहवर्जनराधमजननावाप्यविज्ञयेनामृतः शुद्धिमाप्नुयादितिषडुशन्मतात्॥ अत्रजननागमनं
नमहापातकं॥ कित्वतिपातकं॥ मादृगमनंउद्दिष्टगमनंस्तुपागमनमित्यतिपातकानातिविस्मृते॥
मादृउद्दिष्टगमिनीस्तुपा॥ मनान्यतिपातकानातिनवदेवीयेवृद्धहारीतोक्तेश्च॥ एतेनगुरुश्चासावंगने
तिकर्मधारयेणजननीगमनंमहापापमिति नवदेवीकिंस्मात्ता॥ यदुशूलपाणि॥ आचार्यस्तुपितज्ये

रामः
६६०

ष्टोत्राताचैवमहापति॥ मातुलः श्वसुरस्त्रातामातामहपितामहै॥ वरुणश्चैः पिट्व्यश्चपुंस्पेतेउरवोम
ताइतिदेवलोकै॥ आचार्यः श्रेष्ठोगुरुणामितिगौतमोक्ते॥ त्रयः पुरुषस्यगुरवो नवतिमातापिताआ
चार्यश्चेतिविस्मृते॥ आचार्यादिपत्नीगमनमपिमहापापमित्यहत्तत्र॥ आचार्यपत्नीत्वमुतांगच्छ
स्तुगुल्यतल्पगइतिआचार्यादिपत्नीषुगुरुतल्पातिदेशविरोधात्तत्रातिदेशहीनवर्णपत्नीपरोमाना
नावात्॥ देवलादिवचं॥ सित्वाचार्यहीनां पूज्यत्वपराणि॥ कथंचगुरोश्चालीकनिर्वंधइत्यत्रगुरुदेकेव
लपिट्व्यपरमुत्रत्वाचार्यादिपरमिति विरुद्धंशूलपाणेर्वचः॥ आदेयं॥ प्रायश्चित्तान्तरमाहंगिराम
हावतंचरेहापिदद्यात्सर्वस्वमेवचेति॥ व्यभिचरितायां सवर्ण्योमातरि सकृद्गमनेतुयोगी चंप्रायण
वीत्रीन्मासानच्यसत्त्वदंसंहितामिति॥ गभैत्यत्रैवेतान्येवप्रायश्चित्तानिद्विगुणानि॥ गमनेयद्वतंप्रोक्तं
गभैतद्विगुणं नवेदित्फग्नौवाक्यत्॥ गमनाद्वत्तावपिप्रायश्चित्तवृत्तिः॥ कामतेजनन्यातिरिक्तगु
रुभार्योगमनेतुयाज्ञवल्क्य॥ संप्रेयः सयतेसाई॥ आयस्यायोषितास्वपेत्॥ तप्तेशरीरदाहहमे॥ मलुरा

प्रा.म.

॥६॥

पि स्वयं वाशिष्ठः पुरा बुद्धत्वात्मा धाय चोजलौ ॥ नैकं दिशमातिष्ठेदातिपातादजिह्वगति ॥ त्रि-
तिष्ठेत्तु गता ॥ निपातो मरणं ॥ अयमेव च दंडः ॥ आसामन्यतमो गच्छन् गुरुतल्यगुच्यते ॥ त्रि-
त्रिमास्योदो विधायत इति देवलोके ॥ जनन्यामकामतो पितृदेवमरणं प्रायश्चित्तद्वयै बोध्यं जन-
न्यां कामस्तव सिद्धिः ॥ त्रि-कालको घृताक्तो गोमयाग्निना पदं प्रनृत्यान्मानसवदाहयेदिति त्रिरस्य
वस्थिता ॥ अकालका ॥ केशाः कालका ॥ निर्गता ॥ लकारास्मादसौ निष्कालकः ॥ मुंडितशिरा इत्यर्थः ॥ त्रि-
सैगनीत्यत्रौ चेदमेवानुक्तं ॥ एतानि च प्रायश्चित्तान्योरसपुत्रस्यैव दत्तकादीनां नूनं कल्पमिति नि-
बंधकतः ॥ जनन्याकामतः प्रवृत्तस्यैतस्यैकादशोद्विष्टौ द्वादशोद्विष्टौ अकामतः षड्विष्टौ तत्सपत्न्याकामतः
षड्विष्टौ अकामतस्तदधर्ममिति कल्पं ॥ अत्र स्पष्टं विप्रगमने तु प्रचेता ॥ अत्र स्पष्टं विप्रगमने तु प्रचेता ॥ अत्र स्पष्टं विप्रगमने तु प्रचेता ॥
द्विमिष्टतः पूर्णमेव व्रतं देयमातीयस्मादित्यस्येति ॥ गुरुपुत्रका स्वपिताधारणास्त्रीषु गमने गुरुतल्य-
दोषो नास्तीत्याह व्याघ्रपादः ॥ जातुक्तं पारदार्थ्यं च कंया इषणमेव च ॥ साधारणस्त्रियो नास्ति गुरुतल्यत्वं

रामः

॥६॥

मेव चेति साधारणस्त्रीवैश्या ॥ अथ न गिन्यादिगमने ॥ मनुः ॥ रतः सैकः ॥ कुमारपुत्रयोनिधंयजासुच-
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्यसमं किञ्चिदिति ॥ स्वयोनिर्गमिना ॥ कुमारपुत्रमजातीया कन्यासका-
मा स्वतुजो मातुन दोषस्त्वन्मया दमः ॥ इषणेतु करद्येदुत्तमायां वस्तयेति तत्रैव दंडविशेषोक्तेः ॥ या-
ज्ञवल्क्यः ॥ सखिनाया कुमारपुत्रयोनिधंयजासुचः ॥ सगोत्रासुतस्त्रीषु गुरुतल्यसमं स्मृतमिति ॥ अ-
त्यावसायिनः ॥ इति चेदालादीनाह याज्ञवल्क्यः ॥ ब्राह्मणपाक्षत्रियात्सूतौ वैश्या वैदेहकस्तथा ॥ अत्र-
जातस्तु चोत्तलः सर्वमधर्मबहिष्कृतः ॥ क्षत्रियामागधं वैश्यश्चान्नक्षत्रा मेव च ॥ अत्राद्योगवैश्या
जनयामासु वैसुतमिति ॥ विष्णुः ॥ पितृममातीमहमातुल्यत्वं निगमनं गुरुदारागमनसमं पितृघट-
मातृघटसुर्गमनं श्रोत्रियकृत्विगुपाध्यायमिष्यत्पत्न्यगमनं चेति ॥ अत्र माम्पातिदेशाद्वैश्यायश्चित्तं मितु-
क्तं परिनाषायो ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानां तुषामपि मातुः सपत्न्यां न गमिनां आचा-
र्यतनयां तथा ॥ आचार्यपत्नी स्वसुतां गच्छेत्तु गुरुतल्यगति ॥ मातुः सपत्नी हीनवर्णा ॥ समोन्नमव-

प्रा.म.

१७०॥

सर्गमनस्य गुरुतल्यवोक्ते ॥ नारद ॥ मातामातृघसा मधुमातु जानापिष्टसा पितृव्यसखिसुषाड
हिताचार्यचार्या चमगोत्राशरणगता राज्ञी प्रवृजिता सा धाधात्री वरुणोत्रिमाचया ॥ त्र्यासामस्य
तमांगछन्नगुरुतल्य गउच्यते इति राज्ञी निषिक्तद्वित्रियपत्नी ॥ दान्रियांतरपत्न्यां लघु प्रायश्चि
त्तस्य बह्व्यमाणात्वात् मातृग्रहणं दृष्टं तार्थाच्च चताडूपातिदेशोतिदिश्यमानं प्रायश्चित्तं यादो न ॥ भव
वेतातिबुद्धपादिय रिजावायामेव तच्चाकामत एकरात्री इधर्मसंताभ्यासविषयं ॥ अत्रैव कामतोमं
तीभ्यो सेतुबह्व्यमारेत ॥ सित्ककुमाराशुस्वयोनिधं पजातु च सपिंडयत्पदरेषु प्राणात्यागो विधी
यते इति ॥ चंडास्यादीनां कामाकामयो स कुरु मनेयम् ॥ चंडालयुक्तसानांतु नुक्तौ गत्वा च योषितं
कृच्छ्रा समाचरेत् ॥ ज्ञानादज्ञानादेवं देहद्वयमिति इदमेव च कुर्यादिगमने पिजेयं ॥ बह्व्यमः ॥ याज्ञ
वल्क्याद्येनेकवचनोपात्तेन तत्तुल्य धर्मत्वात् ॥ चरुना मेधमाणां मेकस्यापि उच्यते सर्वेषां तत्र भवे
त्कार्यमेक रूपा हते स्मृत इति विज्ञानेश्वरादयः ॥ अकामत एकरात्राभ्यासे तु त्रैवार्षिकं तथा च

रामः

८६२॥

मनु ॥ यत्करोत्येकरात्रेण वृषलासेवनात् द्विज ॥ तत्रैह भुजपन्नित्यं त्रिनिर्वर्षेयं पोहतीति वृषला चान्न चं
डालीति अपरा कर्मिता दारा कल्पतरु नवदेवीयादिषु तथा च मिताक्षरायां स्मृत्यंतरे चंडालीबंध
की वेशपारजस्यायाच कन्यका ॥ उदाया चमगोत्रास्या दृष्ट्या ॥ पंचकीर्तिता इति श्रुतिश्रुलप्राणि
स्मृत्यंतरे वाकं त्वनाकर मिति मेते ॥ अत्र चैकरात्रेण तसंयोगवाचित्यात् तत्र यथाभ्यासे वगम्य
ते ॥ कामत एकरात्राभ्यासे तु द्विगुणं ॥ माधवाये व्याघ्र ॥ अश्वितस्यापि विडुषा ॥ हिताये श्वयो
षित ॥ आचार्यस्य च राज्ञश्च नार्यप्रवृजिता तथा ॥ धात्री पुत्री च पौत्रा च सखी मातुस्तथैव च ॥ पितुः सखी
तथा गत्वा गुरुतल्य ब्रतं चरेत् ॥ एकरा इधं कामतो तंताभ्यास परमिदं ॥ अस्मिन्नेव विषये मनु ॥ चंडा
लपत्त्रियोगत्वात्तुक्ता च प्रतिगृह्य च प्रतिगृह्य च ॥ पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञात्स्यामंतु गच्छतीति ॥ अत्रा
ज्ञानान्न बाह्यं ॥ ज्ञानतो मरणं ज्ञानन्यां च न गिन्यां च स्वसुतायां तथैव च ॥ सुषायां गमनं चैव विज्ञेय
मिति पातकं ॥ अतिपातकं न स्वेते प्रविशेयुर्न ताशने न ह्यन्यानि हृतिस्तेषां विद्यते हि कथंचनेति

कात्यायनोक्ते। बृहद्वरितेपि। मातृडहित्री नगिनी स्तुषागमनाम्यतिपातकानि सद्याग्निप्रवेशेति पा
तकिनामिति यद्युसंवर्त। मातरं यदि गच्छेत्तु स्वस्तुषा पुरुषाधम। न तस्य निष्कृतिं विद्यात्स्वकांडहितरं त
येति। भ्रातृनार्यागमने संवर्त। पितृव्य नार्यागमने भ्रातृनार्यागमने तथा। गुरुतस्य वृत्तं कुर्यान्ना।
स्यानिष्कृतिरुच्यत इति एतच्चाकामतो ब्रह्म कालाभ्यासविषयं। कामतस्तु मरणं तिकमेवायत्तु याज्ञ
वल्क्यः। अनियुक्तो भ्रातृजायागच्छेत्तु जायरां चरेदिति तदसर्वं व्याभिचरितं भ्रातृजाया विषयमिति
कनिष्ठभ्रातृनार्यागमने चतुर्विंशति मते। भ्रातृश्चैव कनिष्ठस्य नार्यागित्वा तु कामतः। कुरुद्वयसांतपने
प्रकुर्वीता यवापिवेति। आचार्यनार्यागमने जातुकर्णः। आचार्यद्विस्तु नार्यागुत्ततस्य वृत्तं चरेत्। अ
दिपदाडपाध्यायादीनां ग्रहणं। यत्तु चतुर्विंशति मते। चरेच्च जायरां विप्रोग्गवौ पाध्याययोषिते।
आचार्यस्य पराकंतुवौ धायनवचो यथेति। तद्यभिचरितो पाध्यायादिपत्नी परं। यत्तु बृहद्वधमः।
चांडालीपुत्रसंज्ञे स्तुषा च नगिनीं सखीं मातापित्रौ। स्वसारं च निक्षिप्ता शरणं गतां। मातुलानी

रामः

८६३

प्रव्रजितां स गौत्रं पपोषितां शिष्यनार्यागुरो नार्यागत्वा चां जायरां चरेदिति। यत्तु सुमंतु। मातृषस्तु
षा नगिनी यीगो चांडाली गमनेषु तप्तकृद्भ्रमं सांतपने चेति यच्चंगिरा। पतितं तस्त्रियोगत्वात्तुक्काच प्रति
गृह्यच। मासोपवासं कुर्वीत चां जायरा मयापिवेति। यच्च संवर्तः। चांडाली पुत्रसंज्ञे स्तुषा कीपतितां तथा
एतागत्वा द्विजो मोहाच्चरेच्च जायरां वृत्तं। यच्च हारीतः। गुरुतस्य गोमन्मयी स्त्री प्रतिकृतिं न चि वरं कृत्वा
तामलिं गमन्तु नापूतो भवति। एवमेव पितृव्यस्त्री गमने स्वस्तु मातृपितृव्यगमने कन्या समो वा स्वस्तया
नगिनी गमने चां जायरा वेति। तत्र चां जायरां ते त। सेकाद्वर्द्धि वृत्तौ ज्ञेयं। यदपि संवर्तः। नगिनी मातुरा प्रांच
स्वसारं चात्यमातृजं। एतागत्वा द्विजो मोहात्तप्तकृद्भ्रमं समाचरेत्। कुमारगमने चैव व्रतमेतद्विनिर्दिशेत्। तथा
गुरोर्द्विहितरंगत्वात्स्वसारं पितुरेव च। तस्या डहितरं चैव चरेच्च जायरां वृत्तं। मातुलस्य सुतां गत्वा मातुलानी स
नानिनीं। एतागत्वा स्त्रियो मोहापराकेण विशुध्यति। तद्यवहितपतितं नगिन्यादिगमनविषयं। यत्तु वि
स्तु। चांडाली गमने तत्साम्यमाप्नुयात्। नाना चां जायरां यच्च गौतमः। चांडाली गमने कुरुद्वेष्टमस्या

दाहारात्र इति तत्र साम्यं कृच्छ्रयोर्विषयकं च। प्रायणस्यापि अज्ञानतः सकृदहो हणमात्रे तु दाहारा
त्रा बौधायनः मातृघसापि पितृघसानागिनेयांस्तुषामातुलानीत्यगम्यागमने कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ च प्रायणमि
ति संवर्तः। सखिनायं समाहृत्य श्वश्रुचैर्वह्निमानवः। अहोरात्रोषितो भूत्वा तस्य कृच्छ्रद्वये चरेत्। अतु
विशति मते मातृश्वस्त्रियोगत्वापि पितृव्यतनया तथा। तस्य कृच्छ्रप्रकुर्वीत षड्रात्रं तत्सुतासु च। पुरोडाहि
तरंगत्वापराकं व समाचरेत्। नागिनेयां द्विजोगत्वा चरेच्च प्रायणं व्रतं। मातुलस्य सुतांगत्वापि तु पितु
श्वस्त्रियं तथा प्राजापत्यं प्रकुर्वीत हारातवचनं यथा। मातृश्वस्त्रियोगत्वा नायं गत्वा तु कामतः। पि
तृव्यतनयां चैव स पादं कृच्छ्रमाचरेत्। दोहिद्रे पुत्रतनयां चरेच्च प्रायणं व्रतं। तत्सुतां तत्सुतांगत्वापराकं
समाचरेत्। संबन्धिनं प्रियांगत्वा पादं कृच्छ्रमाचरेत्। विधवागमे कृच्छ्रमहोरात्रं समन्वितं। आचार्यस्य
पराकं तु बौधायनवचो यथा। सखिनायं समाहृत्य ज्ञातिस्वजनयोषिते। सकृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रपादं कुर्यात्।
तत्पुनः कुमारगमने विप्रश्चरेच्च प्रायणं व्रतं। पतितं तु द्विजोगत्वा तदेव व्रतमाचरेदिति ब्रह्मनुः मातु

रामः

४६४

मार्गगमने पितृगमने तथा। एतौ स्वेकामतो गत्वा द्विजश्चाप्रायणं चरेदिति संवर्तः। असताम तुलानी च स्वमा
रं चान्यमातृजां। एता द्विजः। स्त्रियोगत्वा तस्य कृच्छ्रं समाचरेत्। इत्याद्यनेकस्मृतिवचनानि संबन्धसन्निक
र्षविप्रकर्षाघेहया योजनाया निवर्षाणीत्यनुवृत्तौ गौतमः। द्वे परदारत्रैणि श्रोत्रियस्य प्रव्यजाने चोत्तर्गो य
थास्थानं वागमयेदिति तथा यद्वतं धनं तदुत्सृज्य तदायं तत्रैव वा प्रसर्पणं यमित्यर्थः। वार्षिकं प्राकृतं व्रतमु
त्कासरवः। उपपातकोषु चैव मितियमः। देवर्षे परमार्थे सुत्राणि श्रोत्रियपत्नी हिति। तत्रैवं व्यवस्थां स्थाप
नायानि। अतएव शंखः। वैश्यायामवकीर्णः सन्नसरं व्रतचर्यं त्रिंश्वरं वा नुतिष्ठेत्। श्रितियायां देवर्षे
त्राणि व्रतं स्थाप्य वैश्या वच्च श्रद्धा यामिति। वैश्या वच्चैति ब्राह्मणपरिणीतायां। श्रद्धापरिणीतायां तु पाणा
सिकमेव। श्रद्धापाणिस्तमश्च वैश्या वत्तत्सुतां तु पाणमासिकमित्याह तेन ह्यत्रियस्यापि कुर्यादत्रैव
संगम इति। एवं ह्यत्रियस्य वैश्या हि त्वापुनः कमेण वर्षिकं पाणमासिकं च। एवं वैश्यापि वैश्या श्रद्धा वार्षि
कं पाणमासिकं। अनुपपन्नगमनं आपस्तम्बः। सवर्णायां समन्यपूर्वा सन्नसन्निपाते पादः। पतत्येवमभ्यासे

श.म.

१७३॥

पादः पादश्चतुर्थेव सर्वमिति। अनुपपत्त्या यामेकस्यां श्रोत्रियपत्न्या गमने पादस्यैव वार्षिकं तादृशं द्वितीया-
यां उच्यते। तृतीया या न वाधं चतुर्थ्या द्वादशा दं अनन्यत्वात्। यामित्युक्तेरेकस्यामेव चतुरन्यासेनेदं प्रायश्चित्तं कि-
तु पादकपादनूनकल्पमिति शूलपाणि विज्ञानेश्वरौ व्यभिचरितं क्षत्रिया वैश्या गमने सरव। क्षात्रिया वा
यवैश्या वा गच्छेद्यः काममोहितस्तस्य सांतयनं कृच्छं न वेतस्यापमोचकं। तस्मै वर्णतुल्यो मविषयं यत्तु स
एव। विप्रामस्वजनांगत्वा प्राजापत्यं समाचरेदिति। तद्यभिचरितं ब्राह्मणविषये ब्राह्मणस्य यत्तु व
सिद्धं। ब्राह्मणश्चेदपेक्षा पूर्वकं ब्राह्मणद्वारा न निगच्छेन्नित्येकं कर्मणोति कृच्छे इति त्र्यपेक्षाज्ञानं निवृ-
त्तधर्मकर्मणो दारानित्यन्वया ब्राह्मणस्य स्वरिण्या प्रायश्चित्तमाह यम। ब्राह्मणे ब्राह्मणी गच्छेद्विजेदद्य
नृगाजिनं क्षत्रियायां धनुर्दद्यादैश्यायामा यसां शिलां शूद्रा गत्वा तथा विप्रउदकं नं द्विजातये। त्रिरात्रोषि-
तः स्नात्वा दद्यात्समार्जनं तयेति। अत्र त्रिरात्रोषिता स्नात्वेति प्रत्येकं संवध्यते एतच्च बंधकी विषयमित्य-
ने स्वरिण्या प्रायश्चित्तांतरमाह तु शंख निरिवितौ स्वरिण्या वृषस्यामवकीर्णं स चैल स्नान उदकं नं ब्रा

रामः

६६५

सणयदद्यादैश्यायां चतुर्थ्यं का कालाहारो ब्राह्मणान्नं नोजयेत्। क्षत्रियायां त्रिरात्रोषितो यवा दकंद-
द्या ब्राह्मणं त्रह मुपोषितो घृतपात्रदद्यादिति कल्पतरुकारस्तु प्रकीर्णं स्वेष्टमस्वतंत्रास्विति वाक्य-
बोधेन यवा वप्रकीर्णं केनचिदनवरु द्वात्स्वतंत्रात्वरु द्वा तदेवं द्विविधं स्वरिणी गमने येतदेव प्राय-
श्चित्तमित्यर्थः। शूलपाणिस्तु स्वरिण्या वृषस्यामवकीर्ण इति पठित्वा प्रसूत इत्यनेन स्वरिण्या मपत्योसा-
दने तदेव प्रायश्चित्तमित्याह तत्र। ताशपावस्य कल्पतरुप्रवृत्तिश्च दृष्टत्वा ज नौ तादने द्विगुण प्रायश्चि-
तस्य वक्ष्यमाणत्वात्। बंधकी गमने तुषडविंशन्मते। ब्राह्मणं बंधकी गत्वा किंचिद् दद्याद्विजातये। रा-
ज न्यां च धनुर्दधनुर्दद्यादैश्यायामवचैलकं शूद्रा गत्वा तु वै विप्रउदकं नं द्विजातयो दिवसोपोषितो वा
स्याद् दद्याद्विप्रायमा न्नोजनमिति। किंचिदष्टमु द्यात्मकं धनं। अष्टमुष्टि न वेत्त किंचिदिति स्मृतेः प्रायश्चि-
त्तांतरमाह प्रचेता। बंधकी गमे उपसृष्टप्राणायामं कुर्यात्। ब्राह्मणं बंधकी गत्वा कसंडुं दद्याद्वा
बंधकी मायुधवैश्या बंधकी प्रतोदमिति। अत्र त्रिषु वर्णेषु पादानां त्रयमेष्ट बंधकी परं स्वरिण्या

स्यासंचमेवं धर्मात् येति यत्तु मनुः श्रद्धांशयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिं जनयित्वा सुतं तस्या ब्राह्मण्य
 देवहायत इति तस्यापगौरवपरं एतानि च प्रायश्चित्तानि गर्भानुत्पत्तिविषयाणि तदुत्पत्तौ तु यदि शेषे य
 त्यायश्चित्तमुक्तं तदेव तत्र द्विगुणं कर्तव्यं तथा चोशना गमने तु व्रतं यस्याङ्गं नैतु द्विगुणं चरेदिति
 आपत्तं च चोडासमैदस्व पच कपालव्रतधारिणः अकामतः स्त्रियंगत्वा पराक व्रतमाचरेत् कामत
 सूतो वेति यथा कामतो द्विगुणमुक्तं तथा गर्भोत्पत्तिः चतुर्विंशतिमते जातिने देवगर्भे प्रायश्चित्तवि
 शेष उक्तः ब्राह्मणो गमने द्वागर्भोत्पत्तिः तपने स्मृतं राक्षसगर्भे पराक स्याद्विज्र नैतु ब्रह्माधिकं श्रद्धागर्भे वि
 जः कुर्यात्तद्विज्र प्रायणं स्मृतं चोडासंगर्भमारोप्य गुरुतस्य व्रतं चरेदिति तत्रैव दृष्टव्यमभिजात सुत्रा
 णिवर्षाणि चतुर्थकालसमयेन कर्तुं जीतेति एतकामतो तस्यासेनगर्भोत्पत्तौ अभिजातः उत्पादिनग
 र्भः यत्तु हारीतः ब्राह्मणो दृष्टली गत्वा अहं भवति सूतकी अथास्या गर्भमाधत्ते पतत्य मुन संशय इति
 तदेतानि पापगौरवसारव्यानपराणि कर व प्रसूतो यस्तु वैश्यायां नैतु द्वागर्भोत्पत्तिः यतः प्रिया शतं सहस्रमभ्य

रामः

॥८६६॥

स्वगायत्रामेति श्रुतामिति अत्र कैवर्त्तं जर कीचै ववेशपा वापिगतो नरः प्राजापत्यविधानेन कृच्छ्रेणैके
 न श्रुद्धतातिशयात् पवाको वेशपासमनिव्या हृत्य कैवर्त्तं द्विगुणं नैतु देपादमेव प्रायश्चित्तमिति प्रातिलोम्य
 व्यवयेतु शंखः प्रातिलोम्येव धः पुसी नार्याः कर्णादिकर्तनमिति वधः प्रायश्चित्तं दंडश्च नार्याः कर्णादिक
 र्त्तनं तु यथोक्तं प्रायश्चित्तमनिष्ठं च वधे प्राकारं विशेषमाह वसिष्ठः श्रद्धांशे ब्राह्मणमभिगच्छे दीरणै
 वैष्टयित्वा श्रद्धांशे प्राप्ते ब्राह्मण्यः शिरसि वपनं कारयित्वा सपिषा न्यज्य नग्नारवरमारोप्य महापयमनुसं
 ब्रजयेत्स जानवः तीति विज्ञायते वैश्वपश्चे ब्राह्मणमभिगच्छे हितगर्भे वैष्टयित्वा वैश्वपमग्नौ प्राप्ते ब्राह्म
 ण्यः शिरसि वपनं कारयित्वा सपिषा न्यज्य नग्नारो रवरमारोप्य महापयमनुसं ब्रजयेत्स जानवः तीति वि
 ज्ञायते राजन्यश्चे ब्राह्मणमभिगच्छे छरपत्रे वैष्टयित्वा क्षत्रियमग्नौ प्राप्ते ब्राह्मण्यः शिरसि वपनं कार
 यित्वा सपिषा न्यज्य नग्नारवरमारोप्य महापयमनुसं ब्रजयेत्स जानवः तीति विज्ञायते एव वैश्वपाराजक
 न्यायां श्रद्धांशे राजन्यवैश्वपयोरिति महापयव्रजनदंडः प्रायश्चित्तं च पूतत्वोक्तैरिति मता द्वायां अपरा

प्रा.म.

॥७५॥

के पूता प्रायश्चित्त योपेति आख्यातं एतच्च कर्म तो कामतस्तु श्रुत्वा मरण वै कल्पिक चतुर्विंशत्यष्टादश
शास्त्रे श्रुत्वा सैव कल्पितो वैश्वरूपो न व वाषिके षड्वर्षिके यथा वृद्ध प्रचेता ॥ श्रुत्वा ब्राह्मणो मोहाद्गच्छतः शु
द्धि मिच्छता ॥ पूर्णमेतद्भूतं देयं माता यस्मादितस्य सा पादहात्या त्ववर्ण सुगच्छतः सार्ववर्लिकं ॥ प्राय
श्चित्तमिदं देयं गम्यागमने क्रमात् ॥ एतद्दिशो वैश्वरूपस्याज्ञानतो विप्रागमेनेन वा ॥ ह न्नियस्य तुषउष्ट
एमेव शूलपाणि रपि यत्तु माधवीये संवत् ॥ कथं चिद्वा स्याणो गच्छेत् ह न्नियो वैश्वरूप एव वा गोमुत्र
यावकाहारो मासेनै केन शुच्यता तितदत्यंत यन्निचरिता यामतो गमने ज्ञेयं मितक्षिरायां तत्र राक्षमे
वं कृच्छ्रं सांतपनं वा स्यात्प्रायश्चित्तं विमुच्यति ॥ रजस्वला गमने प्रायश्चित्तमां हयोगी त्रिरात्रं ते घृतं प्रा
श्न गत्वोदकां विमुच्यति ॥ त्रिरात्रोपवासो इत्यर्थः ॥ इदमकामतः सकृज्जतौ ॥ अत्रैव कल्पतरोशं खलिखि
तौ ॥ रजस्वला वधूता वगमने त्रिरात्रोपवासो इत्यर्थः ॥ इदमकामतः सकृज्जतौ ॥ अत्रैव कल्पतरोशं ख
लिखितौ रजस्वला वधूता वगमने त्रिरात्रोपवासो गुडप्राशनं च कामतः सकृज्जमने शातातपः ॥ रज्ज्वजस्व

रामः

॥६६॥

लागमने सप्ररावमिति ॥ यत्तु वसिष्ठा रजस्वला वधूता ये शुक्लमृषं न दद्यात् तत्कृत्वा पि गलमिति ॥ यदय्याप
स्तं वः ॥ उदकां यदि गच्छेत् ब्राह्मणो मदमोहितः ॥ प्राजापत्येन शुद्धे ॥ शुद्धे ब्राह्मणो नोचनो जनादिदका
मतो न्यासे कर्मतः सकृज्जमने च ॥ कामतो संती न वा स्थितिना म्यासेतुं शंखः ॥ पादं तु शुद्धत्वा पादुदका
गमने तथेति ॥ कामतो न्यासमात्रे तु संवत् ॥ रजस्वला तु योगच्छेद निर्णिणो पतितां तया तस्य पापस्य शुद्ध
यमिति कृच्छ्रं विशेषनमिति ॥ दिनने दात्वा यश्चित्तविशेषश्चतुर्विंशति मते ॥ रजस्वला तु योगच्छेद एकैतु
समाचरेत् सांतापनं द्विताये हि प्राजापत्यं परे हनाति सातापनो महासांतपनं शतिमदनपारिजाते
यत्तु माधवीये शातातपः ॥ अतुदकमुत्र पुराषकरणे श्वपाकस्य शैमिचैलस्नानं महाभारुति होमश्च रज
स्वला गमने अनुपातक प्रायश्चित्तमुक्तं तद्धो न्नियपत्यां कामतो संती न वच्छिन्न म्यासविषयं ॥ एतानिरज
स्वलांतवत्यादि गमने प्रायश्चित्तानि स्वपत्यामेव परपत्यां तु तादृशं पापारहाय प्रायश्चित्तैर्विजातीयैः समु
च्चीयते ॥ साजाते तु अधिकेन नूनस्य प्रसंगसिद्धिः ॥ सामेतु तत्रमिति एवं विधवादि गमने तु योज्यं तत्र

प्रायश्चित्तं चतुर्विंशतिमते विधवागमने कृद्धमहोरात्रसमन्वितं ब्रतस्थागमने कृद्धं सपादं तु समाचरेत्। अथांत्यजागमनप्रायश्चित्तं। आपस्तंबः॥ रजकश्मर्माकारश्च नटो बुरुड एव च॥ कैवर्त्तमेदश्च सप्तैते त्वं त्यजाः स्मृताः॥ बृहत्संवर्त्तः॥ रजकमाधश्चैष्वेणुचमेपि नाविना। एतास्तु ब्राह्मणैर्गता चरेच्चां जायणद्वयमिति। आपस्तंबः॥ स्नेहानटी चर्मकार रजकी बुरुडी तथा। एतास्तु गमनं कृत्वा च रेच्चां जायणद्वयमिति। इदं च विप्रस्य कामतः सकृद्गमने। क्षत्रियादेस्तु पादपादहनं कल्प्यं। संवर्त्तः॥ रजकमाधश्चैष्वेणुचमेपि नाविना। स्त्रियो विप्रो गृहागृहे कृद्धं चो जायणं चरेदिति। तदकामतः॥ अत्रैवाह आपस्तंबः॥ चांशालमेदश्च पचकपालब्रह्मचारिणः। अकामतः स्त्रियोगत्वापराकव्रतमाचरेदिति। यद्वशात् कापालिकान्न नोक्तं। तन्नाशनामिना तथा। जानात्कृद्धाश्च मुद्दिष्टं च जानादेदवद्व्यातकामतो न्यासे। यद्वशात्ता तथा। कैवर्त्तं रजकी चैव वेणुचमेपि यजवितां। प्राजापत्यविधानेन कृद्धेणै केन शुध्यतीति धूपरां। अस्मिन्नेव विषये द्विस्त्रिगमना न्यासे हारीतः। कैवर्त्ती धाजिनी चैव योश्च

रामः

॥ ८६६ ॥

आच्यं त्यसं न वा। कामतस्तु वसन् विप्र एतान्येव समाचरेत्। द्वौ मासौ नैश्च नैश्चैराधौ मासौ यवसावकौ। द्वौ मासौ पंचगव्येन षणमासांश्चरितव्रतं एवैशुद्धिमवाप्नोति प्रायश्चित्तानुरोधत इति। येन सावसायिनश्चांशालादयस्तेषां स्त्रीगमने गुरुप्रायश्चित्तमुक्तं गुरुतया इति देशः॥ एतासांचरजकायं त्यजस्त्रीणां मध्येयदेकस्याववाये प्रायश्चित्तमुक्तं तत्सदृशत्वात्सर्वासु नवति। तथा चोशनः। बहूनामेकधर्माण एकास्यापि यदुच्यते सर्वेषां तद्भवे कार्यमेकरूपा हिते स्मृताः। इति। एतास्तु गनैत्यत्रौ तु विप्रोपुक्त उशनसा। चांशालगर्भमारोग्यगुरुतया वतं चरेदिति। एताश्च व्रतातिदेशान्न वा इह त्वा। कामतः। कामतः पुनरापस्तंबः। अंत्यजायाप्रस्तस्य निवृत्तिर्न विधीयते। निवसिन कृतां कस्य तस्य कर्मसंशयमिति। अथ स्त्रीणां व्यभिचारे प्रायश्चित्तः॥ मनुः॥ यत्सुमः परदारेषु तच्चै नोच्चारयेद्युतमिति। एतच्च वानिकानिति देशात्पादो नमतिकेचित्। पूरणमेव युक्तं तथा बृहस्पतिः॥ यत्सुमः परदारेषु समां नेषु विधायने व्यभिचारे विवृणुः। स्नातदशेषं समापयेदिति। समानेष्टित्यनुलोमानामप्युपलक्षणं

तच्च प्रातिलोम्यवायव्याद्यर्थः तत्र गुरुप्रायश्चित्तोक्तेः ननुः पुनः अथ व्यवस्थितकल्याणत्वमाय्येवेति
 अतश्च सवर्णांशुलोम्यवायेत्यापुंसयोरौसगिकंतुल्यं प्रायश्चित्तं तस्य क्वचिदपवादस्तथाच संव
 र्त्तं बलात्प्रमथ्य भुक्त्वा चेदृष्टमानेन चेतसा प्राजापत्येन शुद्धिः स्यात्तत्र स्याः पावनं मिति पराशरो
 पि सकृद्भुक्त्वा तु या नारानेच्छंति पापकर्मणि प्राजापत्येन शुद्धयेत कुरुप्रसवणेन वेति बृहस्पतिपि
 अनिच्छंती तु या भुक्त्वा गुप्तांतां कारयेद्गृहे मलानां गामधः शय्यापिंडमात्रे पजीविनं कारयेन्निष्कृतिं
 कृच्छं परां कं वा समंगतां हीनवर्णैश्च भुक्त्वा यात्याज्यावध्यापि वामवेदिति समं समानजातीयं अत्र स
 कुरुपगमने कृच्छ्रद्विरभ्यासेय परा क अभ्यासे तु चो जायणे तदा होशना व्यनिवारिणी नार्थक्येन
 वपिंडगुप्तां निवृत्ताधिकारां चो जायणे परा कं प्राजापत्यं वा कारयेदिति मनुः सौचेत्युनः प्रदुष्ये तु सदृशे
 नोपयंत्रिता कृच्छं चो जायणे चैव तदा स्याः पापशोधनमिति इदं चाकामतः कामतस्तद्विगुणं यत्तु क
 ष्यशृंगः बलेन कामिनारी सवर्णेन कथंचन प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं वै तस्याशुद्ध्यर्थमादितितडेतः सेकात्

रामः
 ॥ ८६ ॥

द्वि ब्रह्मैव सवर्णां पराशरोपि बंधिग्राहणया भुक्त्वा हत्वा बध्ना वला इयात् कृत्वा सातयनं कृच्छं शुद्धे त्यागश
 रो ब्रवीत् इच्छया प्रवर्तते तु तस्याः पंतुल्यमेव प्रायश्चित्तं तदा हतुः शंखलिखितौ इच्छया व्यनिवारिणी पा
 राशुपुंसो विहितं तो चारयेदिति श्रंगिरा व्रतं यज्ञे वितं पुंसां पतितस्नानिषेवणात् तच्चापि कारयेन्मूढा
 यतिता सेवनास्त्रियमिति आसेवेनादिति पदछेदः तच्च कामतः अकामतस्त्वाह संवर्त्तं ब्राह्मणका
 मागच्छेच्चैव त्रियं वैश्यं मेव वा गोमूत्रयावकैर्मसा तदृक्षां विमुध्यति ब्राह्मणाः शूद्रसंपर्के कथंचित्स
 मुपागते चो जायणे न शुद्धिः स्यात्तत्र स्याः पावनं स्मृतिः शूलपाणित्वनिच्छंती विषयमेतदिति मासादि
 तिवैश्ये क्षत्रिये त्वदमिति षड्विंशन्मते पि ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यमेवायामिति कृच्छं कृच्छ्राति कृच्छ्राचरेत् क्ष
 त्रिययोषितो ब्राह्मणराज न्यवैश्यसेया कृच्छ्रादं प्राजापत्यं च शूद्रायाः शूद्रसेवाने प्राजापत्यं ब्राह्मणराज
 न्यसेवायां त्वहोरात्रं च कृच्छ्रादमिति बृहस्पतेता विप्राशूडेण संयुक्तान चैव तस्मात्प्रसूयते प्रायश्चित्तं स्म
 र्ते तस्यात्कृच्छं चो जायणे पि द्वे कृच्छ्रश्च विप्राया वैश्यसंगमो कृच्छं चो जायणे स्यात्ता तस्याः क्षत्रियसंगमो क्ष

प्रा.म.
॥७८॥

त्रियाश्च सपके कृच्छ्रं चां जाय एं दयं चां जाय एं सकृच्छ्रं तु चरे धे श्येन सं गता ॥ शृङ्ग त्वाचरे धै श्पा कृच्छ्रं चं प्रा
य शो त्रं ॥ आनुलो म्येन कुर्वंति कृच्छ्रं पादावरोपितमिति ॥ नवेत स्मात्प्रसूयेत इति सर्वत्र संबध्यते ॥ ब्राह्म
ण क्षत्रिय वैश्याचार्याः शृङ्गेण संगता ॥ अप्रजाता विशुध्यंति प्रायश्चित्तेन नेतरा इति वसिष्ठे ॥ पादाव
रोपितपादहान्या ॥ शृङ्गाः शृङ्गमने यस्यायश्चित्तं तत् विदुः क्षत्रियविप्रगमने पादा र्द्धत्रिपादान भवति ॥ ए
वं वैश्याया यद्वैश्वगमन उक्तं तत् क्षत्रियविप्रगमने पादो न मर्द्धं च भवति ॥ क्षत्रियाया त्र्यक्षत्रियस्य तथैव
व ॥ ऐदं व च परा कं च वैश्वस्या कामकारतः ॥ शृङ्गने भवेत्यागश्चां डालो ॥ त्रियगमने न द्विप्रगमने यो हो न
मित्यर्थः ॥ गर्भोत्पत्तौ तु तुं चे विंशतिमते विप्रगर्भे परका स्याद्दालो जायते यत गर्भस्त्रावे धातु दोषैश्चरे श्चां जाय
एतच्च कामकारत इति विशेषणद कामतः ॥ कामतः पराकादि द्विगुणं कुर्यात् ॥ गर्भस्त्रावे यदा तु सं
पूर्व शृङ्ग गर्भस्य प्रसवस्तदा प्रायश्चित्ता नावराव ॥ अप्रजाता विशुध्यंति प्रायश्चित्तेन रा इति वसिष्ठे ॥
यदा त्वाहितगर्भे निचरित इति तदगर्भपातशं कया प्रसवोत्तरकालमेव प्रायश्चित्तं कार्यं तदुक्तं मिताह

रामः
॥८९॥

रायो स्मृत्यंतरे ॥ अतर्वला तु या नारी समेनो कम्प कामिता ॥ प्रायश्चित्तेन कुर्यात्सा यावद् गर्भो न निःसृत ॥ जाते गर्भे ह
तं कुर्यात्पश्चात्सा संतु यावत् ॥ न गर्भदोषस्तत्रास्ति संकार्यः सन्नया विधिरिति ॥ अंत्यजगमने पि स्त्रीणां
प्रायश्चित्तमुक्तं स्मृत्यंतरे ॥ चां डाले पुत्क संक्षेपं पाकं पतितं तथा ॥ ब्राह्मण कामतो गत्वा चां प्रायश्च
तुष्टयं तथा रजक व्याधौ लूषवेण चर्मोपजा विन ॥ ब्रह्मण्येता न्यदा गच्छे ॥ कामादैश्च द्वयमिति ॥ पराश
रः ॥ चां डालेन तु संपर्कं यदि गच्छे त्कथं च न ॥ सशिरवं वपनं कुर्यात् ॥ जुं जी या द्याव कौ दनं त्रिरात्रमुपवासः स्या
देकरात्रं वसो त्रजले ॥ आत्माना संमिते कपे गोमयोदक कर्दमे ॥ तत्र स्निग्धानिराहारा सा त्रिरात्रं ततश्चिपेत्
शंखपुष्पालता मूलं पत्रं वा कुसुमं फलं ॥ होरे सुवर्णसंमिश्रका थयित्वा ततः पिबेत् ॥ एक भक्तं चरेत्
श्चाद्वा वसुष्ववता भवेत् ॥ बहिस्तावच्च निवसे द्यावच्चरति तद्व्रतं प्रायश्चित्ते ततश्चास्ते कुर्याद्ब्राह्मण भोजनं
गोद्वयं दक्षिणं दद्याद्दूधैस्त्रायं जुवो ब्रवादि ॥ एतच्चाज्ञानविषयं ॥ कामतः सकृद्गमने तु कृष्णशृङ्गाः सं
पृक्ता स्यादयो तैर्यात्सा कृच्छ्राष्टं समाचरेदिति ॥ कामतो संतसयेर्भोजने मैथुने कृते ॥ प्रविशेत्सं प्रहसेत्सौ

प्रा.मः

॥७९॥

मत्सुनासाविशुध्यताति यनुशातातप॥ स्नेहेनाधिगताश्च ज्ञानकामावाकयंचन॥ हृद्युर्नयं प्रकुर्वीतज्ञाने
तुष्टिगुणं भवेदिति॥ अत्र च स्नेहो ग्रहणमेकवाक्योपादानं चंडालानमप्युपसृज्यते॥ बहूनामेकधर्मा
णां मित्युक्तं नोवाक्यं॥ यदपि सवर्त॥ चंडालं पुष्कलं स्नेहं स्वपाकं पतितं तथा॥ एताः गत्वा स्त्रियं श्रेष्ठः कुरु
र्याच्चोपायं परमिति॥ तदकामतो प्रवृत्त्यपरेतः सेकात्वाङ्गि वृत्तौ ऽप्येव॥ आहितगर्जायाश्चंडालादिव्य
वापेतु कृष्यं ग॥ अतर्वला तु युवतिः संयुक्ता चां स योनिनी॥ प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्यावज्जनेन निःसृतः
तेष्वारं गृहे कुर्यान्न चांगेषु प्रसाधने॥ न शयीत समं भर्तानवां जुंजीववाधमैः॥ प्रायश्चित्तं गते गर्भे विधि
रुत्वाष्टिकं चरेत्तद्विरापमप्यवाधतुं दद्याद्विप्राय दक्षिणमिति॥ मानसिकावाचिकव्यभिचारयोः प्राय
श्चित्तमाह वसिष्ठः॥ मनसा भर्तुरन्विरन्विरानं यावकं ह्योरोदने वा जुंजानाश्च ध्यायात् उर्ध्वं तिरात्रादस्त्रुनि
मग्रायाः सावित्र्या चतुर्निरेष्टशतैः॥ त्रिरेनिर्जुः कुर्यादिति॥ अष्टाधिकं शतमष्टशतं तैश्चतुर्निः॥ त्रिरसि
ः शिरसात्यर्थः॥ इदं च मानसिकव्यभिचारे प्रायश्चित्तं राजो दर्शनादवगम्य बह्वर्थत्वमिदं॥ रजो दर्श

रामः

६७९

नेतु सतिते नैव शुद्धिः॥ तथा च मनु॥ मृतो यैः श्रोत्रं नदीवेगेन शुध्यति रजसा स्त्री मनोऽष्टासत्यासेतद्विजोत्तम इ
ति॥ अत्र ज्ञानादिव्यवापेतु पराशरः॥ हानवर्त्तयिष्युक्तायासां कावध्यापिवा नवेत्॥ इति॥ सांख्यं कनपक्षे त्याग ए
व चतस्रस्तु परित्याग्याशिष्यगचया॥ यतां घातविशेषेण जुं गितोपगता च येति वसिष्ठेः॥ जंगितः प्रति
लोमजः॥ अत्र च विशेषविधानात्परित्यागो गृहानिर्वासनमेव॥ अत्र तत्र तु विप्रऽष्टास्त्रियं भर्तानिरंध्यादे
कवेत्तमनातिमन्त्रे विरोधः॥ याज्ञवल्क्यापि॥ हताधिकारां मलिनां पिंडं मात्रो यजो विना॥ परिहृतामधः
शय्यां वासयेद् व्यभिचारिणमिति॥ अत्र च वामनं चैराग्यज्जनार्थमेव॥ यत्तु चतुर्विंशतिमते स्त्रीणां
स्तिपरित्यागो ब्रह्महत्यादिनिर्विना॥ तत्रापि गृहमध्ये तु प्रायश्चित्तानि कारयेत्॥ परित्यक्ता चरेत्पापं बहू
ल्यं वापि किंचन॥ तस्याप्यंशत धातुत्वावधवानुगच्छतीति तत्तर्गर्भानुत्पत्तिपरं॥ तद्युक्तायास्तु परित्याग
माह यराशरः॥ जारेण जनयेद् गर्भं मृतेर्गर्भं गते पतौ॥ तां सजेदपरेण ह्यपतितां पापकारिणमिति॥ अपरेण
प्लुत्फक्तेर्गर्भान्निष्क्रासनं गम्यते॥ अतएव चतुर्विंशतिमते चतस्र एव संत्याज्यापतने सत्यपि स्त्रियः

प्रा.म.

॥६०॥

अथ पाकोपहतायातु नष्टं प्रापति पुत्रगेति अत्र च शिष्यगादीनां गर्भविषय एव व्यभिचारादौ तौ शुद्धिग
र्भत्यागो विधायते गर्भनष्टं वै धौ च तथा महति पातक इति याज्ञवल्क्योक्तेः गर्भश्च प्रादिकृतः ब्रा
ह्मणश्च त्रिविधः नार्याश्रयेण संगतः अत्र जातविशुद्धं ति प्रायश्चित्तेन ते तरो इति वसिष्ठस्मरणात्
अथ यद्वहणं प्रति लोमजो पक्ष्मद्वाराय तत्र तत्र वै वैवर्षिकं व्यावृत्तं तेन शिष्यगापुत्रगयो रपि वैवर्षि
कयोः प्रसवेन त्यागः अथ यच्च योगगर्भगमात्रे किंतु प्रसूवमात्रं जति प्राग्व्याख्यातं अथ मेवा नि
प्रायो माधवाचार्याणां मित्ताक्षारायां तु व्यवहानि रोध एव त्यागश्च नोक्तो न तु गृहार्थं विनिमय
ति इति त्वाप्रायश्चित्तं ॥ ८ ॥ अथ पशुगमने शंखलिखितौ तिर्यग्यौ निषुगो वर्जसचैलं स्नानाय
वसन्तारं दद्यात् पराशरा महिषुष्ट्या खरामा मावहोरात्रेण शुध्यतीति इदमुक्तं कामतस्तु
जाबाल इति रेखापशूनां तु कृच्छ्रपादो विशेषः धनमिति कामतो न्यासे संवत्सरे पशुवेष्यानि गम
ने प्राजापत्यं विधायते शुनी गमने विशेषश्चतुर्विंशतिमते शुनाचैव द्विजौ गत्वा अति कृच्छ्रं

रामः

॥६१॥

माचरेदिति यदुगौ तमः अमानुषाः पुगो वर्जस्त्रा पुगमने कृष्णं उर्ध्वं त होम इति तत्कामं कामसकृद
न्यासेष्टा विशत्यष्टोत्तरसहस्रादि संख्यया योज्यं अथ पुगो गमने पराशरा गोगामी च त्रिरात्रेण गोमेका
ब्राह्मणे दद्यात् इदमुक्तं कामतः सकृद्वर्षे कामतो विष्णुः गोव्रतं गो गमने च कामतो न्यासे तु शंखलिखितौ गोव्रत
कीर्णं संवत्सरं प्राप्य चरेदिति यदुगौ तमः गवि गुरुतल्यसम इति तत्क्षानादाजन्मान्यासे अथ व्रतलोपे
योगाश्चरः अथ वकीर्णं निवेष्ट्वा ब्रह्मचारी तुषोपितं गर्दनं पशुमालान्यनैकं तं सविशुध्यति मनुः अथ वकी
र्णं तु कालेन गर्दनेन चतुष्पथे पाकयज्ञविधानेन यजेत निःकृतिं निश्चि कृत्वैवैविधिवदौ मानततश्च समित्
च वाग्निं प्रगुरुवकीर्णानां कुर्यात्सर्पिषा कृता एतस्मिन्नेन सिप्राप्ते वसित्वा गर्दनाजिने सप्तागारं चरेद्भैक्षं
कर्मपरिकीर्तयन् तन्मोलसेन भैक्षेण वर्त्तयन्नेककालिकं उपस्पृशं स्त्रिषण्णमथेन सविशुध्यति पाक
यज्ञविधानेन अथ पशुकल्पस्याश्वलायनसुक्तं अत्र कृतिरिति ब्रह्मवचनं कपिं जलान्यायेन कृति
यमेव जये वसिष्ठे पि ब्रह्मचारी चेत्स्त्रियमुपेयादरण्ये च तुष्पथे लौकिके भौरक्षोदैवतं गर्दनं पशुमालने

प्रा.म.
॥८१॥

तन्नैकतं च कुरु निर्वपेत् तत्र तस्मिन् ऊयात् काम्ययस्वाहा कामकामाय स्वाहा रक्षोदेवता न्यः स्वाहेति अत्रग
र्दभयागत्य पूर्ववायं वे स्वाहेत्यादि चतुर्निराज्य होमः गर्दभसागोत्रं तु संमासिंचत्विष्टचा होम इत्यपरा
के अत्र पशोरसंभवे चरुरिति विज्ञानेश्वरः श्रोत्रियस्य पशुरश्रोत्रियस्य चरुरिति मध्विवः अयं चामारास्य
यां कार्यः तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः यो ब्रह्मचार्यकविदमावास्यायां रात्र्या मग्निप्रणा यो पसमाभायेत्यादि एतच्च
कामतएव कामतोरेतः संकमिति निमित्तवाको नृक्तेः अत्राशक्तस्य तथा प्रोक्ता हितस्य वा योगीश्वरोक्तो ग
र्दभयागएव शक्तस्य तु मुक्तमागाधिकेतपसोः समुच्चयः समुच्चयमेवा गौतमः गर्भजो नावकीर्णानि क
तिचतुष्यथेयजेत् तस्याधिनमूर्ध्वं बालं परिधाय लोहितपात्रः सप्तगृहान्नैक्षेचरेत् कर्माचक्ष्णसं वसरे
राशुद्धेदिति इदं च वार्षिकं व्रतमश्रोत्रियविप्रपत्न्यां श्रोत्रियवैश्यपत्न्यां च यत्पुंशं रवलिखितौ पुंसां यो वै
श्यायामवकीर्णः स वसरे त्रिषवर्णमनु तिष्ठेत् हस्त्रियायां द्वे वर्षे ब्राह्मणो त्रीणि वर्षाणि ति तद्ब्राह्मण
हस्त्रिययोः श्रोत्रियः नार्ययोरवकिरणे ज्ञेयं यत्पुंशं न सि अथवा कीर्णं न जिने व वसेत्सरं प्राजापत्यं रेदि

रामः
॥८१॥

तितन्मान्यश्च नार्याविषयो वैरिणादि निरवकिरणेत्वा हतुः शंखलिखितौ स्वेरिणां च पत्न्यामवकीर्णः स वै
लक्षात्तदुक्तं नंदद्यात् ब्राह्मणो वैश्यायां चतुर्थकालाहरो ब्राह्मणान्नो जयेत् यवसनां च गोम्यो दद्यात्
हस्त्रियायां त्रिरात्रमुपोषितो घृतपात्रं दद्यात् ब्राह्मणं षड्रात्रमुपोषितो गंदद्यात् गोघवकीर्णः प्राजापत्यं च
रेत् षंडायामवकीर्णः पलाजनां समाषेकं च ददाति कल्पतरौ हारीतः तस्मात्त्वाश्वकीर्णं निरुत्या
एव चतुष्यथे गर्दभं पशुमालमेतन्मौ पशुपुरोडाशं यणमवदानैः प्रवर्षं प्राकृष्टिष्ठं तच्च ज्यस्य
होति कामावकीर्णं स्मिकामा कामावपत्रोत्स्य वयनो स्मिकाम कामाय स्वाहा कामनिर्वद्धे स्मिकामा
य स्वाहा कामामिडं धोस्मामिडं धोस्मिकाम कामाय स्वाहा समासिंचतु मरुतः समिदं संवृहास्मतिः स
मायमग्निः सिंचतु यशसा ब्रह्मवर्चसे नै नैति तां छवी मूर्ध्वं बालं परिधाय नृन्मया त्रमादाय सप्तागारं नै
क्षेचरेत् स्वकर्मयन्त्रयोदशे मासे पूतो न वतीति छंदी चर्मविशेषमाह वै धायनः यो ब्रह्मचारी स्त्रिय
मुपेयात्सो वकीर्णगर्दभं पशुमालनैते नैर्कृतः पशुपुरोडाशौ रक्षोदेवतोपमदेवतो वाशि आत्मा शि न वदा

प्रा.म.
॥६२॥

नैश्वरतीतिविज्ञायते अथावकीर्णमोवास्यामग्निमुपसमाधायसम्यक्परिस्तीर्यद्विहौमिकीपरिनेष्टाकृ-
त्वादेच्छाकृतजुहोतिकामावकीर्णोस्म्यवकीर्णोस्मिकामकामायस्वाहाकायाजिउधोस्म
निदुग्धोस्थिकामाकामायस्वाहाइति कृत्वाकरोतिर्यगग्निमन्त्रयेत्समासिचेत्तितिपरिचेष्टेतिक
र्त्तयता स एव अथ ब्रह्मचर्यव्रतमेव किमेव किनेन्मासंवाग्मियास्त्रियं वो ये वात्स वांस्वा निधंतरागारे
ग्निमुपसमाधायसं परिस्तीर्य प्रायश्चित्ताज्याकृतीजुहोतिकामेन कृतं कामः करोतिकामायेवेदं सर्वमो
गाकारयतितस्मैस्वाहा मनसाततंमन्युतएवेदं सर्वंयंकारतितस्मैस्वाहाजया नृति सिद्धमाधेनुवरप्र
दानात् अथपरेणाग्रं कृष्टगजिनेन प्राचीनग्रीवेणोत्तंलोक्तामावृत्यवसतिव्युष्टायांजघनादात्मानंमम
कृष्णतीरंगत्वास्नात्वाचम्याचिमंआज्विगानिर्वारुनिर्हिरण्यवर्णानिपावमानानिरितिमार्जयित्वातर्जल
गतौऽघमर्षणेन षोडशप्राणायामान्धारयित्वाचार्यवासपाठयित्वाऽन्यद्वैतंवासःपरिधायचम्यप्र
सिद्धमादित्योपस्थानं कृत्वा आचार्यस्पर्शहानेतिजयापदेनजयाहोमाः आग्निर्भूतानामधिपतिरित्या

रामः
॥६३॥

दिसाध्यहोमाः अतो जयाहोमादेनुवरप्रदानांतमत्रकुर्यादित्यर्थः अथपरेणाग्निमग्निपश्चिमनागेवसतीत्य
स्याग्रेरात्रोविति शेषः व्युष्टायामितिनुषकालेजघनाठलाजिनजघनप्रदेशादात्मानं पृष्ठं कृष्णान्निःसार्य
त्यर्थः शंखलिखितौ सप्तरात्रेणावकीर्णैर्द्वैशाग्निकार्यैर्कुर्वन्सद्याकामाऽऽसर्गेतसो न्यत्रस्वप्नात्तत्र
प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिभिर्जुहुयादोपूर्विकानि संवत्सरं वानक्तं नैक्षत्रं चतुर्थीकाले मितं जुषायंत्रां
वासवस्तराऽनुगांजयेदिति महाव्याहृतिहोमैत्रलघुत्वाद्देह्याग्नि कार्याकरणे संवत्सरं चेत्यादिनामि
ततनुगित्यादिनाचाप्रयश्चित्तद्वयमुक्ततत्सर्वोक्तसंवत्सरव्रतसमानविषयं वत्सरानुगांवत्सरपर्यंतमि
त्यर्थः स्वप्नेरेतसउत्सर्गेमनुविष्णुः स्वप्नेसित्काब्रह्मचाराद्विजः शुक्रमकामतः स्नात्वा कर्मर्चयित्वा त्रिपु
नर्मात्स्वचंजपेत् दिवा स्वप्नेउत्सर्गेबिलाडत्सर्गेचनैरुतयागमात्रएतदेकैतसउत्सर्गे दिवा स्वप्नेवेतिव
सिष्टेनयागमात्रातिदेशात्कच्छ्रुवांजायणादिव्रतांतरेस्वतिद्विब्रह्मचर्येपुरेतेस्वदनेवव्रतातेषुचैवमि
तितेनैवातिद्विष्टत्वात् इदमेवचदीहितस्यापिवानप्रवृत्तपत्नोरपिरेतः स्कंदने आह शांडिल्यवा

श.म.

॥८३॥

नप्रस्थोयतिश्चैव वंदने सति कामत ॥ पराकत्रयसंयुक्तमवकाशे व्रित्तचरेत् ॥ इदं च ब्रह्मचर्यादिदेशे वकाशिवि
तंगुरुत्वात् परस्त्रागमन एवाकर्षण ॥ सूर्यस्याग्निर्मस्कारं स्वप्रेसिता गृहीतवान् प्रस्थोयतिश्चैव
त्रिकुर्यादघमर्षणं ॥ स्रसंज्ञोगमंतरेण कामादुत्सर्गैक एव यत्रोत्सर्गं गृहीत्वा वासुणी निरुपस्थेत् ॥
वानप्रस्थेयतिश्चैव चरेत् चांशयणत्रयं ॥ सप्ररात्रं संध्यादिसागेनावकीर्णत्वदृश्यति ॥ संधोपासम
मुद्दिष्टं प्रथमं ब्रह्मचारिण ॥ अग्नीधनं नैव च यंचैतत्कुर्वीत प्रत्यहं ॥ अस्पृश्यस्याकरणात् ब्रतीरोग
विवर्जित ॥ अवकाशं व्रित्तं कुर्यात्सप्ररात्रं न संशयः ॥ याज्ञवल्क्योपि ॥ नैवार्थिकार्ये तत्कातुसप्ररा
त्रमनातुरा कामावकीर्ण इत्याभ्यां कृत्वा चाज्याहुतिद्वयं उपस्थानं ततः कुर्यात्समासिचं त्वनेन
कामावकीर्ण इत्येतौ पूर्वमुक्तौ ॥ समासिचत्विति वा इदं च कार्यव्यासंगादित्यादिसागे तदभावे तु ब्रह्म
त्वानैव चरणमसमिध्य च पावको अनातुरः सप्ररात्रे मवकाशं व्रित्तं चरेदिति मन्त्रके ॥ ज्ञेयं नैष्ठिके वि
शेषमाहहारित ॥ उपकुवर्णिस्तु यत्कुर्यात्कमतो कामतोपि वा ॥ तद्विगुणं कुर्यात् ब्रह्मचारी तु नैष्ठि

रामः

॥८३५॥

क इति एवानिवावकाशं प्रायश्चित्तानि त्रैवर्णिकस्यापि ब्रह्मचारिणः समानानि ॥ अवकीर्णं द्विजो
राजा वैश्यश्चापि रैवेरेण तु ॥ इष्टानैव द्विजिनो नित्यं शुभ्यत्वात्समाहित इति श्रौडिलोके ॥ द्विजो विप्र
ः ॥ अत्र मदगम्यागमन प्रायश्चित्तात्समं नूनं वा ॥ तदिने नैव सिद्धं यत्तु अधिकं ते नैव तस्ये सिद्धिः ॥ गर्ह न्या
गस्तु पृथगेव का इर्यति ॥ ब्रह्मचारिणो वेदव्रतान्याम्रानितेषां स्नापे प्रायश्चित्तमाह त्रिः ॥ पिता धाता प
रे वापि प्राजापत्यत्रयं चरेत् ॥ महापग सुसंस्तप्यपाहिलो अग्रज्याहुतिः ॥ पंचगर्भैरदमाहंत ब्रतलोप
कृते सती संचत्सर मध्य एव ब्रतलोप एतस्यायश्चित्तमिति केचित् ॥ महानाग्राद्व्रतलोप प्रायश्चित्त
र्वकं तानि समावर्त्तनादिना ॥ वक्तव्याणि त्रिप्रयोगपरिजाते ॥ व्यासोपि वेदव्रतानि कृत्वैवं तथैवारण्यव्रतं
स्वशाखाविहितं सर्वं कृत्वा वेदमुपक्रमेत् ॥ अकृत्वैमानि सर्वाणि वेदोवाच्यस्य ते यदि प्रायश्चित्तानि क
त्वेव ब्रतान्ये पितृधाक्रमात् ॥ गोदानिकं ततः कृत्वा समावर्त्तनमारभेदिति ॥ तत्र प्रायश्चित्तमाह शौनकः ॥
व्रतानि विधिवत्कृत्वा स्वशाखाध्ययनं चरेत् ॥ अकृत्वा वसते यत्र स पापो विधिपातकः ॥ प्रत्येकं कृच्छ्रमेकैकं

प्रा.म.
॥८६॥

चरित्वा ज्योतिः शतं कुं त्वचै वतु गायत्र्या स्त्रायादित्या ह शौनका देवलोपि वता शतु पक्रम्य कालातिक्रमणे
 कुर्यन्त प्रायश्चित्तं विधानतः ॥ कथं वा दशरात्रं तु कुत्वा चाज्या कुतीः शतं ॥ अष्टाविंशतिमष्टौ वा क्रमात्कुर्याद्
 तानि हि ॥ व्यत्यये यावदभ्यस्तं वेदंता वतुनः पवेदिति ॥ वेदो दितो नित्यानां कर्मणां समन्तिक्रमे क्त्वा त
 कव्रतलोपेव प्रायश्चित्तमजो जनमिति ॥ व्रतलोपे प्रायश्चित्तं ॥ अथ परिवेदने ॥ दशरात्रिहोत्रसंयोगकु
 रुते यो यजेति ॥ परिवेत्ता स विज्ञयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ गार्गीयः सोदयेति षट्ति ज्येष्ठेन कुर्याद्द्वारसंय
 हं ॥ श्रावसंयंतया धानं पतितं स्वपथा न वेत् ॥ सोदयेत् ह एतद् सोदयेन्नेदोषः ॥ तदा ह श्रातातया पितृ
 व्यपुत्रमालपरनारी सुतेषु च ज्येष्ठेषु पितृषु च तृतीयाणां तु कन्यासो ॥ दशरात्रिहोत्रसंयोगेन दोषा परिवे
 दने परनारी सुता द्वे त्रजदत्तकाद्याः ॥ पुत्रदानेन प्रतिगृह्णात् पितृत्वपुत्रत्वादि प्रयुक्तकार्यप्रवर्तिजनककु
 ले च तत्रिहोत्रः स प्रमाणमुक्ता व्यवहारमयूरेवेते न दत्तकसोदरस्यापि कनिष्ठस्य दत्तकमुक्ताम्यो द्वाहे
 न दोषः श्रातातपः ॥ क्ली वेदं शतरुच्छे च पतिते निहं के पिका ॥ व्या योगशास्त्रानि युक्ते च न दोष परिवेदते निहं को

रामः
॥८७६॥

यतिः ॥ योगशास्त्राभिपुक्तो विरक्तः ॥ कात्यायनोऽपि ॥ देशोत्तररुक्ता वैक वषत्मातं सहोदरत्वा विवशातिसक्त
 पततश्च ॥ तुल्यादिति रोगिणः ॥ जडमूकांध बरकुक्षवामने धोका न्नादि वृद्धाननार्याश्च चषिसक्तान्
 पस्य च धनवृद्धिप्रसक्तान्श्च कामतो कारिणस्तथा ॥ कुहकांस्तस्करांश्च ॥ पिपरिविंश्च न डप्यति धोडकी न
 नचरणद्वयः ॥ अनाये न्तनार्याः ॥ कामतो कारिणः स्वै छयै वनिसं विवाहमकुर्वाणाः ॥ अत्र ये सर्वा बार्ह
 नधिकारिणः ॥ क्ली वा दस्तो यषु मत्सु का विशेषं तरेणापि परिवेदने न दोषः ॥ ये तु कालांतरे पिसंभा वि
 तविवाहाधिकारा विरक्तवेश्पातिशक्तश्च ॥ तुल्य वृषिसं सक्तराज परंतत्र धनवृद्धिप्रसक्त कामतो
 कारि कुहकतस्करास्तेषु तत्त्वनाचत्वावधारणे न दोषः ॥ देशोत्तररुक्ते विशेषमाह द्रुमिष्टः ॥ अष्टौ दद
 शवर्षाणि ज्येष्ठे च त्रतरं ॥ अत्र निविष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती न वतीति ॥ धर्मार्थमर्थार्थविद्यार्थं वा देशोत्तर
 रुक्ते ददशवर्षप्रतीक्षा ॥ कार्योत्तरार्थं ददशद्वयवेति तथा च स एव ददशौ वतु वर्याणि ज्ञायान् धर्मार्थ
 योगतः ॥ नाय्यः प्रतीक्षितुं चाताम्यमाणः पुनः पुनरिति ॥ हेमाद्रिः ॥ मूलपाणिस्तु ददशवर्षाणि ब्राह्म

श.म.
॥८५॥

रास्यविद्यासंबंधेनेति गौतम वाको ब्राह्मणग्रहणात्स एव द्वादशवर्षाणि प्रतीक्ष्य ॥ द्वात्रिंशद्वैश्वदेव्यास्तु द्वादश
शेषेति ॥ अश्रुतषट्पत्न्यायां प्रमाणान्नावात् ॥ धर्माश्च योश्च द्वात्रिंशदावपि संभवाणि ॥ विवाहे ज्येष्ठानुजा
यामपि दोषमाह हारीतः ॥ सोदराणां च सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत्तद्वारैस्तु परिविद्यंते नाग्निहोत्रेणानेन्यपे
ति ॥ अथ प्रायश्चित्तं ॥ वसिष्ठः ॥ परिविविदानः कृच्छ्राति कृच्छ्रो चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत् ॥ अत्र परार्कः
कनिष्ठेनोद्यां ज्येष्ठ उद्धहेत् ॥ अशास्त्रीयविवाहेन कनिष्ठ निरूपित नार्यात्वा नुसत्ते ज्येष्ठो द्वाहयोग्यत्वत्क
निष्ठस्त्वन्यामुद्धहेदिति ॥ तच्च ॥ तां वैवोपयच्छेदिति विज्ञाने श्वरोक्ते वाक्परोषात् ॥ नार्यात्वा नुसत्ति कनिष्ठे
द्वाहेपि साधिकास्पृष्टवहारीतेन ज्येष्ठस्याश्वतमुक्त्वा न्योद्वाह एवोक्तः ॥ समाप्ते देतां कंसं ज्येष्ठायोपपादये
युः ॥ समामनुमान्य न्यया विविशेते वंधमेनितु यत इति तस्मात्परिवेधा कृच्छ्राति कृच्छ्रोत्तरस्वोद्यां ज्येष्ठाय ब्रह्म
चार्यात् तत्रैव नवदुरुपरिभ्रवपरिहारार्थे निवेद्यतो नानुज्ञानांतमेवोद्धयेदिति वासिष्ठार्थः ॥ यत्तु समंतु
कनीयसंप्रत्याह न च यश्चैनामभिगच्छेदिति तत्पुनर्विवाहात् प्राग्देदितयं तत्रैव व्यवस्था सन्निधौ च काम

रामः
॥८५॥

तः कृच्छ्राति कृच्छ्रो याज्ञवल्कीयं वक्ष्यमाणमुपपातकसामान्यव्रतचतुष्टयं च वर्णशक्ताद्यपेक्षया योजना
यां कामतः सन्निधौ कन्यापित्राद्यनुज्ञानोद्वाहेतुमानवन्त्रैमासिकं ॥ यत्तु विलुः ॥ परिवेत्तिः परिवेत्ताय
या च परिविद्यते ॥ तदनायाजकश्चां प्रायणं कुर्युरितितत्कृच्छ्रपरं ॥ यत्तु यमः ॥ कृच्छ्रो द्वयोः परिवेद्येक
न्यायाः कृच्छ्र एव च ॥ अग्निकृच्छ्रचरेदानाहोताचां प्रायणं चरेत् इति तदज्ञानतः सन्नियविषयं ॥ द्वयोः प
रियेन परिवित्योः प्रत्येकं द्वौ कृच्छ्रौ ॥ यत्तु समंतुः ॥ परिवित्तिपरिवेत्तकन्यादावयाजकन्यादावयाजकानां द्वा
दशान्सकुप्राशनं ब्राह्मणतर्पणं च ॥ तां घुनर्भवसा चरते न भूयश्चैनामभिगच्छेदिति कृच्छ्रपरं ॥ प्रसंगाद्
च्यते देवलः ॥ ज्येष्ठायां यद्यनूदायां कन्याया मुद्धते नुजासाये दधिपूजेया पूर्वातु दधिपूः स्मृते ॥ प्राय
श्चित्तमाह वसिष्ठः ॥ अग्नेदिधिपूतिः कृच्छ्र द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत्तां वैवोपयच्छेदिति ॥ द्विधिपूतिः कृच्छ्र द्वा
दशरात्रं चरित्वा निविशेत्तां वैवोपयच्छेदिति ॥ तृधिपूतिः कृच्छ्र द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत्तां वैवोपयच्छेदिति ॥ प
तिः कृच्छ्राति कृच्छ्रो चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेतेति ॥ अग्नेदिधिपूतिः प्राजापत्यं चरित्वा तस्मै वज्रं प

आ. म.
॥ ६६ ॥

आदयेनो दासु इहेतुः। दिधिषूपतिस्तु कृच्छातिरुद्धौ कृत्वास्वोदायेष्टं कनायस्यां पूर्वविवाहे त्वान्यामु
इहेत्वान्यामु इहेत्वान्यामु इहेदिति मिताक्षरायां कल्पतरौ च। व्याख्यांतर मयिस्मृत्युपसारे। कनिष्ठाप
ति द्वादशरात्रं कृत्वा तां स्तोदा मेव ज्येष्ठे द्वादहे जाते उरुहे त्वा ज्येष्ठापतिस्तु कृच्छातिरुद्धौ कृत्वास्वोदाकनि
ष्ठापतये ब्रह्मचार्यकृतमैश्वर्यनिवेद्यतदनुजातां ज्येष्ठामेवो इहेदिति अपराकृतं अत्रैदिधिषूपस्थानेदि
धिषूपतिरिवैपवंति दिधिषूपतिस्ताने त्वमेदिधिषूपतिरिति तकाच प्रायश्चित्तविकल्प इति। यदुगौत
मः परिवृत्तिपरिवेष्टपर्याधात्रमेदिधिषूपतिरिति दिधिषूपतीनां संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचार्यमिति। तत्परिवेष्टसं
वत्सरसमानविषयां पर्याहितपर्याधात्रोः स्वरूपमुक्तं संवत्सेन। अनाहितायौ ज्येष्ठेतु कनायानादधीतवेत्तप
र्याधाता कनिष्ठस्या ज्येष्ठपर्याहितः स्मृत इति। इति गुरुतत्पुत्रसक्तानुप्रसक्तप्रायश्चित्तानि। अथ संस
र्गप्रायश्चित्तं तत्र संसर्गनेदानाह ब्रह्मस्यति। एकसय्यासमं पक्तिः। नांडपुत्रपन्नमिश्रणं। याजका
ध्यापने योनिस्तथावसननोजनं नवधा संकरप्रोक्तो न कर्तव्यो धर्मैः सहेति। योनिः पातकिनेकन्यादा

रामः
॥ ६७ ॥

नो। तत्कन्यापरिणयधनं चेति विज्ञानेश्वरकल्पतरुकारादयः। पातकिद्वारागमनमित्यपराकृतं श्रुतपाणि योग
। पारित्यागात्विदमेव पुत्रं छागलेयः। आलायाकावसंस्पृशी निश्वासात्सह नोजनात्सहशय्यासनायात्पा
त्यापंसंक्रमते नृणामिति देवलः। संलापस्पृशी निश्वाससहयानाशनासनात्। याजनाध्यापनाद्यौ ना
त्यापंसंक्रमते नृणामिति। वसिष्ठेः पतितसंप्रयोगेतु ब्रह्मणवायौ वेनवायास्तेभ्यः सकाशात्मात्रा उप
लक्ष्यमासां पारित्यागसौ श्रुतं पिवेदिति। मात्रादयं एतेषां कर्मणामध्ये केन कर्मणा कियता कालेन पाति
त्यंतदाहद्विस्तु। संवत्सरेण यननिपतितेन महाचरन्नेकयाननोजननाजनासनशयने। यौनसौवमु
रयैस्तु संबधेः सद्य एवेति। सुरयो सुरव्याघ्रवोध्ययनमध्यापनं च। एकत्रान्ननोजनेपिसद्यः पातितं याज
नं योनि संवधः स्वाध्यायं सह नोजनं कसद्यः पतत्येव पतितेन न संशय इति देवलोक्तेः। यौनसौव
सुरयैरिति सत्यापिदं इति द्वैतौ प्रत्येकमेवैषां पातित्यहेतुत्वयं। पतितैः सह यौनसुरव्यसौ वारं संबधाम
न्यतमेन सह संवत्सरं संपर्कयातस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तमिति पावा। तन्नान्यात्परं यजानतः पंचमहाय

श.म.
॥८७॥

ज्ञादियाजनं तथैवा गाय ध्यापनं तथैव योनि संबंधो व्यवहितो विवाह संबंधश्चेति ज्ञेयं एतेन संवत्सरेण
पतितेन सहा चरन् याजना ध्यायना द्यौना देकशयैक भोजनादिति हारा तोयं पाण्मासिके तु संसर्गे
याजना ध्यायनादिभिः एक वासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्धमाचरेदिति संवत्सरेण संस्पृश्यो नियुक्ते वि
शेषतः पूर्वोक्तेन विधानेन पतितव्रतमाचरेदिति च बार्हस्पत्ये व्याख्यातं जिकनस्तु समुच्चितानामेव या
जनादिनां सद्यपतनहेतुत्वं प्रत्येकहेतुत्वं तु संवत्सरसंसर्ग इति युक्तमूचे परंतु तद्वृत्त्युपविरुद्धं कै
मो पाजनं योनि संबंधं तथैवा ध्यापनं द्विजकृत्वा सद्यपते ज्ञानं सह भोजनमेव च अज्ञानादयवा मोहा
त्तु कुर्यादध्यापनं द्विज संवत्सरेण पतितसहा ध्यायतमेव चेति द्वितीय वचनमंगाद्यध्यायनपरं
बौर्धयना संवत्सरेण पतति पतितेन सहा चरन् याजना ध्यापना द्यौना तस्योन्नयनादिति शयनासना
संघो न किंतु संवत्सरेणोति संबंधः एतेन संवत्सरेण पतति पतितेन सहा चरन् याजना ध्यापना द्यौना
तु या नाशनासनादिति मानवमभिव्याख्यातं पैवीनसिस्तनत्वे कशयनाशनादिसंतपावं पपाव

रामः
॥८७॥

अत्र ज्ञानकृत एव संसर्ग पातित्यं नाज्ञानकृते स वत्सरं तु पतितैः संसर्गोक्तं हेतुयः या नशय्यासने नि
त्यं जानन् पतितो न वेदिको मोक्षे पतितेन स गोषित्वा जानन् संवत्सरं द्विज मिश्रितस्तेन सौष्टे स्वयं च पति
तो न वेदिति देवलोक्ते अत्र संवत्सरमित्यंतं संयोगवाचि द्वितीयाश्रिते षडधिकशतत्रय दिनव्यापित्ये
व संसर्गोपातित्यं भवति ननु तन्मूलत्वे इति विज्ञाने श्वरादयः अत एव संवत्सरेण पतति पतितेन सहा च
रन् भोजनासनशय्यादिकुवाराः सार्वकालिकमिति देवलोपसार्वकालिकपदमपि संगच्छते ब्रह्महा
दिचतुष्टयं संसर्ग एव च महापातकं न तु संसर्गिक संसर्गोपि ब्रह्महामद्यपि तेन तथैव गुरुतल्पग एते
महापातकिनो यश्च नैः सह संवत्सरेण पतित्याजवल्कायादिषु तैरिति सर्वनाम्ना ब्रह्महादिचतुर्णामेव पश्या
त्संवत्सरेण पतति पतितेन सहा चरन् नित्यादिषु पतित पदमपि ब्रह्महादिचतुः परमेवाश्रयं संसर्गिसं
गोप्यस्येव एतेन स्विन्निरनिर्णिकेनार्थकं चित्समाचरेदिति मन्त्रके अयं तु संसर्गिस्त्रिवधः उन्नमो म
ध्यमः कनायानव तत्राद्यश्चतुर्दशौ नमो वै कपात्रभोजनशय्यैकपुक्तिभोजनभेदाचतुर्धा

प्रा.म.
॥८८॥

अंत्यस्तसंलापस्पर्शनिश्चितैकपंक्तिनां उपंक्तिनदीयान्नोजनतत्प्रतिग्रहतत्सृष्टान्नोजनादिजेस
हनेकविधइतिनिबंधकृतः क्वचित्संसर्गिदोषमयवदतिवसिष्ठः यतिनोत्पन्नः पतितो भवत्स्यत्र
स्त्रियाः साहिंपरगामिनीभवतिनामका सुपपर्यं छेतेतियाज्ञवल्केऽपि कन्यासमुद्धदेदेषां सोप
वासामकिंचनामिति सोपवासं कृतसंसारगुरुप्रायश्चित्तमिति विज्ञानेश्वरः तत्र अकृतसंस
र्गयाः प्रायश्चित्तानावेन नित्यवत्प्रवणविरोधान् अतस्मात्तेनित्ये पूर्वहिने उपवासो विधीयते अ
किंचना अगृहीतपिष्टवस्त्रादिकां वृद्धहारात् पतितस्य कुमारो विवस्त्रो अहोरात्रो पोषितो प्राणः शु
क्लेन तेन वासादाहितानाहमेतेषां नममैतदिति त्रिसृचैरनिदध्यानातीर्थे स्वगृहे चोद्धेदिति उद्ध
हेदित्यनेन स्वयमेव कृतपतितसंसर्गमुद्धहेन्नमुनपतितात्प्रतिगृहीयादिति लभ्यते पातकुत्सन्न
योः स्त्रीसुपपत्ययोः प्राश्चित्तमाह बौधायनः अशुचिशुक्रौत्पन्नानां तेषां शुद्धिमिच्छतां प्राजापत्यं पत
नीयानां तनीयोऽंशः स्त्रीणां मंशास्तृतीयमिति प्राजापत्यं प्रायश्चित्तं पतनीयानां नरके पततो यमिति प्रा

रामः

॥८८॥

जापसंप्रायश्चित्तं तपनीयानां नरकपतंतानि पतनीयाः कर्त्तर्यनायतद्यत्सुदो बहुलमिति
स्मरते कर्मप्रवचनाय वत्तेन पतितोत्पन्नस्य पुत्रस्य तृतीयोऽंशः कन्यायास्तु तृतीयोऽंशः मौलिक न
वमांश इति यावत् यत्पराशरः न्यसेद्देवो कृतयुगे त्रेताया ग्राममुत्सृजेत् द्वापरे कुलमेकं तु नक्तो
रंतु कलियुगे कृते संजाषणा देवत्रेतायां स्पर्शनेन च द्वापरे तन्माहायकलौ पततिकर्मणोति तत्रा
द्यस्यैके कक्षारं त्वितितुशब्देनैव कारायार्थे व पूर्वप्रकृतयुगभेदेन व्यवस्थयोक्तं देशग्रामकुलसंस
र्गत्रयमेव वार्यते न त्वप्रकृतो याजनादि संसर्गोपीति द्वितीयस्यैके पि कृते संजाषणा देवत्यवकारेण
त्रैवाक्यं ध्येत दनुषंगेण कृते संजासमात्रात्पतिते त्रेतायां पतति स्पर्शमात्राद्वापरे तु तत्स्वामिकान्
प्रतिग्रहमात्रात् कलौ तु कृते न निषिद्धकर्मणा याजनादि निरित्यर्थः अतथा पूर्ववाक्ये कक्षारिकं
लौ न्यसेदित्यनेन साक्षादंवादेः संसर्गो निषिद्धः द्वितीयवाक्ये तु कलौ पततिकर्मणोत्पन्नेनासाक्षात्क
र्तुरेव दोषेन संसर्गः कर्तुरिति परस्परविरोधः स्यात् एवं च माधवस्य कलौ संसर्गदोषो नावोक्तेर

प्रा.म.
॥८६॥

त्रैवतात्यर्थं तथा च कलिनिषेधेषु संसर्गदोषरित्युक्तिः देशदिमात्रसंसर्गकृतयुगादौ दोषजनकत्वेनोक्तं
पाराशरपूर्वश्लोके यश्चोत्तरश्लोके कृतयुगादौ संजाषणमात्रादोषउक्तस्तद्विषयः अप्रायश्चित्तं
याज्ञवल्क्यः यो येन पतिते तैषां संसर्गयातिमानवः सतस्यैव ब्रतं कुर्यात्तत्सर्गविशुद्ध्यश्च पति
तयदं पापिमात्रे पलक्षकं संसर्गियेन संसर्गं कुर्यात् कृतमाचरेदिति जाबालोक्तेः मतिपूर्वपिसं
भेदमरणातिदेशः किं तु द्वादशस्यैव ब्रतं पदात् अत्र च सत्यप्यतिदेशे पूर्वमेव द्वादशं नवति द्वादश
निर्वर्षमहापातकिनः पूयंत इति हारितोक्तेः निर्वर्षसंसर्गिनिग्रमहापातकिपरं रुक्मस्तेयं सुरापश्च
ब्रह्महागुरुतप्यगः ब्रतेनैते यशुष्यति महापातकिनस्त्विम इति सारववाकोनोपसंहारादिति वाक्यं
महापातकसंज्ञायाश्चानर्थक्यापत्तेः शंखवाक्यं तु संसर्गिणोऽप्युपलक्षणार्थं कामकृते ब्रह्मवधे
त्संर्गोपि च कामकृते मरणतुल्यकल्पचतुर्विंशतिमते अकामतस्तु द्वादश इमित्याहुः अकामतः स
द्यः पतितहेतुसंसर्गे तु वसिष्ठः पतितसंप्रयोगे तु ब्राह्मेण वा त्रैवेण वा यौनेन वा स्तेभ्यः सकाशात् ॥

रामः
॥८६॥

मात्रा उपलक्षः सासोपरित्यागस्तैश्च न संवसेत् इति चंद्रिशंगत्वा न श्रुत्वा हितामधीयानः प्रतो नवती
ति पराशरः संसर्गमाचरेत् विप्रः पतितादिष्वकामतः पंचाहं वा द्वादशाहं वा द्वादशाहमथापि वा मासा द्वादशमेकं
वामासत्रयमथापि वा आष्टा र्धमष्टमेकं वा नवे हर्ध्वतुल्यतमः निरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृमाचरेत् त्वरे
त्सांतपनं कलंतीतीये पक्षे एव तु चतुर्थे द्वादशान्तं तु पराकः पंचमेमतः षष्ठे चो जायं कुर्यात्सप्तमे त्वेद्व
द्वयं अथमे वायवापक्षे एमासा कृमाचरेदिति उर्ध्वमिसेनेन वर्षं दयव्यायासं संसर्गो गृह्यते अज्ञान
तः कृतस्य तादृशस्यैव पातित्यादकत्वात् कामकृते तु मिताक्षरायां स्मृत्यंतरे पंचाहं तु चरेत् कृच्छं द्वादशाहेत
सहस्रकं पराकं वर्धमासे स्यान्मासे चो जायं चरेत् मासत्रयं ये तु कुर्वीत कृच्छं चो जायं त्रयं षणमासिके
तु संसर्गे कृच्छं त्रयार्धमाचरेत् संसर्गे वा द्विके कुर्यादष्टं चो जायं नर इति किंचिन्मूने इष्टम् पूर्व तु द्वाद
शाहविधानात् उशनाः कृतलक्षणे दर्शनस्य दर्शनसंजाषणादिवर्जयेत् दर्शने ज्योतिषां दर्शने हृदया
लंभनं संजाषणे ब्राह्मणसंजाषणं पुनरपि स्पर्शने चेति कृतलक्षणे श्वपदादिनां कितौ पतिहेरितिया

प्रा.म.
॥ १०॥

वत्स्यारं न च परं परया विवक्षितं साक्षात्पतितस्पर्शने स्नानविधात् यथा मनुः दिवा किनिमुदकां च प
तितं सूतिकां तथा शवं तस्य छिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति संजायते द्विचतुराया वृतं सकृत् संजाय
ते पतितानां च संजायेदक्षिणश्रवणे स्पृशेदिति लघु प्रायश्चित्तश्रवणात् बहस्पतिः पतितानां गृहे गत्वा
मुक्ताच प्रतिगृह्य च मासौ पवासं कुर्वति चांशयणमप्यापि च चांशयणमज्ञानाभ्यासे नोजने तदत्र स्प
तिकेचित् एकपंक्ता वित्परे नोजने वर्षस्य पातिकत्वाद् हगमनप्रतिग्रहयोरपि वर्षमेग छमेव शूलपाणि
शंखवत्त्रये मेध्यपातितचांशालपुष्कलसरजस्वला धृतकुणिकुष्ठिकनस्विस्पृष्टानि मुक्ताकृष्णमाचरेत् इदं
सकृदज्ञानतः ज्ञानतस्तु कृच्छ्रं पतितस्वामिकान्न नोजने स्वाह प्रचेता पतितानां तु यो जुंक्ते स या ह मुद
के वसेत् पानीयपान तश्चैव कुशवारिपि वेदहं इदं च सकृदज्ञानविषये पतितान्न नक्षणे तत्सिद्धान्न नक्ष
णस्य चतुर्थो जाग चंडालान्न नक्षणे तथा दर्शनात् तथा च वष्टिसिद्धे चंडालान्न तु मुक्ता निरात्र मु
पवसेत् सिद्धान्नं मुक्ता पराक इति पतितो छिष्ट नक्षणे चंगिरा चंडालपतितादाना मुष्टिष्टस्य नक्षणे

रामः
॥ ४६॥

द्विजः शुद्धे कपराकेण शूद्रकृच्छ्रेण शुध्यति एतदपि सकृदज्ञानं त एव मार्कंडेयः त्रैपांक्तेयस्य यः कश्चि
त्पंक्ते जुंक्ते द्विजो व्रतः त्रैहोरात्रोषितो नृत्वा पंचगव्येन शुध्यति अत्र ब्रह्महादिचतुष्टयसंसर्गसंपूर्णमे
व व्रतमतिद्विपते इतरपापसंतु चतुर्थे गेने यो येन संपिबेद्वर्षसोयित्तु ल्यता मियात् पादन्यूनवरे त्सेषित
स्य तस्य व्रतं द्विज इति व्यासोक्ते इतरपापेषु यो येन पापिना सज्यते स तदायमेव प्रायश्चित्तं पादो नं कुर्यात् ने
नापः संसर्गिनि वाहंतीयः पादो नं सप्ताष्टमित्यादि यत्तु महापापविषये विषये विज्ञानेश्वरः द्वितीयसंस
र्गपादो नं तृतीयोर्ध्वं तृतीयः पादः चतुर्थः पादमित्यादि यच्च शूलपाणिः त्र्यपः पादो नं द्वितीयोर्ध्वं तृतीयः
पादः चतुर्थोर्ध्वं किंचिदिति एतदत्राग्निरेवाविप्रः कृच्छ्रं तेषां विधायते तद्भोजिनोर्ध्वं कृच्छ्रेण तदन्नादस्तु पा
दत चंडालान्न संकरे व्यासोक्तिः मुक्तयैस्तत्र पक्षान्नं मुक्तं तेषां विधायते तेषामपि च ये जुंक्ते कृच्छ्रं तेषां
विधायते तेषामपि च ये जुंक्ते कृच्छ्रं पादो विधायते इति तत्रैवायं संबोक्ते तन्ना एतयोर्वाक्ययोश्चंडाला
न्नसंसर्गविषयत्वेन सामान्यापि संसर्गविषयत्वेन तत्र लिंगदर्शनतावाच्या सानुप्रसदा व्यासवाक्येन बो

प्रा. म.
॥ ए १ ॥

धत्ते अथ निबिद्धस्य र्शे याज्ञवल्क्यः चंडालपुल्कसन्नेष्ठजिल्लपारसिकादिकान् महापातकिनश्चैव स्पृष्ट्वा स्नात्वा याज्ञवल्क्यः षड्विंशन्मते बौधनाश्चुपतांश्चैव लोकायपतिनामिकान् विकर्मस्तान् द्विजान् स्पृष्ट्वा सचैलोजलमाविशेत् मनुः दिवाकीर्तिमुदकां च पतितं सूतिकां तथा शंबंतस्मिन् शिन्नं चैव स्पृष्ट्वा स्नातं समाचरेत् दिवाकीर्तिश्चंडालः एतदकामतः तथा बृहस्पतिः दिवाकीर्तिचित्तेनूपं पतितं च रजः स्वलोपस्वाप्रमादतो विप्रः स्नानं कृत्वा विशुध्यति कामतो स एवापतितं सूतिकां मन्त्रशंबंतं स्पृष्ट्वा च कामतः स्नात्वा सचैलनं स्पृष्ट्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति होमो व्याहृतिजिः स्नानविशेषमाह शातातपः चंडालं पतितं च गन्धुन्मन्त्रशंबंतं सजं सृपिकां सूतिकां नारीरजसा च परिशुतां शुकुकुटवराहं श्वयाम्यान् सस्पृश्यमानं वः सचैलं सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति छागलेयोपि चंडालं पतितं स्पृष्ट्वा सचैलं जलमाविशेत् तत्र शंबंतं स्पृष्ट्वा न चैलं परजस्वलां अत्र श्वादिस्पृशं वत्स्नानं तत्त्वशिरोदेशं स्पृशेन्न्यत्र त्वाचमनं तदहं शातातपः रजकश्चर्मकारश्च व्याघ्रजालोपजीविनौ निर्णेजकसौ चिकश्च दकः शौचकस्तथा सुरवेन

रामः
॥ ६६ ॥

वस्तथाश्वाचवनिता सर्ववर्णाणां च क्रीधजावध्यधाताग्राम्यस्करकुक्षुदौ एनिर्यदगं संस्पृशेत् शिरोवर्जं द्विजादिषु तोयेन क्षालनं कृत्वा श्वांतः शुवितामियात्रा कमतः शिरस्पृशेत् तु वायुपुराणे उदकां सूतिकां चैव श्वानं तथा वसायिने नग्रादीन् स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वा श्वमुघे घादशनिर्नरः नग्रा बौद्धादयः तथा च विष्णुपुराणे सर्वेषामेव वर्णानां त्रयी संवरणं नृपातां समुद्घातियोमो हात्स नग्रापापकृत्तर इति गार्ग्यः क्रव्यादश्च रवरो ह्यस्य स्पृशेत् हिते जिजः अचैलवा सचैलं वा स्नानं कृत्वा विशुध्यति मतिपूर्वे लसचैलमन्यदचैलं तथा श्वं स्पृष्ट्वा निषादे च शुघे दाचमना द्विजः तदानीं स्पर्शनाद्यत्नात् प्राणायामैस्तपो बलात् अत्र चमनं स्नात्वा समर्थस्य स खूडं शौचात् अतएवा परार्के स्मृतं तत्र एउकं कुक्षुं देकां कं स्वश्रुतां यावसायिनः दृष्ट्वैतानां च मे कर्म स्पृष्ट्वैतान् स्नानमाचरेत् कर्म इति कर्मकाल इत्यर्थः ॥ वृद्धयाज्ञवल्क्यः चंडालपुल्कसन्नेष्ठजिल्लकापालिपारदान् उपपातकिनश्चैव स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् संवर्तः कैवर्तमगुव्याधा शौलशकनिकानि विपिरजकं च तथा स्पृष्ट्वा स्नात्वा वाशनमाचरेत् यत्वाप

स्तंवा। चर्मकारं च जकं धीवरं नटमेव च एतान् स्पृष्ट्वा द्विजो मोहादाचामेत्प्रयतोपि स न एतैस्पर्शश्च उच्छि
ष्ट एकरात्रं पयः पिबेत् तैरुच्छिष्टैस्त्रिरात्रं स्नात्वा तं प्राशय विमुच्यतीति तत्राचमनमशक्तस्यान्नकामो
वाशद्यायनि। कापालिकानां संस्पृशेत् स्नात्वा विमुच्यतीति प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राशय विमु
च्यति शतातपः। पस्तुच्छयांश्च पाकस्य ब्रह्मणो ह्यपि गच्छति तत्र स्नानं तु तस्यैव घृतं प्राशो विसर्जनं
एतच्चिरकालाधिष्ठान इति नवदेव। सर्वांगिणे तु चंडालस्य श्रेष्ठे चेतो। स्वकायेन चंडालकायानि स्पर्शने
त्रिरात्रं शुद्धिरिति यत्वा पस्तंवा। सर्वेषां तस्य जादीनां स्पृशेत् दाचमनं विडां रिति तदा तुरस्य स्पृशे
तुमनु। जान्वधः स्नानमात्रं स्नात्वा नाने रकमात्रं कानाने इधं त्रिरात्रं स्नात्वा हिरास्पृशने विधिः यत्तु नव
देवयं स्मृत्यंतरो मघेन स्पृशते यस्तु ब्राह्मणः शंसितवतं उपोष्य रजनी मेकां पंचगव्ये गव्ये शुध्यतीति
तद्गतस्तस्य जान्वधः स्पृशेत् माके डेयपुराणे। अज्ञेयसूति कारं डमार्जारं रुश्वकु कुटान् पतिताप
विशुद्धचंडालमनहारांश्च धर्मवित्तं संस्पृश्य शुध्यति स्नानादुदकाग्रामसूकरौ अज्ञेयारजकाद

रामः
८६५

यश्च पवित्रो वहिष्कृतः। मृतहारी मूल्येन शबहारकः। अंगिराः। नासवासमार्जाररवरो ह्यश्वसूकरान्
अमेधानि च संस्पृशं स चैलोजलमाविशेदिति मार्जारो वनमार्जारः। गृहमार्जारस्य शुचिवात् यथा
सुमंतु। स्त्राबालमाशकमक्षिकामार्जारस्य बिकछायासनशयनं तु विष्टपो निधं मेधाः च हस्यति। स्त्रि
यो वडाश्च बालाश्च न डं पतिकथं च न। मार्जारश्चैव दवी च मारुतश्च सदा शुचिः। मशकमक्षिकासा
हश्च यान् मार्जारो वगृहस्थ एव तिष्ठेत् लपाणि। मिताक्षरायां तु मार्जारस्य श्रेष्ठं स्नानमुच्छिष्टसमये अतुष्ट
नसमये वेति आपस्तंबः। एकशरवां समाकूटश्चंडालो वारजला। ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स वासाज
लमाविशेत् शारवायहरामेका वप्सु पलद्वयार्थं तेनैकपाषाणादेरपि ग्रहणं एतदकामतः। कामतस्तु
दिउरं। अग्न्यासे तु सरवा। एकवक्षसमारुतश्चंडालो धरजस्वत्या। अहोरात्रौ षितो नृत्वायं च गव्येन शु
ध्यति। एतच्च स्नानानंतरं कार्यं यम। चंडालैस्त्वप्ये। स्पृशेत् निश्चिन्तानं विधायते। नवसेचैव यो रात्रौ सद्यः
स्नानं शुध्यति। अथ नवसेवादा विचक्षणः। तदा तस्य तु तत्पापं शतधा परि वर्तते। पराशरः। अस्तंगते

प्राम

॥३॥

पदासुर्ये चंडालपतितस्त्रियं सूरिकास्पृशतश्चैव कथं शुद्धिविधायते जातवेदसु वस्त्रं च सोममार्गतथैव च वा
स्नानानुगतश्चैव स्नानं कृत्वा विमुच्यताति रात्रौ स्नाने विशेषमाह देवतः दिवा हतौ जले स्नानं निश्चिकुर्या
न्निमित्ततः प्रक्षिप्य च सुवर्णं च सन्निधाय च पाकं शातातपः आदित्ये स्नामिते रात्रावस्पृशं स्पृशते या
दि जगवन्मेन शुद्धिः स्यान्न मे ब्रूहि सुनिश्चितं अनस्तमित आदित्ये स गृहीतं तु यज्जले तेन सर्वात्म
ना शुद्धिः शब्दस्पृष्टं च वर्जयेत् पराशरः स्नानमाचरणं प्रोक्तं दिवो ह्यजलेन तु शिशोः विशेषमाह शा
तातपः शिशोरमुक्ष्णं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतं रजस्वलादिसंस्पर्शे स्नानं न तु कुमौरकैः सरवपाक
चंडाकरणाक्षलः प्रागन्नप्राशं छिद्युः कुमारसुसविज्ञेयो यावन्मौजानि बंधनं शब्दं चंडालस्य शेष
द्विश्रमते चंडालशब्दस्य शेषं कथं कुर्यात् पानस्य्यासने तु निरात्रं जीवतश्चंडालेन सह यानादिषु नि
रात्रं वृण्वंधनाभ्यंजनरुधिरोत्सादनेषु कृच्छ्रं दशरात्रं चरेत् वृण्वंधनादीनां चंडालं प्रति करणं च
डालेन सह यानादिषु चात्मनिकरणं जापस्तं वः येन को नचिदभ्यक्तश्चंडालं पतितस्पृशेत् उपवा

रामः

॥३॥

सेनचैकेन पंचगव्येन शुध्यति एतच्चाभ्यासे अनभ्यासे त्वपरा के प्रचेता चंडालो यदि कायस्पर्कमु
त्पादयेत् क्वचित् निरात्रेण चिमुद्धि स्यादेकरासे षण्चात्रे उत्तरे क्षत्रियादौ निरात्रादेकैकस्याङ्गसः क
तु चंडालस्योच्छिष्टदाने चंडालकृतु दर्शने गीतवादिनश्च वृण्वंधनाभ्यंजनाभ्यासक्रियायां च निरात्रि नोजनेन शु
द्धिः अशुचिं दृष्ट्वा दित्यमाहेत प्राणायामं कृत्वा पंचदशमात्रकं सुमंतु चंडालदर्शने सूर्यदर्शने नाषणे
ब्रह्मनिव्याहारः स्पर्शने सचैलं स्नानमिति ब्रह्मगायत्री क्वचिददशुचिदर्शने पि गायत्रा जपस्तथा च शं
खलिखितौ अशुचिदर्शने गायत्रा मेव जपेदिति गौतमः नक्षेष्टाशुभधात्रिकैः सहस्रं नाषेत सं नाषेत
सं नाषेत् पुण्या कृतो मनसा ध्यायेद्ब्रह्मणेन वा सहस्रं सं नाषेत् तु व्यानधनलाभवे धेष्टयकवर्षाणि त
त्सं नाषेत् ॥ ४ ॥ यकप्रसेकं वृद्धपराशरः दारान्नधनलाभानां बुधाविघ्नसमाचरेत् प्रसेकं प्राकृतं कुर्या
द्ब्रह्मचर्यं तु वार्षिकमिति मतुः आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने सौरात्मत्राय योत्साहं पावमाना
श्च शक्तिः देवता चंडालधर्मसंयोगे प्राजापत्यं समाचरेत् चरेन्निरात्रे चंडालं कूपतार्थं निषेवण

प्रा.म.
॥१५॥

तु घर्मसंयोगउपदेशः पराशरः चंडालैः सहसुप्तातुविरात्रमुपवसेत् ॥ चंडालैकपयंगत्वागायत्रीस्मरणं
पुत्रि ॥ एतच्चाल्पकालसाध्यं ॥ अत्रप्रायश्चित्ताधिकारस्यवक्ष्यमाणत्वात् ॥ अपराकेवसिष्टः चंडालेनतुसं
स्पृष्टकांस्पृष्टांडं समन्मयं ॥ अज्ञानाकांस्पृष्टां तु मन्मयेजलपानकृतं ॥ कांस्पृष्टां चेत्तु ह्यंजलपाने
तु रुद्धकं ॥ रुद्धकपादकृच्छ्रः ॥ अथचंडालसंकरे ॥ पराशरः ॥ अविज्ञातस्तु चंडालो यत्रवेश्मनितिष्ट
तात्फपन्नम्यदध्ना सर्पिः पयोभ्यांच मुक्तं गोमूत्रपावकं ॥ जुजातसहस्रं च त्रिसंध्यमवगाहनं ॥ अहं
जुजातदध्ना च अहं जुजातसर्पिषा ॥ अहं हरेण जुजातकैकेन दिनत्रयं ॥ नावडं न जुजातनोष्ठिं च किं
मिहषितं ॥ त्रिपलं शारदध्नोश्चपलमेकं तु सर्पिषा ॥ अकरेषु न वेतु हिरारकूटे स कांस्पृष्टो जलशौचे न वस्त्र
णां परमागे ॥ सुमन्मये कुसुमशुद्धकापसंलवणं तैलसर्पिषा ॥ वरे कृत्वा च ध्यानि दद्याद्देवमनिपावकं
एवं शुद्धः सतः ॥ पश्चात्कुर्याद्वास्त्राणामर्पणं ॥ त्रिंशत्तंगावपुंचैकं दद्याद्विषुदक्षिणं ॥ पुनर्लेपनं रवा
तेन होमजपेन शुध्यति ॥ आधरेण च विप्राणां भूमिदोषेन विद्यते इति स्वल्पकालसंपर्क एतत् ॥ य

रामः
॥६६॥

तु संवर्तः ॥ अंत्यजपतितो वापि निरुदोपत्रतिष्ठति ॥ सम्पूजात्वा तु कालेन ततः कुर्याद्विशोधनं ॥ चंडायणं परा
कोवादिजातानां विशेषनं ॥ प्राजापत्यं तु शूद्राणां शेषाणां मिदमुच्यते ॥ यैस्तत्र मुक्तं पक्वान्तेषामुक्तोपि
विक्रमः ॥ शेषाणां प्राजापत्य इत्यर्थः ॥ तेषामपि तु यैर्मुक्तं रुद्धं पादो विधायते ॥ कूपैकापान उष्ट्राये तथा सं
सर्गद्विषिता ॥ सर्वानेवोपवासेन पंचगव्येन शोधयेत् ॥ वाजापत्यातथारोगागर्भिणा वृद्ध एव च तेषां नक्तं
प्रदातव्यं ॥ बालानां प्रहरद्वयं ॥ बृजकालार्थं स एतत् ॥ अत्र विशेषनप्रकारं प्रायश्चित्तांतरं वा हच्यवनः ॥
चंडालसंकरे नवनदहनं सर्वं मृज्जुं उन्नेद रवाणं तु तद्गुणं शंखवश्रं सुवर्णं रजतं चैलानां च द्विज
जनं ॥ कांस्पृष्टाणां माकरेशुद्धिः ॥ सौवीरदधितक्राणं परित्यागं शेषरसं वरुणं गोमूत्रं यावकाहारी
मासं नश्येत् ॥ बालवृद्धस्त्रीणामर्द्धप्रायश्चित्तं ॥ षोडशाहं ॥ सप्तमर्द्धं वृद्धा ॥ चर्णिप्रायश्चित्ते ब्राह्मण
भोजनं गोशतं दद्यात् ॥ अजवे सर्वस्वमिति ॥ एतदतिचिरकालसंकरे ॥ पराशरः ॥ चंडालैः सह संपर्के मासं मा
साहमेव च ॥ गोमूत्रपावकाहारी मासाहं न विमुच्यतीति कृत्वेति शेषः ॥ मासाहं न मासाहं माससंपर्के

प्रा.म.

॥ ५ ॥

मासेवानदर्शसंपर्के त्वर्दिनं चंडालशयेन तत्समः पुल्कसादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते अतएव संवत् चंडालैः संकरे वि-
प्रः श्रुपाकैः पुल्कैः सैरपि गोमूत्रयावकाहरो मासादेन विशुध्यति माहृधिकं किंचित्कालं संकरे हारीतः
चंडालैः संयोगे प्राजापतेन शुभ्यति विप्रान् दशावरान् कृत्वा तैरनुज्ञाप्य शासनात् अर्कं वस्य प्रमाणं तु
कुर्याद्गोमयकर्मणः तत्र स्थित्वा त्वहोरात्रं वायुनक्षयमाहितः बालकं धृतं तं कुर्यात्तु गोमूत्रमति सर्व-
था सके शं वयनं कुर्यात् परमां शुद्धिं मुच्यतीति बालकं धूलक्षणा मुक्तं यत्तु हारीतः चंडालैः संपाचानं च
संकरे समुपस्थिते अहोरात्रं द्विरात्रं द्विरात्रं वा त्रिरात्रं षडहं स्मृतं अविज्ञातकचंडालं समाहं निव-
सेद्यदि तस्य दात्वोपपन्नस्या विप्राकुर्युर्नुग्रहं दधिहीरघृतैर्युक्तं कृष्टं गोमूत्रं दावकं प्राशयेत्
तदहं नृत्सु मासमेको निरंतरमिति तदहोरात्राद्यनिसंकरे पराशरः रजकी चर्मकारी च लुप्तकी वेणु-
जा विनीचा तुर्वर्णस्य गेहे तु च ज्ञानाद्यधितिष्ठति ज्ञात्वा तु निष्कृतिं कुर्यात्पूर्वोक्तस्यार्धमेव तु गृहदाहे व-
कुर्वीत शेषं सर्वं च कारयेदिति अत्र यादृशं चंडालसंसर्गं यत्र रजकादितादृशं संसर्गं तदहीरजका-

रामः

॥ ६ ॥

दिषु लिंगमविवक्षितं बृहस्पतिः अर्कं भस्मापदिवापदात्रायेत संकरः तदा कार्यतिलैर्होमगायत्रायन-
नंतथा स्नात्वा घमर्षणं कुर्यात् प्राणायामंश्च संकरः गायत्री सूक्तजपनं तिलैर्होमिच शक्तिः अर्क-
मतः कृते स्वल्पे शुद्धिरेषा प्रचोदितेति अथो छिष्टादिस्पृशेन्ना बस्तबः येन केनचिदु छिष्टा संस्पृशेय-
ः परैः सह गच्छेत्सद्यः समाप्नुय प्रायश्चित्तेन युज्यत इति शातातपा चंडालैः श्रुपचैः स्पृष्टो विण्मूत्रे क-
रुते द्विजः त्रिरात्रं तत्र कुर्वीत कुक्को छिष्टः षडाचरेत् अत्र षडप्रवासे प्राजापत्यं तुल्यता तत्रानु छिष्टस्य
पस्पृशेन्नानंतस्यो ध्वो छिष्टस्य कामतस्तस्य शेष उपवास तुल्यः प्राजापत्यं तथा च हारितः अत्रानु छिष्टस्य
संस्पृशेन्नानं येन विधियते उ छिष्टस्तेन संस्पृष्ट प्राजापत्यं समाचरेत् तया सुयंतुः चंडालपतितं वापित-
यानारी रजस्वलं उ छिष्टं सुजस्पृष्ट प्राजापत्येन शुभ्यति एतत्कामतः यस्यापस्तं बः कुक्को छिष्टस्य
जैः स्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् अर्धो छिष्टे स्मृतं पादः पादश्चा मा शनेतयेति अत्र अर्धो छिष्टसुरवे-
मास प्रदेयमात्रं कृतं न तु निर्गणः अकामतः स एव कुक्को छिष्टस्त्वना चंतश्चोडालैश्च पचेन वा प्रमाहा-

श्री.म.
॥ ए. ६ ॥

स्पर्शनिगच्छेत्तत्र कुर्याद्विशोधनं गायत्रि सप्तहस्तं तु दुपदानां शतं तथा त्रिरात्र पोषितो भूत्वा पंचगव्येन शु-
ध्यति यत्तु स एवाचांडालेन तु संस्पृष्टो विशेषस्तु द्विजोत्तमः उपपन्ने जना मे कायं च गव्येन शुध्यतीति
यत हापद्य कमतः काशपपः श्वश्वकरां त्यचांडालमद्यभां उरजस्वला मद्युच्छिष्टः स्पृशेत्तत्र कृष्णं ताप-
नं चरेत् एतत्कामतो न्यासे मद्यं सुराः अत्र न्यास्य प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् तथा च वदशा तातपः उच्छि-
ष्टः संस्पृशेद्विशेषमद्यं श्वश्वनौ शुची नृपहोरात्रौ षितो भूत्वा पंचगव्येन शुध्यतीति यत्तु उच्छिष्टादेः स्याद्वि-
स्पृशेति संवर्तः कृतं मूत्रपुरीषो वा नुक्तेच्छिष्टेयवा द्विजः स्याद्विस्पृशेति ये हे व्यास हस्ते स्नानपूर्वकमिति तद-
कामतः यत्परा केश्यापस्तंबः उदकास्पृष्ट उच्छिष्टो विदुर्वा हे श्वकुक्षु वै काकमार्जस्क व्याहिरुप-
वासेन शुध्यतीति तदामद्यकामुः तः यत्तु व्याघ्रः चांडालोदकं संस्पृष्ट स्नानं कृत्वा विशुध्यति उच्छिष्टं स्ने-
न संस्पृष्टं त्रिरात्रेण विशुध्यतीति तदप्यकामत एव यत्तु दक्षः पाने मैथुनं संमर्गे तथा मूत्रपुरीषयोः सं-
स्पृशेति यदि गच्छेत्तु शबोदको मज्जेः सह दिनमेकं चरेत् मूत्रपुरीषे तु दिनद्वयं त्रिदिने मैथुने स्याने साज्ये तु

रामः

॥ ६६६ ॥

स्याच्चतुष्टयमिति तत्कामतः संवर्तः चमारं रजकं वेणुधी वरं न वमेव च एते स्पृष्टततोच्छिष्ट एकरात्रे पयः
पिबेत् तैरुच्छिष्टैस्त्रिरात्रं स्पाष्टं प्राश विषुध्यतीति अधोच्छिष्टं विषयं चेदं उर्ध्वोच्छिष्टे तु त्रिरात्रं तथा
च लघुहारीतः उच्छिष्टः संस्पृशेद्यस्तु नटरजकमोचकान् अधोच्छिष्टे यदा स स्यादेकरात्रं विनोजनं उर्ध्वो-
च्छिष्टे यदा स स्यात्प्रायश्चित्तं न वदितं उपवास त्रिरात्रं स्पाष्टं प्राश विषुध्यतीति अतश्च उर्ध्वोच्छिष्टस्य
तैरुच्छिष्टैः स्पृशेत्षड्वात्रे एवमेव यथत्रोर्ध्वोच्छिष्टं चांडालादिस्पृशेत्षड्वात्रे तत्रोच्छिष्टस्य तद्वद्विवात्रं
अत एव शातातपः उच्छिष्टं स्पृशेद्विशेषं चांडालं तु कयं च न उर्ध्वोच्छिष्टं तु संस्पृश्य द्विजः सांतपनं चरे-
त् अधोच्छिष्टं त्रिरात्रं ते पंचगव्येन शुध्यतीति सांतपनमिह सप्ताहसाध्यं यत्तु चांडालादीनुपक्रम्य व-
दशा तातपः अशुधान् स्वयमप्येतान् अशुद्धं श्वयदा स्पृशेत् विशुध्यत्सुपवासेन त्रिरात्रेण ततः शुचिः त-
थारतानेव प्रकृत्या ह देवलः अशुधान् स्वयमप्येतान् अशुद्धो यदि शस्त्रेण विषुध्यते यवासेन कृच्छ्रेण
वायुनरिति अत्रां शुद्धानिति स्वरूपकीर्तितं मूत्रादिकरणेन वा स्वयमशुद्ध इत्यधोच्छिष्टादिना एकरा

प्रा.म.
॥ ३ ॥

जमाया घजानत॥ त्रिरात्रज्ञानत॥ कृच्छ्रस्वभ्यासेमिताहरायां कृच्छ्र॥ अथाकादिविषम॥ अथादिषु तपवासश्च
तियुक्तातातप॥ अत्यजेहस्तकाष्टेनवाससास्पृष्टएववा॥ प्रज्ञाभ्यांगंतदाचामेतउच्छिष्टस्तुनिशांशिपदि
ति॥ तदपुक्तएवविषये॥ उच्छिष्टस्यपुरुषस्यशैलघुहारीत॥ अविष्टांकाकविष्टीवाकंकगघ्नरस्यच
अधोच्छिष्टस्तुसंस्पृष्ट॥ सचैलोजलमाविशेत्॥ उधोच्छिष्टस्तुसंस्पृष्टप्रायश्चित्तमिदंचरेत्॥ उपोष्य
रजनीमेकांपंचगव्येनशुध्यतीति॥ उच्छिष्टस्यचंडालान्नस्यशैविशेषमाहहारीत॥ उच्छिष्टस्तुस्यशैवि
श्चांडालान्नकयंचन॥ उधोच्छिष्टस्तुसंस्पृष्टोद्विजश्चांडालायांचरेत्॥ अधोच्छिष्टयदास्प्रायश्चित्तमवेदिदं
त्रिरात्रमुपवासस्यासंबगव्येनशुध्यतीति॥ पराशरः॥ उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टशुभान्शुद्धेणवापुन॥ उपोष्य
रजनीमेकांपंचगव्येनशुध्यतीति॥ उच्छिष्टश्चासुच्छिष्टसंस्पृष्टश्चेतिविग्रह॥ सवर्णविषयमेतत्त्रयत्रिः
उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टोब्राह्मणोब्राह्मणेनतु॥ दशरूपंजपेत्तस्माद्राज्याशोधनंनवेत्॥ ब्रह्मपुराणेउच्छि
ष्टेनतुविष्टेणद्विजस्तुष्ट६स्तुतादृश॥ उन्नौस्तानंप्रकुरुतसद्यएवसमाहिताविति॥ उच्छिष्टंविप्रकृत्वा

रामः
॥ ३ ॥

हपराशरः॥ अनुच्छिष्टेनशुद्धेनशुद्धेणस्यशैस्नानविधीयतेतेनोच्छिष्टेनसंस्पृष्टप्रापत्यसमाचरेदिति॥ यतु
ब्राह्मे॥ उच्छिष्टेनायशुद्धेणविप्रःस्पृष्टस्तुतादृश॥ उपवासेनशुद्धःस्याच्छुनासंस्पृष्टएतचेति॥ तदापद्य
शक्तस्यदिवलोपि॥ उच्छिष्टंमानवंस्पृष्टानाज्यंवापिसमाहित॥ तथैवहस्तौचैपादौचप्रज्ञाभ्याचायशुध्य
तीति॥ अथहस्तेस्योच्छिष्टस्यशैमनु॥ उच्छिष्टेनतुसंस्पृष्टोद्विजश्चांडालायांचरेत्॥ अधोच्छिष्टयदास्प्रायश्चित्तमवेदिदं
चांतःशुचितामिमातरतच्चयेयविषयं॥ नोज्यविषयेतुवसिष्ट॥ प्रचरन्नयन्नयानेषुयद्युष्टयमुपस्पृ
शेत्तन्मौनिधायतद्व्यंआचांत॥ प्रचरेत्तत्तद्व्यस्यत्सुक्ष्णकार्यमित्याह॥ शंखलिखितौ॥ अथह
स्तउच्छिष्टेनधायामुक्षयेत्तद्व्यमिति॥ उच्छिष्टोच्छिष्टस्यएतच्चानुच्छिष्टहस्तादिनास्यशैसोडाउच्छि
ष्टहस्तादिस्यशैत्वर्ज्यमेवायथाहवसिष्ट॥ उच्छिष्टमगुरोरनोज्यंत्वमुच्छिष्टोपहतंचेति॥ उच्छिष्टस्यतै
लाभ्यक्तस्यचमूत्रादिकरणेआपस्तंब॥ लैलाभ्यक्तस्त्वनाचाते॥ शमश्चकर्मणिमैथुने॥ मूत्रोच्चारंय
दाकुर्यादहोरात्रेणशुध्यति॥ उच्छिष्टस्यसूर्यादिदर्शनेशेषउक्तोमार्कंडेयपुराणे॥ सूर्येउतारकादृष्ट

श.म.
॥१८॥

धोछिष्टैः कदाचनतेषां याम्येन रैरक्षिन्मस्तौवक्त्रिः समिष्यते। अत्र च स्नातकव्रतलोचप्रायश्चित्तं मज्जन
मिति मन्त्रकृद्व्यं तस्यैव चांडालादिस्पर्शबोधायन। चांडालदर्शने ज्योतिषां दर्शने संभाषणे ब्राह्म
णसंभाषणे उच्छिष्टस्पर्शने त्वेकरात्रमुपवास। संभाषणे द्विरात्रं। संस्पर्शने त्रिरात्रं सहगमने स।
चैलं स्नानमिति। चांडालदर्शन इत्यनुच्छिष्टस्य दर्शन इति उच्छिष्टस्य चांडालदर्शन इत्यर्थः। एवमग्रे
पि उच्छिष्टस्य पलांडादिस्पर्शे हृदस्यति। सुरापलांडुलशुनस्पर्शे कामकृते द्विजः। त्वहं पिबेत्तु राजलं
सावित्रो च जयेत्तथा रुदमूत्रोच्छिष्टस्येति श्रुतपाणिः। यत्तु सरवः पलांडुलशुनस्पर्शे स्नात्वा नक्तं स
समाचरेत्। कृतोच्चरत्तु हेरात्रं उच्छिष्टो घटमाचरेदिति। दधोच्छिष्टविषयं उधोच्छिष्टे अकामविष
यं वा। अथानुच्छिष्टस्य नीलीवस्त्रपरिधाने न विष्यत्पराणे शृणु धेति महाबाहो न नीलीवस्त्रस्य धारणा
त्वाससौ स एवाहं लादतो मम कृत्स्नशः पालनदिक्रपाश्चैव त हृत्तेरुपजीवनात् पतितस्तु न
वेद्विप्रस्त्रिनिर्वर्षे विशुध्यति नीलीरक्तेन वस्त्रेण यत्कर्म कुरुते द्विजः। स्नानं दानं तपो हौमः स्वाध्यायपि

रामः
॥१८॥

तत्तर्पणं। वृथा तस्य महायज्ञो नास वस्त्रस्य धारणात् नीलीवस्त्रं यद्द्वारकं कश्चिद्विप्रस्तु धारयेत्। अ
होरात्रे पितो नृत्वा पंचगव्येन शुध्यति। रोमकूपे यदा गच्छेत्सौ नील्यादिकः क्वचित्। त्रिवर्षेषु च सीमानंत
मच्छुं विशोधनं। नीलदा रुमदा निद्या ह्यस्तस्य शरीरतः। शोणितं द्रव्यं ते यत्र द्विजश्यां जायते चरेत्। इदम
ज्ञाने ज्ञाने तु द्विगुणं। त्रयाय पवादः। नीलीत्यनुवर्त्तवापस्तंबः। स्त्राणां क्रीडार्थं संयोगे शायनीयेन उष्यता
ति। एवमेव केशनिर्मितवस्त्रधारणे चोपसः पंचगव्यं घृतं हिरण्योदकं चाधिकमिति स्मृत्यर्थसारे। अथ रुद्रनि
र्मल्यस्पर्शे। कालिकापुराणे स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं स वा साश्नुतः शुचिः। अथ रजस्वलायाश्च स्पर्शस्य स्पर्शे। त
त्र रजस्वलयोः सपत्न्यरेकगोत्रयोः स्पर्शे विनिश्चयः। स्पृष्टेरजस्वले न्ये स गोत्रे त्वेकनर्तको कामी दकामतो वा
पिसद्यः स्नानेन शुध्यति। असपत्न्योस्तु सवर्षयोः स्पर्शे माकंडेयः। उदकात्तु सवर्षाया स्पृष्टा चैतस्या उदका
या तस्मिन्नेवा हनिता ता शुद्धिमाप्नोत्यसंशयः। रजस्वलानुसंस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि एकरात्रं निरा
हारा पंचगव्येन शुध्यति। यत्तु पराशरः स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्य ब्राह्मणा ब्राह्मणं यवा तावन्निष्ठे त्रिराहा

प्रा.म.

॥१॥

रात्रिरात्रेणैव शुभ्यताति तत्कीमतो न्यासे सहशयनादिचिरस्यत्रेवि॥ स एवर्णस्यत्रे पुनः स एव रजस्वला
तु संस्पृष्टा राजन्या ब्राह्मणा यवा॥ त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्याद्वाघ्रस्य वचनं यथा रजस्वला तु संस्पृष्टा वैश्या
ब्राह्मणा च य॥ पंचरात्र निराहारायं च गव्येन शुध्यति रजस्वला तु संस्पृष्टा शूद्रा ब्राह्मणा च य॥ यद्वा त्रि
रात्रि विशुद्धि स्याद्ब्राह्मणाः कामकारता त्रिज्ञानतश्चरेद्दृष्टं ब्राह्मणा सर्वजातिषु॥ अत्र यथा ब्राह्मणा रजस्वला
योः स्यत्रे उपवासः पंचगव्यान्नं च तथा न्यासामपि सामपि सवर्ण रजस्वला स्यत्रेति देवयथा ब्राह्मणाः क्षा
त्रिया स्यत्रे त्रिरात्रं तथा क्षत्रियाया वैश्या स्यत्रे वैश्यायाः शूद्रा स्यत्रे पितृदेव तथा च नवदेव निबधे स्म
ति॥ रजस्वला तु यानां न्योन्यमुपसंस्पृशेत् सवर्णे पंचगव्येन त्रिरात्रं सवर्णके॥ पंचगव्येन उपवास
सहितेनेति नवदेवः तथा शातातपः रजस्वले उनेनार्या वन्योन्यं स्पृशेत् शतायदि सवर्णे पंचगव्यं च ब्रह्म कर्म
मतः परमिति यत्तु ब्रह्म स्मिष्टः स्वप्न रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणा शूद्रजापि वा॥ कृद्धेण शुध्यते पूर्वाशूद्रा
दानेन शुध्यति स्पृष्टारजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणा वैश्या जापि वा पादहो न चरेत् पूर्वा कृद्धपादं तथोत्तरा॥

रामः

॥४॥

स्पृष्टारजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणा क्षत्रिया तथा कृद्धा कृद्धुध्यते पूर्वा उत्तरा तु तदर्थतः स्पृष्टे रजस्वलान्योन्यं
त्रिया शूद्रजातिया॥ उपवासैः त्रिभिर्पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा॥ स्पृष्टारजस्वलान्योन्यं क्षत्रिया वैश्या जापि
च त्रिरात्रा शुध्यते पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा॥ स्पृष्टारजस्वलान्योन्यं वैश्या शूद्रा तथैव च त्रिरात्रा शुध्यते
पूर्वा उत्तरा तु दिनद्वयात् वर्णानां कामतः स्यत्रे शुद्धिरेषा पुरातनाति॥ एतच्च कामतो न्यासे दाने न पादक
छु प्रत्यत्माभ्यायेत् पतितचांडालादि स्यत्रे षड्वसिष्ठं हस्यति॥ पतितं तश्च याकेन संस्पृष्टा चैव रजस्व
ला तान्यहानिव्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् प्रथमे द्वि त्रिरात्रं स्याद्वितीये च हमेव तु त्रिहोरात्रं तृती
ये द्विचतुर्थे नक्तमेव च॥ शूद्रयोश्चिष्टया स्पृष्टा शुनावश्च हमाचरेत् तान्यवसिष्ठानि दिनानिव्यति
क्रम्य त्रिनाशकेन तात्वेत्यर्थः॥ अत्र सर्वत्र पंचगव्यप्राशनमपि कर्तव्यमिति देवसः॥ यत्तु बौधायनः रज
स्वला तु संस्पृष्टा शूद्रांस्तस्य वायस्यैः॥ तावत्त्रिहोराहारायावत्कालेन शुध्यतीति॥ एतदशक्तायाः अ
कामेवा॥ अत्र शातातपः॥ उदकासूतिका वापिशबांस्तं संस्पृशेद्यदि त्रिरात्रे पिबिता चूत्वा पंचगव्येन

श्री.म.

॥१००॥

लोकप्रसिद्धेतिशातातपोब्रवीत्तथा॥चांडालेभ्यश्चैवापिश्चात्रेयोस्मृत्पतेयदि॥त्रिरात्रोपिषिताभूत्वापं
चगवेनशुध्यति॥कारपपांचांडालेनतुतःस्पृष्टाकदाचित्त्रिरजस्वलातान्पहातिक्रम्यप्रायश्चित्तं समाच
येत्॥त्रिरात्रमुपवासस्यात्पंचगवेनशोधनं॥तनितास्तुत्यतिक्रम्यश्वाप्नातितुंकारयेदिति॥तदेतत्प्र
थमदिनविषयं॥शूलपाणिस्तुकारपवाकोप्रथमादिदिनव्यवस्थानास्ति॥त्रिरात्रेणैवेतिदृष्टशातात
पवाक्यात्॥तथाचकामविषयमित्याह॥तत्र बार्हस्पत्येनप्रथमदिनएवत्रिरात्रमवस्थितत्वात्तद्वि
षयत्वमेव न्याय्यमिति॥उपवासासमर्थायात्तंगिर॥चांडाल॥शुपचैवापियद्यात्रेयोस्मृतेयदि॥अफाल
हृष्टैर्बर्हैतपंचगवेनशुध्यते॥पंचगव्यपानंतुस्तानंतरंकार्यं॥चांडालेनसहैकवृक्षाद्यारोहणोपरात्रर
॥एकहं॥वृक्षसमास्तुहोश्चांडालोत्तरजस्वला॥अहोरात्रोपिषितोभूत्वापंचगवेनशुध्यति॥आदिस्पृ
शैविशेषमाहयमः॥रजस्वलातुसंस्पृष्टाशुनोजंबूकवायस्यै॥निराहाराभवेनावत्पीबत्कालेनशुध्य
ति॥एतदकामतः॥कामतस्तु॥रजस्वलानुवृत्तौवृहस्पतिः॥शुनावोच्छिष्टयाश्वासस्पृष्टाद्यहमा

रामः

॥१०॥

चरेत्॥अहोरात्रतायेद्विपरतो नक्तमाचरेदिति॥प्रथमद्वितीयदिनेश्चादिस्पृशैद्यहं॥परमचतुर्थे॥अ
त्रापितान्पहानिव्यतिक्रमेति योज्यं॥यत्रबौधायनः॥रजस्वलातुसंस्पृष्टाग्राम्यकुर्कुटशुर्करे॥अनिःस्ता
त्वापिवेत्तोयद्यावच्चैःस्पृष्टदर्शनमिति॥चैःस्पृष्टदर्शनंनक्तमित्यर्थः॥एतदशर्क्याः॥चतुर्थदिनविषयंवा॥र
जकादिस्पृशतुश्चास्पृशसिमाननमेव॥तपोसमानत्वादिति॥शूलपाणिः॥यत्रुप्रचेताः॥रजस्वलातुसंस्पृ
ष्टाशुनाचांडालरामनैः॥पंचरात्रंनिराहारापेचगवेनशुध्यतीति॥तत्ककामतो॥न्यासेभोजनकलेश्चात्पजा
दिस्पृशेतिबौधायनः॥रजस्वलातुमुंजानाश्चात्पजादिस्पृशेद्यति॥गोमूत्रयावकाहराखड्गान्नेणविशुध्यति॥
अशक्तौकांचनंदद्याद्विप्रेभ्योवापिभाजनंमिति॥उच्छिष्टेषोपरस्परंस्पृशेत्पत्रिः॥उच्छिष्टेच्छिष्टसंस्पृष्टाक
दाचित्त्रिरजस्वला॥हृष्टैराशुध्यतेपूर्वाश्शुद्धादानैरुपोषितेति॥अत्रपूर्वाशुद्धेनब्राह्मणद्वित्रियवैश्वसि
योनिधायते॥तेनरजस्वलयो॥समानजाताययोरुच्छिष्टयोर्ब्रह्मणद्वित्रियावैश्वपानांपरस्परंस्पृशेत्प्राजाप
त्यः॥स्वस्वातंस्पृशेत्तैकैकवृद्धिरुहनाया॥तादृशश्चप्रयोःस्पृशेत्परस्परंतूपवाससहितं॥प्राजापत्यमायायदाने

नमुद्धि॥ एतच्चकामत॥ अकामतसदर्थंशूलपाणिस्तु उच्छिद्येननु संस्पृष्टाकदाचित्स्त्रीरजस्वला कच्छेणतु
विमुद्धेतस्पृष्टादनेनमुद्धतीति यथावतत्रोच्छिद्येनचंडालादिना हानेनकृच्छ्रप्रसाप्तायेन। एषुरजस्व।
लात्वमेवनिमित्तमतोनक्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणपादिभ्यो विशेषइति त्राह॥ उच्छिष्टादिजं संस्पृष्टे तु मा कं डै य॥ दि
जान्कथं चिउच्छिष्टान्नरजः स्त्री यदि संस्पृष्टे॥ वैश्ययोर्ब्राह्मणपादिभ्यो विशेषइति त्राह॥ अथोच्छिद्येत्वं
होरात्रं उच्छिद्येत्तद्विधेदिति॥ अत्र यद्यप्यविशेषः श्रूयते तथापि ब्राह्मणपापेक्षया उच्छिष्टक्षत्रियादि
स्पृष्टे ब्राह्मणाश्चधिकं कल्प्यं एवं हानापा उच्छिद्येत्तमस्पृष्टे न्यूनं॥ नौजनकालेरजनकालेरजस्वलो नरं दृष्ट्वा
युत नौजनेत्वापस्तंब॥ उदका यदि वा अंते दृष्ट्वा न्यातुरजस्वला॥ आस्नानकालेनाश्रायात् वस्त्रं कर्त्तव्यं ततः पि
बेत्॥ एतच्चकामतः चंडालदर्शने त्वत्रि॥ रजस्वला तु चंडानां चंडालं यदि पश्यति॥ उपवासत्रयं कुर्यात् प्रा
जापत्यंतु कामतइति॥ रजस्वला याश्चादिदर्शने व्यासः॥ रजस्वला यदा दृष्ट्वा मुना जंबुकरा सभैः॥ पंचरात्रं नि
राहारापंचगव्येनमुध्यतीति॥ रजस्वलायाश्चाशौचिस्पृष्टे शिताता तपः॥ आर्तवानिष्ठुतानारी स्पृष्टे चैव

रामः

८५३॥

वस्त्रतकं॥ उच्छिष्टिरात्रं स्नातांतं त्रिरात्रमुपवासयेत्॥ स्पृष्ट्वा नौजनादौ त्वत्रि॥ आर्तवानिष्ठुतानारी मृतसूत
कयोः स्पृष्टे॥ तु स्त्री पात्वाचरे कृत्स्नं स्पृष्ट्वा तु ग्रहसंवलिति॥ आर्तवानिष्ठुतानारी मृतसूत
मा कं डै य॥ मृतसूतकं संस्पृष्टे कृतं दृष्ट्वा कथं भवेत्॥ तास्नानकालमश्रायात्तु स्त्रोचं प्रायणं चरेदि
ति॥ आस्नानकालपर्यंतं चतुर्थदिनपर्यंतं॥ मदनरत्ने स्मृतं तरे॥ अघ्रापत्ये समुन्ने मलव द्वा समापदि
अनिषेकेण मुक्तिः सद्यः स्नानेन नौजनं॥ इदमशक्तायाः बलापत्या विषयं वक्ष्यन्त्यस्यास्तु त्रिरात्रोपवासः बं
धुमराश्रवणदौ व्यासः॥ मलव दसनायास्तु अघ्रापत्यं भवेद्यति॥ अनिषेकेण मुद्धिः स्यान्नाशनं वा हि
नत्रयमिति॥ अत्रापि पूर्ववद्यवस्थादिनत्रयमित्यवशिष्टकालोपलक्षणं॥ अघ्रापत्यं बंधुमरणदि
ना सएव॥ आर्तवानिष्ठुतानारी जावगाहो कदाचन॥ उद्धतेन जलेनैव स्नात्वा शौषं समापयेत् स्वर्कगो
पांगमलैर्युतं॥ न वस्त्रपा उनं कुर्यान्नाम सा भवेत्पुनरिति॥ तथा पराशरः॥ स्नानेनैव निमित्तके प्राप्तेन रायहिर
जस्वला॥ पात्रांतरितो येन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् सित्तगा आभवेदङ्गिसंगोपांगकथं चन॥ न वस्त्रपा

शाम

॥ १०२ ॥

उत्तमं कुर्यान्नास्य दासश्च धारयेत् ॥ अथ परंपरास्पृशेत्तन्नाचेतसं हं डादिना व्यवधाने याज्ञवल्क्यः ॥ उदका
मुचिनिस्तायात्संस्पृष्टसैरुपस्पृशेत् ॥ अलिङ्गानि जपेच्चैव गायत्रीं मन्त्राने सरुदितितैरुदकाः ॥ मुचि
संस्पृष्टादिभिः संस्पृष्ट उपस्पृष्टौ दाचामत इत्यर्थः ॥ चेतन व्यवधाने तु सान वंशवतं स्पृष्टि नैव स्पृ
ष्टा क्लानेन शुध्यतीति शुचि लशुना हि स्पृष्टि स्पृशने तु शातातपः ॥ अमुचि संस्पृष्टोद्यस्तु एक एव स
उष्पतिः ॥ तस्मद्द्वान्यो वुडप्येत सर्व इये श्रयं विधिरिति तथा ॥ संहता तातु पात्राणां पद्ये कमुपहन्यते ॥
तस्य तद्यो धनं प्रोक्तं न तु तस्मद्दिना सपि क्वचिदचेतन व्यवधाने विवचनात् प्रायश्चित्ताधिक्यं ॥ यथा
हापस्त बा एक शारवां समारूढं शोदयिष्या न वेत् ॥ आसृणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितामिया आदिशश्च
दुदकादीनां ग्रहणं ॥ शारवा ग्रहणमवप्युपलक्षणा मिति प्राग्व्याख्यातं ॥ तथा स एव एक हस्तमासृ
ढौ चोत्तल ब्राह्मणो यश्चि फलं न क्षयतस्तत्र प्रायश्चित्तं कथंचन वेत् ॥ ब्राह्मणानां मनुजानां सवासवासाजल
माविशेत् ॥ अहेरात्रे पितो नृत्वा पंचगव्येन शुध्यति ॥ तथा स एव एक शारवाममारूढं फलान्य आत्मसौय

रामः

॥ ८६ ॥

हि प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं स्यापे च गव्यं विशेषेण धनमिति ॥ अत्र व्यवधानं संनिधानाभ्यां एकरात्रं त्रिरात्रे मतिपूर्वं
चेतत् ॥ अमति पूर्वैतु ब्रह्मपुराणे ॥ विप्रचंडालहितो मंत्रैकस्मिन्वनस्यती ॥ अज्ञानात्तु फलं कुं कौचरे मत्रा
मर्षण ॥ अत्रापवादमाह पराशरः ॥ रथ्या कर्दमतो यानि नावपंथास्तृणानि च ॥ स्पृशन्निपुडप्येत पक्षे
कचित्तानि च ॥ अत्र परंपरास्पृशेत्पिस्पृशेत्पिस्पृशेत्तद्वैगोणः ॥ तत्र च वनात् प्रायश्चित्तं ॥ स्पृशेत्प्रायश्चि
त्रापवाद ब्रह्मस्यति ॥ तार्थी ववाहपात्रायां संयामे देशविस्मवे नगरायामादाहे स्पृष्टास्पृष्टि न उष्पति
ति ॥ एवमन्यामपि उच्चावचवचनानि व्यवस्थापनायानि ॥ ब्राह्मणस्य चैतद्दादिस्पृशेत्पराशरः चैत
द्वहश्चित्तिर्युयश्चंडालसोमविक्रया ॥ एतांस्तु ब्राह्मणस्पृष्टासवासवासवासाजलमाविशेत् ॥ इति दानिया
दीनां न्यूनं कल्पनायं ॥ इत्यस्पृशेत्प्रायश्चित्तानि ॥ अप्यथादिदं शै ॥ तत्र मनुः ॥ अष्टंगालखरैर्दं
ष्टैर्नामैः क्रव्याद्भिरेव च ॥ नराश्चैव वराहैश्च प्राणायामेन शुध्यतीति ॥ प्राणायामे विशेषं घृतं प्राशनं
वाहयाज्ञवल्क्यः ॥ पुंश्चलैवानरैरखरैर्दंष्ट्रादिवायसैः ॥ प्राणायामं जले कृत्वा घृतं प्राशपविशुतीति ॥ एतच्च

नानैरधस्तादेषदृष्टस्यायत्तुसुते मे॥ श्वशृंगालमृगाजमहिषाजातिरवरकरजनकुलमार्जारमृषिकाञ्चव
काकपुरुषदृष्टानां त्रायोहिष्टाया नि॥ स्नानप्राणायामत्रयं चेति॥ एतच्च पादयोः किंचिदधिकदर्शे यत्तु
गच्छदेवल॥ विषाणिदंष्ट्रैः श्वशृंगालविद्वराहरवरत्नवायसपुंश्रला निर्दष्टा स्वतोमासाद्यषोडशप्रा
णायामान्कुर्यादिति॥ एतदपिततोधिकदर्शे॥ नानैरधस्तादतिगोदंदेशविषयं वा॥ एत
समुद्गं॥ प्राणायामं शतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति॥ नानैरधस्तादतिगोदंदेशविषयं वा॥ एत
स्मिन्नेव विषये देवलः॥ श्वदंष्ट्रः सागारगायानद्यास्तातो निराह॥ प्राणायामशतमावर्तमस्त्रिरात्रादपग
तपाप्मानवताति तत्रानैरुद्धंगोदंदेशे॥ अत्रैव शरवः नीलीकापुस्तो विप्रः शुनादष्टस्तथैव चात्रिरा
त्रं व्रतं कुर्यात्पुंश्रलादशनक्षतइति॥ यमोपि श्वशृंगालसूकरखरो वृश्चवानरकुंजरो एतेषु ब्राह्म
णे दृष्टस्त्रिरक्तः समुपस्पृशेत्॥ हविषं नैज्येदन्न ब्राह्मणान्सप्तपंचवेति॥ ब्रह्मचार्यधिकारे हारी
तः॥ शुनादष्टत्सहमेकाहारः समुद्गं नदीगत्वा प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य ततश्चिरेव मेव

रामः

॥ ८१५ ॥

गोमापुमार्जारनकुलमृषकैर्दर्शानां॥ ब्रह्मचार्यधिकारपैविनसिरपिशुनादष्टस्तुत्रिरात्रमुपवासे॥ वि
प्रगृहे वा स श्वशृंगालात्तातपः॥ गवो शृंगोदकत्मातः शुनादष्टस्तु ब्राह्मणः समुद्गं दर्शनावापिशुनाद
ष्टाश्चिर्नवेत्॥ वेदविदव्रतस्मात् शुनादष्टस्तु वैद्विजः॥ हिरण्येदकमिश्रं घृतं प्राश्य विशुध्यति॥ तन्ना नैरध
स्तादेषदृष्टविषयं॥ वचनाद्विशिष्टब्राह्मणमात्रविषयं वा॥ समुद्गं दर्शनतत्तीरवासिना॥ व्रतस्तस्य विशेषमा
ह बौधायनः॥ व्रतस्तु शुनादष्टस्त्रिरात्रमुपवासयेत्॥ स घृतं पावकं पीवकं पीत्वा व्रतशेषं समापयेत्॥ यत्तु
तातपः॥ ब्रह्मव्रतवापिशुनादष्टे न वेद्विजः॥ हिरण्येदकमिश्रं घृतं प्राश्य विशुध्यति॥ तदयं ताशक्तविषयं
ब्राह्मणरहितग्रामे तु पराशरः॥ असह्य स्नानेनामैशुनादष्टे द्विजोत्तमा वृद्धं प्रदक्षिणी कृत्य सद्यः स्नात्वा
श्चिर्नवेत्॥ स्त्रीणां विशेषमाह पराशरः॥ ब्राह्मणी तु शुनादष्टाजं ब्रूकेन दृष्टेण वा॥ उदितं ग्रहनक्षत्रं दृष्ट्वा स
द्यः श्वचिर्नवेत्॥ कल्पक्षेयदासो मोनद्रेपतकदाचन॥ यादिशं व्रजते सोमस्त्वादिशित्वं वलोकयेत्॥ इति
अंगिरसा तत्रयं गव्यप्राशनमप्युक्तं ब्राह्मणी तु शुनादष्टा सोमे दक्षितिं पातयेत्॥ यदा न दृश्यते सोमः प्रा

ग्राम.

॥१५॥

यश्चित्तं कथं न वेत्तुं यादितु गतः सोमसां हि शं चावलोकयेत् सोममार्गेण साना पंचगव्येन शुध्यतीति ब्राह्म
णाय ह्यहं सु पलक्षरां व्रतस्तस्माद्विषयपराशरः त्रिरात्रमेवोपवसेकुनादृष्टा तु सवता स घृतं पावकं उक्ता
व्रतशेषसमापयेत्तारजस्वलायां विशेषमाह पुलस्त्यः रजस्वलाय दृष्टा शुनाजं बृकरासनैः पंचरात्रं नि
राहारा पंचगव्येन शुध्यति उधेंतु द्विगुणं नानैव क्रेतु त्रिगुणं तथा चतुर्गुणं स्मृतं मृद्धिदं न्यत्रा शुचिर्न
वेदिति त्वन्यत्र रजस्वलावस्थाया इति शेषः शुनाघ्रातादिषु शातातपा शुनाघ्रातावलीटस्य नरे वै विदितस्य
च त्वद्धिः प्रक्षालनं शौचमग्निना चोपचूलनमिति उपचूलनं तापने वृणोक्तस्य तत्रैतु बोधयना ब्राह्मण
स्य ब्रह्मदारे पूषशोणितसं नवे कृमिरुत्पद्यते यश्चित्तं कथं न वेत्तुं गोमूत्रं गोमयं दारं दधिसर्पिः कुशो
दकं अहस्तात्वाचपात्वाचकृमिदृष्टः शुचिर्न वेदिति एतच्च नानैरधस्तात् ज्ञेयं मनुष्ये ब्राह्मणस्य व्रतदारे पू
षशोणितसं नवे कृमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं न वेत्तुं गवां मूत्रपुरीषेण त्रिसंध्यं स्नानमाचरेत् त्रि
रात्रं पंचगव्याशी त्वधोना न्याविशुध्यति नानिकं वातरो हूते वृणोचोत्पद्यते कृमिः षड्रात्रं तु तदा प्रोक्तं प्राजा

रामः

॥१५॥

पसश्चिरो वृण इति यत्तु शातातपः ब्राह्मणस्य ब्रह्मदारे यदा संद्यते कृमिः प्रायश्चित्तं तदा कार्यमिति श
तातपो ब्रवीत् गोमूत्रं गोमयं दारं दधिसर्पिः कुशोदकं स्नात्वा पीत्वा च कृत्वा च कृमिदृष्टः शुचिर्न वेदिति
तदा षडृष्टविषयां पराशरेण तु वर्णने देन प्रायश्चित्तविशेष उक्तः ब्राह्मणस्य ब्रह्मदारे पूषशोणितसं न
वे कृमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं न वेत्तुं गवां मूत्रपुरीषेण दधिद्वारेण सर्पिषा अहस्तात्वाचपा
त्वाचकृमिदृष्टः शुचिर्न वेत्तुं दान्रियोपि सुवर्णस्य पंचमाषा प्रदापयेत् गोदक्षिणा तु वैश्वस्याप्युप
वासं विनिर्दिशेत् शूद्राणां नोपवासः स्नाच्छूद्रानेन शुध्यतीति स्नानयानं च पंचगव्येनैव दानं गोदानं
एतदपि नानैरधस्तात् ज्ञेयं नानैरुपरिविशेषे उक्तो न विष्यतुराणो ब्राह्मणस्य ब्रह्मदारे पूषशोणितसं
नवे कृमिरुत्पद्यते यानि कृतिं वस्मिन्मृत्युं गवां मूत्रपुरीषेण त्रिसंध्यं स्नानमाचरेत् दधिद्वारं घृतं प्रा
स्य त्रिरात्रेण विशुध्यति त्वधोना नैः प्रदष्टम्यत्रा पादा द्विनतात्मज एतद्विनिर्दिशेत् प्राजा प्रायश्चित्तं स्वगा
धिपानानिकं वातरे वीरपदमेव सद्यते कृमिः षड्रात्रं तु तदा प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मना विनिः इति संसर्गप्रा

प्रा.म.

॥ १०५ ॥

यश्चित्ते ॥ व ॥ अयेयपातकेषु प्रायश्चित्तानि तान्याह याज्ञवल्क्यः ॥ गोवधो ब्राह्मणस्तैयमृणानां चानप
क्रिया ॥ अनाहिताग्नितापरपुत्रिक्रियापरिवेदनं ॥ नृतादध्यपनादानं नृतकाध्यापनं तथा पारदार्यप्रा
रिचित्तं वाधुर्ध्वं लंबणक्रिया ॥ स्त्रीशूद्रविद्वद्व्रतवधो निदितार्थोपजीवनं ॥ नास्तिक्यं व्रतलोपाश्च सुता
नां चैव विक्रयः ॥ धान्यकुधपशुस्तेयमयाज्यानां च याजनं ॥ पित्रमातृसुतत्यागस्तडागारामविक्रयः ॥ कन्या
संहारं चैव पिरिविदकयाजनं ॥ कन्याप्रदानं तस्यैव कौविल्यं व्रतलोपनां च तन्मार्थक्रियारं नो म
द्यपत्नीनिषेवणं स्वाध्यायाग्निमुतत्यागो बाधक्या गणवच ॥ इधनार्थं दुमछेदस्त्राहिंसोषाधिजीव
नं ॥ हिंस्रयंत्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥ शूद्रप्रेषे हानसरथहानहो निनिषेवणं तथैवानाश्र
मेवासः पराश्रपरिपुष्टता ॥ असच्छास्त्राधिगमनमाकरेषधिकारिता ॥ जार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमु
पपातकमिति ॥ तत्र गोवधे उक्तवधप्रायश्चित्तप्रसंगेन ॥ तत्र त्याग्यमानवानि मासिकादीनि याज्ञवल्क्य
यानि च चां प्रायणादीनि च वक्ष्यमाणेषु ब्राह्मणत्वादिषु पिविशेषविहितैः प्रायश्चित्तैः सह तुल्यविकल्पत

रामः

॥ ४०९ ॥

यावद्वक्ष्यावायो ज्ञानि न च विहितैः सामान्यविहितानां वाधा उपपातकसंज्ञानर्कक्यापत्तेः ॥ सामा
न्यप्रायश्चित्तप्रवृत्तये वहिसार्थवती तान्यथा ॥ प्रयोजने तराजावात् ॥ अतरवयाज्ञवल्क्यः ॥ उपपातक
श्रुद्धिः स्यादेवं चां प्रायणे न वा ययासापि मासेन परिकेणायवा पुनश्च ॥ मनुश्च ॥ एतदेव व्रतं कुर्यु रूपया
तकिनो द्विजा ॥ अनकीर्णिवर्जशुक्लपंचं प्रायणमथापि वेति ॥ एतदेव त्रैमासिकं ॥ अवकीर्णपयुता
सा देवोक्तानुक्तप्रायश्चित्तेष्वेतस्याप्तिर्गम्यते ॥ अथ व्रतताया ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ अषोडशा च द्वाविंश चतुर्विं
शा च वत्सरात् ॥ ब्रह्मद्वित्रिंशं कालं शौपनायनिकः परश्च ॥ अत्र सावित्रीपतितायस्य दशवर्षाणि पंच
च सत्रिंशं वपनं कृत्वा त्रैतं कुर्यात्समाहितः ॥ एकविंशतिरात्रं च पिवेत्समृतिपावकं ॥ हविषा नैजयेच्चैव
ब्राह्मणान्सप्तपंच च ततो पावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतमिति ॥ व्यासोक्तैराषोडशादित्याऽऽमर्या
दायां नानि व्यासो ॥ द्वाविंश च चतुर्विंश चैतन्नापितदर्थक एव ॥ जुष्यते तेन पंचदशैकविंशतित्रयोविं
शतिवर्षसमासुरमेव विप्रश्च त्रियविंशं क्रमात्पातिसमिति ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ अत उर्ध्वपतं त्येते सर्वध

मवहिकृता सावित्रीपतिता वार्य वायसो मादते क्रतोरिति अशक्तस्य मुनु मेवादिजानासावित्रीनां
नूच्येतेतयथाविधि ताश्चारयित्वा त्रानरु छानयथाविधुपनाययेदिति उपनेत्र नावहते वासता
यांतु पूर्वोक्तमेकविंशतिरात्रं उपनेतसत्वेकामतः पंचदशवर्षातिक्रमेव सिध्वाहापतितसावि-
त्रीकउद्दालवतंचरेत् ॥ द्वा मासौ यावकेन वर्तयेत् ॥ मासं पयसा र्द्धमासामिक्षया ऽष्टरात्रं हतेन षड्वा-
त्रमंयां वितं त्रिरात्रमुपवसेदिति यत्प्रापस्तंबा अतिक्रान्ते सावित्र्याः का ॥ लक्रतुत्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यंचरे-
दद्योपनयनंततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनंतथा ध्याप्या इति ॥ क्रतुं मासद्वयं त्रैविद्यकं ब्रह्मवेदत्र-
यायं नैशात्रानगुरुशुश्रूषणादिकंत उद्दालकं ब्रताशक्तस्य स एव यस्य पिता पितामह इत्यनुपनी-
तौ स्यातां ते ब्रह्मह संस्तुता तेषां गमने ॥ नो जनं विवाहमिति वर्जयेत् तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं यथा प्रथ-
मेतिक्रमे क्रतुमवं संवत्सरमद्योपनयनंतत उदकोपस्पर्शनं प्रतिपुरुषं संख्यायु संवत्सरानूया-
वंतौ नुपनीताः स्युः सप्तभिः पावमानि निर्यदंतियच्च दूरक इत्येता निर्यज्ञपवित्रेणांगिरसनेत्यपिवा

रामः

॥ १०६ ॥

व्याहृतिधिरं ववासौ ध्याप्योपयस्य प्रपितामहादनां न स्मर्यत उपनयनं श्मशानसंस्तुतास्त यामभ्यागम-
नं नाजनं विवाहमिति वर्जयेत् तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यंचरेदद्योपनयनं
तत उदकोपस्पर्शनं पावमान्यादि निरयगृहमेधोपदेशनना ध्यापनेतोयो निवर्तते तस्य संस्कारो यथा
प्रथमेनिक्रमे तत उध्वं प्रकृतिवदति ब्रह्मह संस्तुताः ब्रह्मह शब्दाध्या ॥ यथा प्रथमेतिक्रम क्रतुमे-
वं संवत्सरमिति ॥ प्रथमातिक्रममवदतु छाने संवत्सरस्तेन प्रतिपुरुषमष्टवं चर्ये उपनयनोत-
रं यावंतौ नुपनीताः पुरुषास्तावत्संख्यां कवर्षपर्यंतं प्रहमे निमंत्रैः प्रायश्चित्तार्थं स्नानं कार्यं मंत्रास्तुः
यदंतियच्च सप्त पावमान्योपेन देवाः ॥ पवित्रेणेति यज्ञपवित्रं कपान इति सामपवित्रं ॥ हंसः शुचिषदिसा-
गिरसः श्मशानसंस्तुताः श्मशानवन्निरसनीयाः द्वादशाष्टं ब्रह्मचर्यं कार्यं उदकोपस्पर्शनं तु पुरुष-
संख्याश्चानि यावत् मंत्रास्त एव गृहमेधो गार्हपत्यं तेषामध्यापनं नास्ति तत उत्पन्नस्य प्रकृतिवत्
यथा कालोपनयनमिति ॥ इति व्रात्यता ॥ अथ क्रणानयाकरणे ॥ तच्चतुर्विधा परप्रयंत्राणां त्वेन गृही

त्वातस्याप्रदानं तर्थाजयमानो वै ब्राह्मणस्त्रिजिर्गणवाजायते यजेन देवेभ्यः प्रजयापिष्टभ्यो ब्रह्मचर्येण।
 कृषिभ्यः इति। यजेनेति सत्यधिकारो मनुः। इष्टं वैश्वानरं चैव निर्वपेदष्टपर्ययोक्तानां पशुयज्ञा
 नानिष्टस्य र्थमसंनव इति। अष्टपर्यये संवत्सरं ते। कृत्वा नानां प्रारथ्यानां मितिकेचित्। नित्यतया कृत्वा
 सार्नमितितु मुक्तं। प्रजापतिः समांते सोमयज्ञानां दामौ च प्रायणं चरेत्। इति तथा चाधिकारोत्तरं वर्ष
 गणनया कामाकामयोस्त्रै मासिकं च प्रायणादनियोज्यानि अतश्च प्रसि संवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययने
 तथा। कर्तव्याय यणेष्टिश्चतुर्मास्या निचै वृत्तिः। एषामसंनवं कुर्यादिति वैश्वानरं शिजि। इति याज्ञ
 वल्कीयमपि सोमादद्वितीयादिवर्षे धनतुष्टाने वेदितव्यं। अथानाहिताग्नितायां तच्च सत्यधिकारेऽन्धा
 नाभावे वेदितव्यं। तत्रानाहिताग्नेः संवत्सराद्धर्मापदियाजवल्कीयमुपपातकसामान्यव्रतचतुष्ट
 यं वर्णशक्त्याद्यपेक्षया योज्यं। अनापदितु तत्रैव मानवं त्रै मासिकं। अर्वाक्तु संवत्सरात्कालाजि
 निराह। काले स्वाध्यायकर्माणि कुर्याद्विशेषाधिनतः तदुक्तं त्रिरात्रेण मासि मासि विशुध्यति। का

रामः

॥८॥

जइत्यधिकरोपलक्षणं। तदा धनं स एव। अनाहिताग्नेोपि चादौ पश्यमाणः सुतोयति। सहिब्रांतेन शु
 ना यजेन्निष्क्रियायतु। यक्ष्माणश्चाधता पष्टाचैति स्मृत्यर्थसरे। ब्रातेन क्रियमाणो ब्रातेन निमित्ते
 न वा विहितः पशुरिति वैष्णविकरणेना न्वयः। अत्र ब्राह्मण्यथाका जातु पनातो न गृह्यते तत्र ब्राह्मण्यसोमा
 रयमोमयागविशेषैव विधानात्। विदुपस्य पिता पितामहो वा सोमं मं पिबेत्स ब्राह्मण इति वाक्ये को गृह्य
 ते। तस्यैव ब्राह्मणो विधानात्। तथा च श्रुतिः। यस्य पिता पितामहः सोयं पिबेदथ पिपासैत्सरं प्राप्नुयन्
 कृष्टमालनेतेति। अथ सप्याधनेपि विशेषमाह कालाजिनिः। कृतदारो गृहे ज्यैष्ठ्ये योनादध्याउपास
 ने। चोप्रायणं चरेद्वर्षं प्रति मासहोपिबेति। ज्येष्ठ्यहणात्स्मिन्नकृतावसर्प्याधने कनिष्ठस्यानधिकार
 ॥ ज्येष्ठोपि पितृर्पु कृतावसर्प्याधने सति नादध्यात्। पितुः सत्यप्यनुजानेनादधीतकथंचनेत्यस्मात्तर्त्ता
 धनेपि प्रहस्य विशेषात्। तथा ज्येष्ठ्यहणात् कनिष्ठः कृतदारोपि गृहयति मरणादिनागाद्याप्रागनधि
 कारिजान्नप्रायश्चित्तायत इति सिद्धं। एवोक्तं का इदं च प्रायश्चित्तं अथ सप्याधनं दारकाले दापाद्यं काले

वेतेवागृहपतावितिकासायनाद्युक्तकालत्रयातिक्रमेष्टयं। अथ विक्रेयविक्रयेष्वयश्चित्तानि। शं
रवलिखितौनविक्राणायादविक्रेयाणि तिलैलदधिदौरलवणलाक्षमधमांसकृतान्नान्नापुरुहसम्पद
षेगंधरसदौमकृष्णजिनसोमोदकनीलीविक्रयात्सद्यः। पततिवास्तराण्यस्तुपत्रम्पसंवसरंतमलक्षमा
चरेदिति हारातः। गुडतिलपुष्पमूलफलपक्वान्नविक्रयेसोमायनालवणमधुमांसतैलक्षीरदधिघृतगं
धचर्मवाससामत्पतमविक्रयेचांशयणं। तथोणिकैः। सिकेशरिन्धेनुवेमश्मश्रास्त्रविक्रयेच। मात्स्य
मांसस्तान्नस्त्रिगनखशुक्रिविक्रयेतमलक्षं। हिगुगुलुहरितालमनः। शिलाजनीरैकक्षारलवणामु
णिमुक्ताप्रवालवैणववेणुमन्मयेषुच। आरामडागोदपानपुष्करिणसुक्रितविक्रयेविषवणस्त्रार्थध
। शायीचतुर्थकालाहरोदशसहस्रजपनगायत्रीसंवसरेण प्रतीभवति। लीनमातेन्मानसंकरव्याजप्रय
संकीर्णविक्रीयकंन्यकांगाचकृच्छ्रंसांतपनंचरेदिति चतुर्विंशतिमते। सुरायाविक्रयंकृत्वाचरत्सौम्य
चतुष्टयं। लाक्षालवणमांसानांचस्त्रांशयणत्रयमध्वज्यतैलसोमानांचरेच्चांशयणद्वयं। पयःपायस

रामः

॥२०९॥

पूषानांचरेच्चांशयणव्रतं। दध्नश्चेक्षुरसश्चेवगुडखंडादिविक्रये। सर्वेषांस्नेहपक्वानांपराकंतुसमाचरेत्
कदलीकेरांचनारंगबीजपूरकं। एतेषांपादकृच्छ्रंस्याजंबीरादेस्तथैवच कस्तूरिकादिकंगंधानांविक्र
येकृच्छ्रमाचरेत्। कर्पूरादेस्तदहंस्यादिनहिवादिविक्रये। क्लानांविक्रयंकृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत्।
धर्मार्थकृमिजातांश्चयज्ञार्थं विक्रयेजयेत्। रक्तपातादिवस्त्राणि कृष्णजिनमथापिच। विक्रयेन्यह
मेतेषांगर्गस्यवचनंयथा। गोविक्रयेनराकृत्वालाभार्थं धनमोहितप्रजापत्यंप्रकुर्वीतराजानामैव
स्मृतं। स्वाश्वराश्चतराणांचकरभाणंचविक्रयेपराकंतत्रकुर्वीतसुतानां द्विगुणंचरेत्। नारीणां वि
क्रयंकृत्वाचरेच्चांशयणव्रतं द्विगुणं पुरुषं स्यैवव्रतमाकुर्मनापि। चांशयणंप्रकुर्वीतएकाहाद्वेदविक्र
ये। चंगानांतु पराकस्यात्मनिनांकृच्छ्रमाचरेत्। इतिहासपुराणानांचरेत्क्रांतपनंचिज। रहस्यपंचरा
त्राणांकृच्छ्रमवसमाचरेत्। यथा। अंगानानीतिशास्त्राणांप्राकृतानांतथैवच सर्वेषामेवविद्यनांपादकृ
च्छ्रं समाचरेदिति चवनः। दधिमधुपिष्टमर्पियक्वात्रैलतक्रक्षीररसविषवास्त्रतिलाश्रुनालीकोशैय

प्रा.म.

॥१०९॥

सोलाहारक। लवणविक्रये प्राजापत्यं चरेत् शतातयः। आममाससुरासोमलाक्षालवणसर्पिषां विक्र-
ये सर्वपण्यानां द्विजश्रांजायणं चरेत् शंखः। रक्तवस्त्रं गरत्तुडगं धमधुरसोर्णविक्रयात्रिमुपवसे-
त् प्राणिश्रः पणसोमविक्रयात् स ह्युक्त्यात् तं च न्ययश्चोपनयेत् शंखः। धारयित्वा तु लां वक्राव-
षमां कारयन्वणिः। सुरालवणमद्यानां कृत्वा क्षीरस्य विक्रये लाक्षायामैव मांसस्य कुर्यादेव महाज-
तं विक्रीता प्राणिनामष्टं तिलस्य च तथा चरेदिति महाव्रतं द्वादशाष्टं न्यो न्यास विषयमेतत् पैंठान-
सि। ब्राह्मणस्य लवणं पक्कानं मधुक्षारं दधि घृतमुदकं सर्वगंधास्ति जारक्तं वा सोऽण्डतैलं ग्राम्यपशूना-
मेकशफूके शनिश्च सर्वे चारणपशो विद्यागावः शंखश्चोर्णश्चैति विक्रये नैके केषामेके कास्मि-
न प्राजापत्यं चरेदिति स एव। आरामतडागोदकपानपुष्करिणमुक्तसोमविक्रये क्रियवणस्त्राप्यध-
ः। शायी चतुर्थकालाहारः संवसरेण पूतो नवतीति सुमंतुः। देवर्षिसोमं वेत्यात्मा यस्य कपोदयाद-
नो दोषानां विक्रये ह्यध्वयं चरेदिति देवर्षीति मानि प्रायेण। न विष्णुपुराणे गुडतिलास्तथानालीके

रामः

॥१०९॥

केशगोधूमशल्मकाः। विक्रिया ब्राह्मणो गंधं च ह्यध्वं मांसं चरेदिति गोविक्रये निर्द्वयं वा दमाह्वयम-
। गवो विक्रयकारा तु गोविरो माणियाति तु तावदधसहस्राणि गवागोश्चेत्किमिदं विदिति एतानि च ल-
घुगुरुप्रायश्चित्तनिकामाका मस हंस ह्यध्वं च यज्ञया योजनिपानि इदं सर्वं प्रायश्चित्तं जातं आ-
पदि वैश्यं वृत्त्या जावितो ब्राह्मणस्येव। इतरेषां त्वापदि न दोषः वैश्यं वृत्त्या त्वं किं विक्रये ब्राह्मणस्य प-
योदधाति नारदो क्तेरिति मितक्षरायां यत्र च निधस्तत्रैव प्रायश्चित्तविषयः अत एकचित्कचित् प्रा-
यश्चित्तविधौ ब्राह्मणग्रहणं कृतं। शूलपाणि स्तापदि शूद्रस्यैव दोषा नावमाह तया च पराशरः। लव-
णं मधु मद्यवा दधितं कं घपय तडप्येच्छज्जातीनां कुर्यात् सर्वेषु विक्रये कालिकापुराणेऽपि विक्रये सर्व-
वस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषना क मधु चर्म सुरां लाक्षोत्पत्कामांसचपंचममिति तन्न। अतया र्वाक्य-
पोरायद्विषयत्वे प्रमाणं नावात् न च विषेधानां मायदि ब्राह्मणमात्रविषयत्वात् शूद्रे प्रतिप्रसवानुप-
पन्निरिति वाच्यं शूद्रस्य द्विजशुश्रूषेति नियतेनोपायातराणां वावर्तितत्वात् अतश्च शूद्रस्याप्यपद्य-

प्रा.म.

॥२१०॥

पिमधादिपंचव्यतिरिक्तानिविक्रेणानि। शत्रियवैश्ययोस्त्वनापदिशूद्रवत्यतिप्रसवात्सर्वपविक्रेयाणि॥
आपदितुनदोषा। निषेधनां प्रायश्चित्तानां च ब्राह्मणमात्रविषयत्वात्। ब्राह्मणानामेव त्वायदिवैश्यपद
त्याजावतां दोष इति निष्कर्षः॥ इदं च प्रायश्चित्तजातमप एव विक्रयार्जितधनपरित्यागपूर्वकं कार्यमित्याह
मनु॥ यद्वर्हितेनार्जयंतिकर्मणा ब्राह्मणा धनं तस्योत्सर्गेण शुध्यति। जपेन तपसैव चेति। अत्र जपतप
णो विक्रयः। उत्सर्गस्य तु न यत्र समुत्पद्यते इति। मनु॥ काममुत्पाद्य कृष्यं तु स्वयमेव कृत्वा वलः। विक्रेणात
तिलान् शुभान् वर्धाय मचिरं स्तेतान्। कृष्यादिग्रहणनियमार्थं तेन क्रीतानां निलीना विक्रये दोष एव॥
इत्यप एव विक्रये। नृतक ध्यापक नृतका ध्यापितयोश्च पूर्वोक्तवृत्तानि शकालरात्रापेक्षया योज्येति
अशक्यं स्मरह॥ नृतका ध्यापनं कृत्वा नृतका ध्यापितस्तथा। अनुयोगप्रदानेन त्रीन्पञ्चान्नियतापि वेदि
ति ब्रह्मासु वजामिति शेषः। अधिमानस्य विप्रादे। स्तरस्कारेणु योग इति मितद्वाराय॥ सुनानां विक्रयोपैव
नसि सुतविक्रये त्रिषवणस्तप्यधः। शयी चतुर्यकालाहारः संवसरेण पूतो नवति इदमेकपुत्रस्य काम

रामः

॥२१०॥

तोनापदि सुतविक्रयं कृत्वा तप्तश्चरं इति शंखोक्तत्वापद्यनेकपुत्रस्याकामतो ज्ञेयं। अथैवाकामतो दे
वर्षिमी मुचैत्यात्रापत्य पूपोदारत्मानां विक्रये कृच्छ्रयमिति सौमनं। कामतो नेकपुत्रस्यानापदिकन्यापु
त्रादिविक्रये तु चतुर्विंशतिमते। नाराणां विक्रयं कृत्वा चरे च प्रायणं व्रतं। निगुणं पुरुषं स्यैव व्रतमाक्रमनापि
एतन्नापद्यकामतः। कन्या विक्रये तु। विक्रीय कन्याकां च कृच्छ्रं संतपनं चरे इति ब्रह्मपराशरोक्तं॥ इत्यप्य
विक्रये। अथ याजने मनु॥ ब्राह्मणानां याजनं कृत्वा परेषामेव कर्म च। अन्विचरे महानं च त्रिभिः कृच्छ्रैः स यो ह
ति। परेषां शूद्रादीनां अत्यकर्मैर्बदैहिकं। यदा परेषामसर्पिडां स्वजातीयानामेवास्मिन्पक्षे आहूता
वे तत्प्रायश्चित्तं। अत्र च नैकस्यैव कृच्छ्रस्याः। न्यासः संख्यायाः पृथक्का निवेशित्वात्। तेन निष्ठास्त्रयः कृच्छ्राः
कार्याः। ते च प्राजापत्यसंतपनाति कृच्छ्रस्या इति शूद्रपाणिः॥ तेषां च गुरुलघुचूतानां त्रित्वं निमित्तगौरवसा
धवारो ह्ययो योज्यं। अहो नो हिरात्रादि द्वादशाहपयंतो हर्गणया गा। एतच्चाकमतः। उपपातकमान्यप्राय
श्चित्तापवादार्थः॥ वात्यस्मकामतो याजने तु श्रान्ता तपः। पतितसावित्रीकवोपनयेन्ना ध्यापयेच्च एतानुपनयेध

जपेद्वासुदेवकवतंचरेदिति उद्दालकवतंतुवाज्यताप्रायश्चित्तं उक्तं यत्तुपैवानसिः श्रद्धयाजकसर्वद्वय
त्यागात्सूतो न वति प्राणायामसस्त्रेषु दशकृत्वो न्यसधितिवदकामतो न्यासविषयं अत्रैव कामतो न्यासेन श्र
द्धयाजकादीन्पवित्वा उशना आहतेतेपंचतपोभावकाश्च जलशयनान्यतुतिष्ठेयुः क्रमेण श्रीभगवद्देवमंतेषु
मासंगोमूलपावकश्रायुरिति यत्तु यमः पुरोधाश्रद्धावर्णस्य वंस्संस्मृतस्तर्णयः प्रवर्तते लोभादर्थप्रसंगाद्वात
स्पृष्टे विशोधनमितितदकामतो शक्त विषयं चंडालादिमंनिधौ श्रुत्यादीनां मकामत पावेतुषड्विंशत्य
ते चंडालश्रोत्रावकाशे श्रुतिस्मृतिपाठे त्वेकरात्रमिति यत्तु वसिष्ठः पतितचंडालश्च वश्रावणे निरात्रवा
ग्यताश्च न श्रनश्चासारनू सहस्रपरमं वातदभ्यस्यं घृता न वतीति विज्ञायत इत्यनेनैव गहिताध्यापकयाज
का व्याख्याता दक्षिणात्यागाच्च घृता न वतीति तदुद्धिपूर्वविवयमिति विज्ञाने श्वरा इत्ययान्ययाजनं पितृमा
रुमुतामन्त्रकाचापि नार्यात्यागस्य कारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथेत्यपान्तेयमध्ये पाठतत्र प्रा
यश्चित्तमाह मनुः षष्ठान्नकालतामास सहिताजय एव हि होमश्च शाकलो नित्यं श्रपोत्तपानाविशोधन

रामः

॥१०३॥

मिति शाकलो यदेवादेव हे लनमित्यादिमंत्रकरणकं अथ कन्या इषणे शंखश्चाह कंन्या इषा सोमवि
क्रयीचल्लुमष्टं चरेयातामिति हारीतेपि कन्या इषा त्याद्युपक्राम्यते पंचतपोभावकाश्च जलशयनान्यतुतिष्ठेयुः
न्यतुतिष्ठेयुः श्रीभगवद्देवमंतेषु मासंगोमूलपावकश्रायुरिति श्रद्धास्यतु प्रातिलोम्येन कन्या इषणवध
एव इषणेतु करष्टे दत्तमायां वधस्तथेति वचनात् इति कन्या इषणे अथान्ति सागे मनुः अग्नीहो
त्राग्नीहोय विद्याग्नी ब्राह्मणकारतः इदं च कामत यत्तु हारीतः संवत्सरोत्रे चंडायणकृत्वा पुनरादध्या
तु द्विवर्षात्सोमापनचंडायणे कुर्यात् त्रिवर्षात्सं वत्सरं कृच्छ्रमन्यस्य पुनरादध्यादिति तदका
मेजेयं शंखस्तु त्रिवर्षात्सा दे गोदानमप्यधिकमाह अमुत्सा हो सं वत्सरं प्राजापत्यं चरे ज्ञान्वदद्यादिति
विस्तुरविपिवेदा ग्मत्सा दानिषवणस्त्यायधः शयी सं वत्सरं मे क्षणवर्तदिति किमतस्वेतान्येस्वस्वविष
ये द्विगुणानि यत्तु वसिष्ठः यो ग्रीनपविष्टे त्कृच्छ्रं द्वादशरात्रं च त्वा पुनराध्यावं कारं पठति व्याघ्रा मा
सद्यंतु यो वक्रिंत्यजे देवं समाचरेत् नास्तिका त्कृच्छ्रमेकंतु होम इव ददाति च होम इव यथाज्ञवल्क्य

प्रा. म.
॥२१२॥

लं होमो कृतस्वावक्षोमं पर्याप्तं तथा नरदा जगद्देव्या वत्कालमहोमा स्यात्तावद्वयप्रशेवत तद्दानं चैव वि
 प्रेभ्यो यथा होमस्तथैव चेति जातूकरणेपि त्रितातकालमुक्तयो दधौ विप्रायवास्वयं दद्याद्देवविदेस
 म्य कृत्वा धानं पुनर्दिज इति इदं च होमद्वयदानं स्मार्त्ताग्नित्यागविषयमिति माधव उच्यते अग्रे
 पिमुक्तमिति तु प्रतिभाति मासचतुष्टयागतुसरवाचतुष्टये तु संपूर्णमास नानुक्तताशने तत्कातिक
 झं कुर्वीत तपापात्प्रमुच्यते षण्मसत्यां गे पराका श्रुत उर्ध्वमष्टपर्यंतं पयो व्रते यथा होमना षण्मासां
 स्मजते यो वै परा कंतु समाचरेत् उर्ध्वपयो व्रतं कुर्यात्मासमेकं समाहितं वषवर्षं तमेवाहुमुनयः सं
 सितव्रताः मासषट्का इर्ध्वं संवत्सरं यावद्याजवल्कात्तासु पपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणा
 द्यं पक्षपायाजनायानि संवत्सरा इर्ध्वं तु मन्त्रं द्वै मासिकत्रै मासिके काला ल्पत्वमेवात्वाते पेक्षया योज्ये
 रतानि च सर्वाणि प्रायश्चित्तानि नास्तिका ह्यग्नित्यागे प्रदातुं प्रदीमादा स्मजतितदा नरदा जगद्देवि
 शेषकः प्राणायामशतवात्रिरात्र उपवासः स्यादा विशतिरारात्रात् अत उर्ध्वमासं षष्टिरात्रांश्चि

रामः
॥२०४॥

रात्रौ रूपवसेत् अत उर्ध्वमासं संवत्सरात्याजापत्यं चरेत् अत उर्ध्वकालवक्तृत्वेष ब्रह्मत्वमिति इदं मे
 ववाकामतौ गृह्याग्नित्यागरसपरोर्वा अत्रैव विषये कां दे कं ताशानंतु यो विप्रमादा स्मजति प्रज्ञो प्रा
 णायामशतं कुर्यात् उपवासमथापिवेति कामतस्यागे तु तत्रैव द्वादशाहानि क्रमेण हतु उपवासः मासाति
 क्रमे द्वादशाहमपवासः संवत्सराति क्रमे मासोपवासपयो नक्षरसं वा कुशमाडा नि होम क्रमेणो नयंवे
 ति उपवासाशक्तौ मासं पयोनक्षरा संवत्सरानेततरमधिक कालानि क्रमतु उच्यते मदनपारिजाते
 इदमेव वातस्येन श्रौताग्नित्यागेपि या तथा च स्मृत्यंतरे श्रालस्येन यदा वक्ति द्वादशाहं त्यजेत्प्रज्ञो त्रिरात्रसु
 पवासं च चरेत्पापविमुक्त्य इति इत्यग्नित्यागे कुमारदारत्यागे तु विशेषमाह शातातपः कौमारदारत्यागा
 न्मासं मयोनक्षः शुध्यति इदं चात्यकालत्यागे ब्रह्मकालत्यागे तु कौमारदारत्यागं प्रक्रम्य हीरतः पंचत
 पोन्नावकाशजलशयतान्यनुतिष्ठेयुमीषवर्षाहमंतेषु मासंगो मूत्रपावकमश्रायुरिति त्र्ययुमच्छे
 दे मनुविष्णु फलदानं च वृक्षाणां छेदयेज्यमृकशतं सुल्मवल्लीलतानां च युष्मिंतनां च वीरुधो य

1993

रामः

॥ श्रीगणेश ॥

मित्येकवचनं त्वनुवाद्यविशेषणत्वादविवक्षितं यन्नुविल्लुपुराणे नितिवारुधोयस्तु वारुधोयस्तु
वारुत्संस्तेतिशाकरे पत्रे वाशातपत्येकं ब्रह्महत्यां सविंदताति नदर्थवादमात्रं मूलपाणि रप्येवमे
त्वा इति दुमष्टे देव्यसनेषु वैधायनः त्वतवाकृतस्कारो राजन्तो वृक्षारोपति नोडिको नक्षत्रो यजीवी श्वह
त्तिर्ब्रह्मजाचिकिश्निको दवलोकः पुरोहितः कितवो मद्यपः कूटकारको पत्यविक्रयी मनुष्यविक्रेता चेति
तानुद्देरेत्समये तान्यायतो ब्राह्मणमवस्थया सर्वव्यागेन चतुर्थकालाहारा संवत्सरं त्रिषवणमनु
तिष्ठेषु स्तस्योतदेव पितृ तर्पणं गवां क्लिकं चेत्येवं व्यवहार्या इति तदमत्या न्यासोऽश्वगणिको यः श्वगणेत
जीवति श्वगण उज्ज्वेति ज्ञानां डिकस्तूर्यादिस्त्वैराज्ञा प्रबोधयिता श्वहत्तिः सेवकः ब्रह्मजावी मृत्यु
नवैहिक कर्णकर्त्रा गवां क्लिकं गोवधप्रायश्चित्त उक्तं यदपि वैधायनः अथास्य चिकरणिष्युतमन्त्रिचा
रो नाहिताय हं छहत्तिः समाहृतस्य नैक्षचर्या तस्य च गुरुकुले वा स उर्ध्वं चतुर्नो मासेभ्यो यश्च तमध्यायप
नक्षत्रनिर्देशं न चेत्ति द्वादशमासान् दशार्द्धमासान् द्वादशाहान् द्वादशषडहान् द्वादशान्नहान् अहमे

काहेचेति द्युते संवत्सरमाहतदयसंताभ्यासविषयमेव यत्तु शूद्रसेवायावौ धायनः समुद्रयोनं ब्राह्मण
स्य न्यासापहरणं सर्वापरेपेव विहरणं नृस्य नृते शूद्रसेवायाश्च शूद्रायामभिजायते तदपसं च नवतिते
षांतुनिर्देशश्चतुर्थकालमिति नोजिमः सूर्योऽप्युपेयुः तवतानकलं स्थानासनाभ्यां विहृतं ता एवेति निर्व
र्तय पद्मं निपापमिति तदुक्तां लंशूद्रसेवाविषयं श्रयानाश्रमे ॥ हारीतः ॥ अनाश्रमासं वत्सरं प्राजाप
त्यं हं चरित्वा श्रममुपेयात् ॥ द्वितीयेति हं हं ताये हं ह्यति हं ह्यत उ ध्वं चं प्रायणमिति ॥ इति या
ज्ञवल्क्योक्तौ पृषातकप्रायश्चित्तानि ॥ अथ मन्त्रोपपातकेषु तत्राभिचारे ॥ मनुः ॥ ब्राह्मणायाजनं कृत्वा प
रेषामेत्यकमच ॥ अनिचारमहानंच त्रिभिः कृष्टैर्विशुद्धति ॥ अहानो द्विरात्रादि ॥ अहानो धार्मिकस्त
द्विषयमभिचारमिति सामानाधिकरण्यमिति श्रुत्वा पाणि ॥ केचिन्नेतदाक्तोक्तकर्मयाजन एवेतत्त्वा
यश्चित्तं न तु यजन इत्याहुः ॥ त्रिभिः कृष्टैः प्राजापत्यसं तपनाति कृष्टैरित्यर्थः ॥ एतच्च मन्त्रकरणे ॥ अत्रा
न्योसे मूलकर्मणि वसाधारणं प्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणद्वयपदया योज्यानि ॥ अथासत्प्रतिग

रामः

॥२०६॥

हे ॥ तत्र दुष्टप्रतियह निषधा मनुः ॥ अत्र प्रतियहातरस्तथैवायाज्ययाजका ॥ नक्षत्रैर्जीवते यश्च सोधका
रं प्रपद्यते मास्ये ॥ तस्मात्तीर्थे न गच्छन्तीयात्रार्थे प्रायतनेषु च ॥ निमित्तेषु च सर्वेषु न प्रयत्नो भवेद्विजः ॥ म
नुः ॥ हिरण्यं नृमितं श्वं गांश्च तंतामस्तिलाद्यत ॥ अविद्यान् प्रगृह्णातो नस्मिन्नवति दारुवत् ॥ अत्र मंत्रा
द्यविदुषणतत्प्रतियहानिषिध्यते न तु हिरण्यपादानं कृत्वा जिनो द्विदप्रतियाद्यत्वं स्कांदे ॥ अजीनं मृतं शय्यां
च मेघांचो न यतो मुखी कुरुक्षेत्रे च गृह्णातो न नृयः पुरुषो भवेत् ॥ महादानानिये विप्रा गृह्णाति ज्ञान उ
र्वला ॥ वृक्षास्ते द्विज रूपेण जायते ब्रह्मराक्षसाः ॥ अपंच निषेध एव च सैव नानेकेषां तथा च वक्रिपुरा
णे महादानमिदं यस्मात्तादेको हि नार्हति ॥ वसिष्ठा ॥ शस्त्रं विषं चाप्रतियाद्याणि ब्राह्मणस्याः ॥ पाप्मे ॥ ब्रह्मा उं नृ
मिदानं च याह्यनै केन त द्रवेत् ॥ गृह्णन् दोषमवाप्नोति ब्रह्महत्यां न संशयः ॥ नृमिदानं षोडश महादानां तर्गतं
कांचनं मेदिनीदानमिति धर्मप्रकाशे हे माधौ ॥ ब्राह्मणप्रतिगृह्णीयाद्यत्पर्थं साधतः सदा ॥ अश्वं च मणि
मातंगलितिललोहानि वर्जयेत् ॥ कृत्वा जिनतिलयाहीन नृयः पुरुषो भवेत् ॥ शय्यालंकारवस्त्राणि प्रति

गृह्यतस्य च। नरकाच्च निवर्तेते धेनुतिलमयी तथा। वक्रिपुराणे। हस्त्यश्चरथयानादि मृतशय्यासना-
दिय। कृष्णाजिनं च गृह्णाति च न। पशुगते। द्विज। तथैभुमुखं घोरा सरोलमेदिना द्विज। कुरुक्षेत्रे च
यक्षानं चं जलात्पतिता तथा। मासिके च न वृश्चादे चं जस्ये तव माप्नुयात्। होमादौ स्मृत्यंतरे। कृष्णाजिनपु-
तिग्राहा विक्रयौ चैवरेतस। गजछायाश्रितो। उक्ता न भूय। पुरुषो न वेत्। पाप्मे न तीर्थे प्रतिगृह्णीयात्प्राणे-
ः कंवगतैरपि। अपि कामातुरो जंतुरेकीरसमातरं। तीर्थे प्रतियहो यस्तु तीर्थविक्रय एव स। विक्रीतायां तु ग-
गायां विक्रीतस्या जनार्दन। जनार्दने तु विक्रीते विक्रीते विक्रीतं च वनत्रयं। यस्तु लौक्यात् द्विजक्षेत्रे प्रतियह-
रुचिर्न वेत्। नैवं तस्य परो लोको न पंलोको डरात्मन। ब्राह्मे। प्रवाहमवाधित्वा यावत्तत्तुष्टयं तत्र नार-
यणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन। तत्र न प्रतिगृह्णीयात्प्राणेः कंवगतैरपि दानधर्मे। न प्रमुक्तचतुर्द-
शपायावदाक्रमते जलं तावद् न विजानीयात्तद्धर्तारमुच्यते। ब्राह्मे साई हस्तशतं यावद् न तस्तीर-
मुच्यते। स्कंदे तीराद्भूतिमात्रं तु परतक्षेत्रमुच्यते। अत्र दानं न पोहोमो गंगायां न त्रसंशय। तटयोः प्र-

रामः

॥ ११५ ॥

त्येकः क्रोशद्वयं गच्छति मात्रं गंगायां क्षेत्रमन्वत्तथा। रावतु क्रेतेति धर्मप्रकाशे याज्ञवल्क्ये। विद्यातपोही-
योहीने मनुयाह। प्रतियह। गृह्णात्तत्र दत्तारमधोनयत्यात्मानमेव चेति च निषेधात् अनेकविधा। कालदे-
प्रव्यकट्टे दत्तादिने दत्तात् तत्र कालत उपरागादौ देशतः कुरुक्षेत्रादौ प्रव्यते। मेषादे। कट्टे तस्तु विद्यात-
पोहीनस्य दाह। इतस्तु द्वैधा जातितः कर्मतश्च। नथा चं जलादेयतितादेश्च। प्रायश्चित्तमाह योगेश्वर। गो-
धेवस न ब्रह्मचारी मासमेकपयो व्रतः। गायत्री जप्यतिरतः शुध्यते स त्वयहात्। मनु। जपित्वा त्रीणि सावि-
त्रास हस्तानि समाहितः। मासं गोधेपयपीत्वा मुच्यते स त्वतिगृह्णात्। मासमित्यसंयोगावाचिन्याद्वितीय-
पात्रिसहस्रजपस्य प्रतिदिन व्यापित्वं गम्यते। इदं च गुरुत्वात् निमित्तदयसमुच्चये। यत्तु षड्विंशन्मते। पवि-
त्रेष्ट्या विशुध्यंतिसर्वे घोरो प्रतिग्रहा रौद्रे वेनमृगारैश्चा कदाचिन्नेत्रविदं यादेव्या लक्षजपं नैव शुध्येते। उ-
प्रतियह। इति तद्देशकाल कट्टे प्रव्याणि मन्वत्तर उष्ट्वेक्षेया। अत्र पवदिशा त्रिचतुःसनिपातं प्रायश्चित्तं गो-
रवंकस्य। पूर्वोक्तं गायत्री लक्षजपो वेति केचित्। षड्विंशन्मते। त्रिंशमात्रे गृहीते तु पुण्यं मन्वत्तरमुदाहरेत्।

हारात मालिवासे गवादीनां पतिग्रहे सावित्रिष्टसहस्रं जपेत् पंचमधमे दशोत्तमे द्वादशरात्रे पयो व्र
 तं शतसहस्रमसत्यतिग्रहे धिति उत्तमत्वादिकं च मरणादीनां मूल्यतो वचनाच्च तत्र च नानि नारद
 देवब्राह्मणाराजांच विज्ञेयं यममुत्तमं छंदो ग्योत्राणां ऊरतिदानानि गावः प्रध्वी सरस्वतीति देवल
 नवोत्तमानि च त्वारिमध्यमानि विधानतः अथ मानातिशेषाणि त्रिविधत्वमिदं किड अन्ते दधिमधुत्रा
 णो गोभूतकाष्ठदस्तिन दाना मुत्तमदानानि उत्तमदहनत विद्या द्वाद दाना वासपरि नोगोपधानकं दाना
 नानिमध्यमानाति मध्यमदयदानतः उपानत्वं रवदानानि छत्रपात्रासनानि च दीपकाष्टफलादानि च
 मरं व ऊर्वाधिकं व ऊर्वादर्पजातानां संख्यादेशेषु नेष्यते अध्वान्यवशिष्टानि सर्वदानान्यनेकश इति
 द्वादशेषु गणना सुइयत्रापरिच्छेद इति यावत् नारद वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जं पशवस्तथा हिरण्य
 वर्जतो हं च मध्यं ब्राह्मियवा अपि देवल क्षेत्ररत्नवेष्टमहे मकुपानरणा मुत्तमानि चतुष्वर्द्धिपदार्थ
 न्यफलोदकवस्त्रकार्पासादानि मध्यमास्मत्पर्यसारे सर्वत्रानुक्तो द्वादशकालप्रत्येष्ट उष्टेषु द्वादश

रामः

॥१०८॥

निष्कप्रमाणप्रत्यग्रहे कांयी एवं सर्वत्र व्यानुसारात् प्रायश्चित्तवृद्धि प्रासाविति हे मा प्रोपायेति
 उष्टावेतशय्या नयाद्यादिजसत्तमैः गृहीतायां तु तस्या च पुनः संस्कारमर्हति एतानि च प्रायश्चित्ता
 निप्रतियहातप्रत्युत्तरजैव कार्याणि तथा च मनुः यजुर्हितेनार्जयंतिकर्मणा ब्राह्मणायनं तस्योक्त
 गेण शुध्यंति दानेन तपसैव वा इदं तु शकालदात्राद्यनेकनिषेधं सत्वे एकतरनिषेधं सत्वे तत्सर्गप्राय
 श्चित्तयोनि कल्पः तथा च कल्पतरौ यमः कर्मणा गर्हितेनैव यद्विज्ञं समुपाजितं तस्य सागेन शुध्यंति धर्म
 स्यान्वेषणेन वा उत्सर्गप्रकारमाह सरवः अमुं सैतुत इव मन्यायेन यदागते प्रतिग्रहो वा दातव्यशिष्ट
 नां ब्रह्मचारिणा यस्तु चतुर्विंशन्मते प्रतियहेषु सर्वेषु षष्टां परिकल्पयेत् जपहोमादिकं कुर्यात्कृत्वा य
 तप्रतियहं यच्च पात्रे अथ चेत्प्रतिगृह्णाति ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितः दशोत्तमर्जितं दद्यादेधं तन्नमहीय
 त इति तत्र शुभप्रत्यग्रहविषयं उपपातकसामान्यप्रायश्चित्तान्यपि जातिशरणा प्रपेक्षयामो ज्ञा
 नि इति दुष्टप्रतियहप्रायश्चित्तं अथ कौशेयन्ये यमः नटनर्तकनक्षत्राश्चर्मकारः सुवर्णहस्तछत्र

श्री.म.

॥११७॥

एकाष्टगणिकाश्च नो ज्ञात्वा प्रकीर्तिता ॥ गंधर्वो लोहकारश्च सौ चिकित्संतु वामकः ॥ चक्रोपजी वीरजककि
तवस्तस्करस्तथा ध्वजामालोपजी वाचश्च गंध्यापकयाजकौ कुलालश्च ब्रकमचिवार्हुषाश्चर्मविक्र
कयी समर्धपण्यमाहृतमहर्धयः प्रयच्छति ॥ सर्वैर्वापिको नाम यश्च दध्याप्रयोजयेत् ॥ वृथा श्रमा वृ
था दाताश्च माणां च मेदाकपुण्यश्च विक्रयाय श्रयो निसंकरकस्तथा ॥ रंगोपजी वीकुंडाशी वीरहा
गुरुगुप्तिगः ॥ निषकगरदश्चैव रूपजी वाचस्तचक्रः पार्श्विकश्चैव ॥ निषादेन समा स्मृता ॥ कर्मचैतेषु पेमो
हस्तस्त्राणो वर्तते सदा प्रायश्चित्तेऽपि चरिते परिहाये न वेत्ति ॥ एते ब्राह्मणचंडालाः सर्वे ब्रह्महणकिलः
तस्माद्देवचपैत्रे चपैत्रे च वर्जितास्तत्त्वदर्शिभिः ॥ एतेषां मेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिरुपमार्गता ॥ नैश्चान्नमुपजु
जानो द्विजश्चापयणं चरेत् ॥ स्यात्तुकाश्चान्नमतीति मदन ॥ वृथा श्रमा वेदबाह्यजगधरणादिना
श्चाश्रमाणां तु नैदक ॥ तनैदक ॥ तद्विरुद्धकारिणा ॥ आश्रमधर्महिंसक इति कल्पतरौ यो निसंकरि
कौव्यनिचारा ॥ कुंडाशी चतुःषष्टिपलान्मभक्षक इति श्रुतपाणि युक्तास्त ॥ यत्तौ जीवति कुंडासु मृतेन

रामः

॥१००॥

क्षरिगोलकः ॥ यस्तपारत्नमश्रुतिसकुंडाश्च पुच्यते बुधैरिति मनुक एव ॥ वीरहा श्रियागा ॥ गुरुगुप्तिगोदंडा
दिना गुरोरास्तेति प्राच्या ॥ गुरुनि ऋवकारो तिसदन ॥ रूपजी वाचेशकर ॥ ताम्रादीनां स्वर्णादिसदृश
रूपकारी वा ॥ सूचकपिश्चन ॥ सूनाद्या तस्मान्तेन जावत्समो सौनिक ॥ अत्रापिको शालावघ्नर्जितध
नत्याग ॥ अथ विष्णुद्विष्टेषु ॥ विष्णु ॥ समुत्कर्षामते गुरोश्चालोकनिर्वधेत दक्षारणे च मासं पयसा वर्तते
ति ॥ इदं च मतिपूर्वं ॥ आक्षारणं व्यनिचार निशापः शरवा ॥ क्षिप्वायावश्च विप्रयंत देवांश्च सिमानवः ॥ मास
मेके ब्रतं कुर्यात्तथा कल्पतथा गुरुमुमुक्षु ॥ देवर्षिब्राह्मणचार्यमावृष्टि नरे ज्ञाणप्रताप्ती वते आक्रोशने चो
ल्लुके नजि कंदहे द्विरणं दद्यात् ॥ अमतिपूर्वं गुरोर्निर्वधेतु वसिष्ठ ॥ गुरोरलोकनिर्वधे कच्छं वा दशरात्र
के चरित्वा मचैल स्नातो गुरुप्रसादात्सुतो भवति ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ गुरुं त्वं कृत्यं कुरु विप्रं निजित्वा हतं वध
श्वाघमाहिंसं स्नात्वा चोपवसेदिनां बृहस्पतिना तत्र राक्षतं उयित्वा तणेन पिप्रसादेन विमुच्यताति पवि
ता इदमकामतः कामतस्तौ शरवनि रिवितौ ॥ आर्क्षो शरवतवा देक रात्रं त्रिरात्रं चोपवास इति ॥ यत्तु

प्रा.म.
॥१२८॥

वसिष्ठः। चार्यमावृष्टिहंतारस्तत्त्वासादादयपाया इतितद्वपज्ञानतः। हंतारोऽप्यतरः। खकर। यत्रायस्त
वः। अनाकोर्यमा। कोर्यत्रिरात्रमहारलवरां चोजनं भूः। सप्तसप्तरात्रमनोजनं स्त्रीणां चलदपि ज्ञानतः। अ
नातुक्ते विशेषप्रायश्चित्तेषु बार्हस्पत्यक्रवरा क्रियादिषु उक्तविशेषप्रायश्चित्तेषु गोवधादिषु उपपातकसामा
न्यप्रायश्चित्तानि जातिशक्ताद्येषु पापेभ्यो ज्योतिषोक्तमं मानं वक्ष्ये। कावशराशेयुतत्रै मासिकंततो
नूनद्वै मासिकं। ततो नूनं मासं पात्राग्रपानमिति। एतानि कामतः। अकामतस्तु उपपातकशुद्धिस्त्यादे
वं चोऽय एतेन वा। पयसा वापि मासेन पराकेणाप्यवा पुनरितियाजवल्केनाहमनु। इत्युपपातकप्रायश्चित्ते
नानि समाप्तानि वः। अथ जातित्रंशकाराणाहमनु। ब्रह्मणस्पृशजः कृत्वा घ्रातिरद्ये पपद्योः। जेदन्त्यं
सिचमैथुनमपि मया वातेद्युप्रायश्चित्तमाहमनु। जातित्रंशकरं कर्मव्यतर्मा मच्छलया चरेत्स्मृतयनं क
छप्राजापत्यमनिच्छया। एतच्च न्यास इति श्लोपाणिः। संकरी करीकरणान्याहमनु। रवराश्चाभ्युष्ट
गे जानां मजातिर्कवधस्तथा संकरीकरणं ज्ञेयं मानादिमहि वस्मचेति विष्णुः। ग्राम्यारण्यपशूनां

रामः
॥१२८॥

हिसने संकरीकरणमिति। अपात्रीकरणान्याहमनु। निदितेभ्यो घनं दानं वाणिज्यं शूद्रसेवनं। अपात्री
करणं ज्ञेयं मसन्मस्य च नाशरं मिति। उपपातकेषु शूद्रसेवापदि। इह तु सख इत्यादि सेकं वनमिति
नैदः। एवमन्यत्रा मलिनाकरणान्याहमनु। कृमिकीटकयो हत्यामद्यानुयंतमोजनं। फलैधनेः कुसुमस्तेय
मध्ये च मलावहमिति विष्णुः। पक्षिणां जलजानां स्तलजलजानां च घातनं। नलावहमिति। अत्र जाति
त्रंशकत्वादि संज्ञाहानयोगिकाः। अघ्राणाघ्राणे पि जातित्रंशापसैत्रे। इत्रीयाप्पादीनां यातत्वा नावा
त्रान्प्रत्यपात्रीकरणसंवाधश्च। त्रिषु प्रायश्चित्तयाहमनु। संकरायात्र कृत्वा सुमासः। श्रीधनमैदं वः
मलिनी करिण्येषु तप्तस्याद्यावकश्च हमिति विष्णुः। संकरीकरणानुष्ठेने मासपावकाशानां ज्ञाना
त्कक्षाति कृच्छ्रां अज्ञानायासे तु चोऽय एण ह्यं कल्पं विष्णुः। अपात्रीकरणं कृत्वा तप्त कृच्छ्रेण शुद्ध
ता। शातकृच्छ्रेण वक्ष्ये माहासांतपनेन वा। अजानादपात्रीकरणे तप्त कृच्छ्रे वा ज्ञाना तु महसांतपने
चोऽय एण पूर्ववत् विष्णुः। मलिनीकरणे ये तु तप्त कृच्छ्रे विशेषेण कृच्छ्राति कृच्छ्रमपवाप्रायश्चित्तं विशेष

प्रा.म.

॥११॥

नं अज्ञानान्मलिनीकरणानुष्ठानमहंपावको ज्ञानातप्रहृष्टः अज्ञानतो म्यासेहृष्टातिरुद्धं एतानि जा
तिचंद्राकरादिषु सामान्यप्रायश्चित्तानि ब्रह्मणः करणादि मध्यपत्रसा तिल्विकं प्रायश्चित्तं नोक्तं तत्र
पत्रचोक्तं तत्र पिजातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया योत्यानि विशेषवधप्रायश्चित्तमुक्तं प्राकः इति जतिचंद्रा
करादिप्रायश्चित्तं ॥ ७ ॥ अथ प्रकीर्णप्रायश्चित्तानि तत्स्वरूपमाह विष्णुः पदनुक्तं प्रकीर्णकमिति महापातः
कादिमलिनीकरणं तेषु पत्रपरिगणितं तत्प्रकीर्णकमित्यर्थः मनुः शरणागतपरित्यक्तवेदं विज्ञाय
च द्विजः संवत्सरं पवाहास्तत्याम्बु वेदविज्ञानं चांडालादिश्रुतिपथे अजध्याये वसिष्ठः पतितचंडा
लशवणे वेत्रि रात्रं वाग्यतश्च न श्रंतः आसीर न सहस्रपरमंतदम्यं संपतः पूता भवंताति विज्ञापतः
ति शशवतत्रिधावध्यावयतां सहस्रपरममिति यावत् नागश्चांडालादिनिःश्रुतः तावंतनागंसह
स्रहृत्वा जपेदित्यर्थः यत्तु षड्विंशन्मते चंडालश्चोत्रावकाशे श्रुतिस्मृतिपाठे एक रात्रमुने जनमिति
हबुद्धिपूर्वकं सकृद्वृत्ते निरस्या करणे सामान्यप्रायश्चित्तं मनु राहः वेदोदितानां नित्यानां कर्म

रामः

॥११॥

एषं समतिक्रमेस्वेस्मात्तकावतलोपे च प्रायश्चित्तमसौ जनमिति नित्ययज्ञार्थकरणे तु आचारमाधवी
ये प्रजापतिः दर्शचपूरणमा संचलुस्वाथो नयमेव वा एकस्मिन् रुद्ध पादेन द्वयोरध्वने शोधनं ह
विर्यशेषशक्त्युत्तमप्येकमादितः प्राजापत्येन शुद्धे तपाकसंस्थासु चैव हि संधोपासनहानौ तु नित्यस्ता
नंतु लोप्यच होमंच नैत्यकं शुद्धे ज्ञाय आश्वमेदसकृत् समांते सोमयज्ञानां हानौ चांजायणं चरेत् अकृत्वा न
तमं यज्ञं यज्ञानामधिकारतः उपवासेन शुद्धे तपाकसंस्थासु चैव हीति कात्यायनः पितृयज्ञात्ये चैव वैश्व
देवात्यये पि च अतिश्चानवयज्ञेन न चाप्राशने तथा नो जने पतितो न स्य चतुर्वैश्वानरे न वेदिति विहितद
क्षिणपयाप्तद्व्यात्वानेपि नितानं लोपयेत् तदा हे हवो धायनः यस्य नित्यानि लुप्तानि तथैवागंतुका
नि च विपद्यपि न सत्त्वर्गं गच्छेत् यति ते हि सा तस्मात्कंदैः फलैर्मूलेर्मधुना ज्यरसेन वा नित्यं निकृवं
तन च नित्यानि लोपयेदिति पंचमहायज्ञाकरणे तु हस्यति अनिवर्षमहायज्ञात्यो मुक्ते प्रत्यहं यदि
अनातुरसति धने रुद्धा धेनसमुद्यति एतच्च त्रिदिनानि पात इति केचित् तथा अहिता सिरुपस्थानं

न कुर्याद्यस्तुपर्वणि कृतौ न गच्छेन्नार्याचसो पितृभ्योऽर्चयेत् ॥ विसुरपि ॥ पर्वानारोग्यवर्जकतावगच्छन्ते
त्रिरात्रमुपसेत् ॥ कतुरत्रं स्नानदिनाहारमद्यादशदिनानि यत्नसंवर्त्त ॥ कृतौ नौपैतियो नार्या नियतावत
चारिणी ॥ नियमानि क्रमात् स्य प्राणायामस्ततस्मृतमिति तदकामत ॥ एतच्च समानदेशविषयं ॥ कतुस्तानं
तुयो नार्यासन्निधौ नोपगच्छति ॥ घोरार्या नृणां हत्यायां पितृभिः सह मज्जति मित्ताक्षरावचनात् ॥ एतदेव प्रा
यश्चित्तं स्त्रियाश्च पितृकृतौ चतुर्मुखपसर्पणे भवति ॥ तस्याश्च पितृनारदाये दोषदर्शनात् ॥ अरुताया तु वै नती
तापयान्ति त्रिरात्रिना साधो द्वाजायते पुत्रादशवर्षाणि पंचावहात्मकमंडलुनक्तमश्रातोश्च नौजनं च
होरात्रेण शुद्धस्यादिनजपेन चैव हि ॥ अत्र च कारेणोपवासदिनजपयो समुच्चयः ॥ कृष्णं गे ॥ इन्द्रा
पंपलाशाग्निजघन्यस्य प्रदर्शयेत् ॥ प्रायश्चित्तमहोरात्रं धनुर्देउश्च दक्षिणेति ॥ धनुषो देउस्य चक्रमेण
दानं तातयं ॥ अंगिराः ॥ अनापदिचरेद्यस्तु सिद्धं निहा गृहे वसन् दशरात्रं पिबेद्वज्रं आपत्कालेन हं हि
जइति वज्रं वज्रकृष्णं संबन्धिष्यं ॥ एकस्यापंक्तौ विषमदाने तु यमः ॥ उपेक्षाविषमं दद्यात्स्माच्चैतनदाप

रामः

॥ २२ ॥

येत् ॥ याचको दाया को दाता वै स्वर्गस्पगामिनः ॥ प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यंते कर्मणस्ततः ॥ स एव नदीसंक्रमं हंतु
श्च कन्याविद्यकरस्य च समं विषमकर्तृश्च निष्कनिर्णयपद्यते ॥ त्रयाणां मपि चैतेषां प्रत्यापत्तिमार्गत्वं नै
दलक्षेन चानेन द्विजश्रापयणं चरेत् ॥ संक्रमउदकावतरमार्गे ॥ समं विषमकर्ता ॥ पूजादौ शस्त्रं ॥ एकपं
क्रुपविष्टानां विषनां विषमं यः प्रयच्छति ॥ यश्च पाच्यसोपक्षं कुर्याद्विसेहणिवतं ॥ वसिष्ठः ॥ इन्द्रोऽसर्गराजैकेरा
त्रमुपवसेत्त्रिरात्रं पुरोहितः ॥ कृष्णमदं यदं उनेपुरो हितस्त्रिरात्रं राजा कनरवीशावदातश्च कृष्णं द्वादशरात्रं च
रित्वेष्टरे पातमिति उष्टरे यातां नरवानां चोष्टरणं कुर्यात् ॥ तमित्यर्थः ॥ ब्राह्मणस्य द्वात्रिंशद्विवादाने हारीतः
द्वात्रिंशद्विवादानहोरात्रमुपवसेद्देवैश्च पस्यानिवादाने त्रिरात्रमुपवासइति सति तुष्यहस्तानिवादाने ये
वमिति केति ॥ तथा उपप्यारूढपादकोपानदारोपितुपादो छिष्टाधकान्स्थश्च कृष्णपदो वपूजानिवादाने
त्रिरात्रमुपवासः ॥ स्यादयत्र निमंत्रितेनात्र भोजने पितृरात्रमिति ॥ देवादिनाम निमुरयेन स्त्रीवनादौ सुमंतुः ॥
देवर्षिगो ब्राह्मणचार्यमाह पितृनरं प्राणं प्रतिष्ठीवनश्चाक्रौत्राने जिह्वादहे द्विरणं दद्यादिति दाहो ज

वनाविरोधेनामंडयोद्यानदेवतागरादिनेदे। कार्पप। वापाकपरामसेतुलतातडागवप्रदेवतायतननेदने।
प्रायश्चित्तं ब्राह्मणेनो निवेद्य च तस्मात्प्राज्या कृता कृयादिदं विस्तुरिति प्रथमं मानस्तोक इति द्वितीयं वि
स्तोकमीणाति तृतीयं पादोऽस्यात्मामिति चतुर्थं यं देवतामुच्छेदयति तस्यै देवतायै ब्राह्मणान् नोजयेत् इति
एतच्चात्मोपघातो महतोपघातेन्यासे प्राजापत्यादिकल्पनीयं। देवताचात्रमन्मया रजितोक्ति चयाद्याप्रा
यश्चित्तस्यात्मत्वादन्यत्र तु दंडगौरवदर्शनेन प्रायश्चित्ते कल्प्यं दंडवत प्रायश्चित्तं न वतीति वचनात्। तथा च दंड
उगौरवमाह कात्यायनः। हरेच्छिद्यादहेद्यापि देवानां प्रतिमां यदि तद्गृहं चैव ये निंद्यात्वा शुभं सर्वसा
हसं। अत्राप्यस्या विक्रयविक्रयाप्रतिमां न देकश्च उन्नमसाहसं दंडनीयः। यत्र न यो दारादिकमप्याहतुः शंख
जिरिवितौ प्रतिमारा मकपसंक्रमणध्वजसेतुनियानननंगेषु तत्संमुत्थायनप्रतिसंस्कारोष्ठशतं चेति मनु
संक्रमच्च जयघोषाप्रतिमानां च नेदकः। प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं पंचदद्याच्छतानिवेति। अत्र च प्रतिमातार
तमेन तद्देस्तारतमेन दंडग्रामश्चित्तपोऽर्थवस्तोत्रेया। दारियादिना नर्तुरतिक्रमेन पस्तं वा नर्तुरतिक्र

रामः

॥२२२॥

मेकस्य इति। अतिक्रमोदारिद्र्यक्रोधमात्मर्यादिनावमानतं। पर्वणि मैथुविस्तुः पुराणे निंदाश्रवणं चतुर्द
शपक्षमी चैव त्र्यमा वास्याय पूणिमा। पर्वण्येता निराजेऽरवि संक्रांतिरेव च। त्वाते लमांससंनोगा पर्व
खेतेषु योनरा विरमूत्र नोजनेनामप्रयाति नरकं मृतः। मिताक्षरायां स्मृत्यंतरे अष्टम्या चतुर्दश्यादि
वापर्वणि मिथुनं कृत्वा सचैलं स्नात्वा च बाहुरा निश्चमार्जयेदिति। आद्यदिनमैथुने स्नातकव्रतलो
पेचे चेत्पनेनोपवास एव। वमने शातातपः। चिच्छर्दनं द्विजातानां निवृत्तनाडे च नोजने। पंचगव्येन शुद्धि
स्यादिति शातातपो ब्रवीत्। मांसादिवमने तु विशेषमाह यमः। मसूरमांसमारवानि चुत्वा वाचमतिदि
जा। निरात्रमुपवासस्य प्रायश्चित्तविधायते प्राणायामे स्त्री निस्नात्वा घृतं प्राशपविधायति। तथा यज्ञोपवीता
दिनाशे मेखलादंडाजिनयज्ञोपवीतादिनाशे मेखलादंडाजिनयज्ञोपवीतावपाते पुमनो वाक्कावती निश्च
सप्तपञ्चाज्या कृता कृत्वा पुनर्यथार्थं प्रतीपाद सक्तं द्रैह नोजनेऽसुदितोऽजिनिर्मोक्ते चांते दिवा स्वप्नेन यस्त्रा
दर्शनेन यस्वापे श्मशानमाक्रमहयादीश्चारुह्यप्यतिक्रमे चैती निरेव जुहुयादयमसमिधने छाव

रसरासपादीनां वधेयदेवदेवहेलनमतिक्रमांडीनिराज्यं जुहुयात्तु निवासो गदा नां प्रतिग्रहे गायत्र्याष्टसह
स्रजयेदिति मनोज्योतिषतामिति मनोर्लिङ्गानिस्त्वमग्नेव तया च सति ब्रतलिङ्गानिश्च यथार्थं उपनयनोक्ते
न विधिना समंत्रं कां प्रतीयाया ह्नीयात् अमुदितादिस्वरूपमाह यमः सूर्योदये तु यः श्रोते स सूर्योदि
त उच्यते त्वसंगते तु यः श्रोते सूर्यो न मुक्ति एव स इति अकामतो मुदिते प्रायश्चित्तमाह यमः अजासे मु
दिते चांशमश्रकर्मणि नोजनेऽस्वप्नेऽर्जने स्पृशेत्स्नानमात्रं विधीयते अत्रैव कामतो गौतमः सूर्यामुदि
तो ब्रह्मचारीति ऐदं हरभुजानोऽस्ते मितो रात्रिंसा वित्रो जयेत् अन्त्यासे वा दत्तिरुह्य गर्जा धानादि संस्का
राति यत्रौ तु आश्वलायनः आरन्धाधनमाचौ लात्काले ततितु कर्मणः व्याहृत्य जं सुरं स्तुतु कृत्वा क
र्म यथाक्रमं एतेष्वेकैकलोपेपि पादकृच्छ्रं समाचरेत् चूडायाश्चर्द्धं हृद्गुः स्यात् आपदित्वेव मारितं अने
नापदितु सर्वत्र क्षिप्रां चरेत् त्वन्नः सत्त्वं इत्याह्यं इमं मे त्वे तथा कृत्वा ये ते शतमयाश्चाह्यं उडुत्तममृचाडु
ती कृत्वा ह्यप्यकृष्य कपादं चर्द्धं चोले समाचरेत् स्त्राणामप्येव मेव स्याज्जाद्या मंत्रिक क्रियेति गर्जा धाना

रामः

॥ १२४ ॥

कारण एवाश्वलायनः गर्जा धानस्याकरणे तस्तु उच्यते अकृत्वा गततो दत्वा कुर्युपुं सवनं पतिः ह्युता दौ
बृहपराशरा विप्रः ह्युत्स्य निष्ठा व्यकृत्वा चान्तनाषणं वचनं पति तैः कृत्वा दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् त्रिषे
णं वाशिनोर्कस्य ब्रह्मेश विष्णु संस्मरति एतच्च जलानां वे कर्मणि व्यावृत्तो वा अतएव बृहदशता तपः
ह्युत्वा निष्ठा व्यवास्तु परिधाय च मे बुधः कुर्यादिव मं नं स्पृशेत् गोपृष्टं च दर्शनं यथा विनवतो
ह्येतत्सर्वानां वेततः परं अविद्यमाने पूर्वोक्ति उन्नत प्राप्तिरिष्यत इति संवत्सरं क्रयाती ते विष्णु
पुराणे संवत्सरं क्रियां हानिर्यस्य पुंसां प्रजायते तस्या बलोकानां सूर्यो निराह्यः साधुनिः सदा स्पृष्टे स्तो
नं सचैलंतु शुद्धिहेतुर्महामतो पुंसां नवतितस्योत्पानशुद्धिः पापकर्मण इति अत्र च प्रायश्चित्तविशे
षाश्रवणादेकाहानि क्रमेचैकाहमने जने तस्योक्तत्वात्तदनुसारेण च पञ्चविंशतत्रयदिना यचारेता
वडपवासकरणं शक्तेस्तस्याह्नायत्वेन षडुपवासैरेकैकप्राजापत्यकल्पनया षष्टिर्योज्या निमंत्रणं
गृहीत्वा त्यागे तु यनः केतने करिष्यित्वा तु पोतिपोतिपातयाति द्विजः ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयो नौ च

जायते रतस्मिन्नेतसिर्षमेवास्मिन्ननियतव्रतः यतिचोपयणं वा त्वीततः पापात्प्रमुच्यते इति निमंजि
तस्यानाकानेप्येतदेव एतच्च काभ्यासे ॥ अन्पत्रनिमंजितो नान्यत्र नो जने विरात्रमिति ॥ अन्तवदनाशं
रवलिरितौ ॥ आक्रोशानात्तदादेरकरात्रं वोपवास इति कामतोभ्यासे तु ॥ अस्य चापरांशुः
सेवनमित्यपात्राकरणं कृत्वा तत्तत्कृत्वा मुच्यते ॥ विस्मृत्तं ज्ञेयं ॥ वधफलकेन ते तु व्यसनप्र
यश्चित्तप्रसंगेनोपपातकेषु प्रायुक्तं ॥ निषिद्धदेशगमने देवस्य ॥ सिंधुसौराष्ट्रसौवारांस्तथाप्रत्यंतवा
सिना ॥ अंगवंगकलिंगाश्च गत्वा संस्कारमर्हति ॥ कर्मनाशा जलस्य शौचं सख ॥ कर्मनाशा जलस्य शौ
करतोया विलंघनात् ॥ गंडकी बाहुतराणां पुनः संस्कारमर्हतीति ॥ तार्थयात्रा विना चैतत् ॥ अंगवंगकाभि
गा ॥ श्वसौराष्ट्रमगधानपि ॥ तार्थयात्रा विगा गत्वा पुनः संस्कारमर्हतीति ॥ स्मरणात् तद्देशवासिनां तु प्रा
यश्चित्ततारतम्यं कल्पनायं ॥ अणुमध्ये ह्यमिपाते गरुडपुराणे ॥ जायते यस्य शिरसि ह्यमयो विनतीत्मजा
कृत्तदाचरेत्प्राज्ञः ॥ शुद्धयेकश्चैव तमेति ॥ यत्तुच्यवनः ॥ ह्यमिदर्शने सौतपनं वृषणे दक्षिणेति त

रामः

॥१५॥

दुग्गपदने कवणे पुष्पमुत्पन्नौ ज्ञेयौ ॥ अत्र दक्षिण्यादीनां यादपादमूनं ॥ रवर्यानां द्वाहरोयाजवत् ॥
॥ प्राणायामौ जलैस्नात्वा रवर्यानां ध्यानं ॥ नमः स्नात्वा च उक्ताचगत्वा चैव दिवा स्त्रियं ॥ रवरपुंक्त्या
नंशयादि ॥ एतच्च ॥ उद्धयानं समाहृत्य रवर्यानां च कामतः ॥ सवासानजलमाहृत्य प्राणायामेन मुच्यते ॥ मनु
वृहस्पतिस्मरणात् कामकारविषयं ॥ अकामतस्तु स्नानमात्रं तत्रैव विस्तृतं ॥ उद्धेरा रवरेण वागतान्न
ः स्नात्वा च उक्ताच प्राणायामं कुर्यादिति ॥ साक्षात् रवरो द्वाहरो ह्येतुयम ॥ रवर्यानां मुद्धयानं वायो
विरोद्धे धिजोत्तमः ॥ अपीवा प्रविशेन्न ग्रा ॥ विरात्रं क्षपणं स्मृतमिति ॥ दिवा मैथुनादौ तु प्रायश्चित्तमाहं
रवः ॥ दिवा मैथुनं कृत्वा नमः स्नात्वा तथानमिनां परस्त्रियं दृष्ट्वा दिनमेकमनोजनमिति ॥ अत्र न स्नानदा
वेकरात्रविशयो रभ्यासाद्यपेक्षया व्यवस्था ॥ इष्ट्या ॥ अनुदकमूत्रपुरीषकरणो यममन् ॥ अप्रज्ज्ञतौ य
दातोयं शारारं यो निषेवते ॥ एकाहं क्षपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेदिति ॥ अनापदि द्विगुणं तच्च कामत
॥ अत्रैव सुमंतु ॥ अनुदकमूत्रपुरीषकरणो न रवकेशरुधिरप्राशने सद्यः स्नानं ॥ घृतकुशहिरण्योदय

प्रा.म.

॥२२४॥

नेचेति। अत्र घृतादियानस्य प्रायश्चित्तायत्वाद्देजननिवृत्तियत्वं गिरा। कृते मन्त्रे पुरीषे वा यदाने वोदकं
न वत्। स्नात्वा लब्धोदकं पश्चात्सचैलस्तु विशुध्यतीति। यच्च शातातपः। अनुदकमूत्रपुरीषकरणे
सचैलं स्नानं महाव्याहृति होमश्चेति। तदकामतः। अत्रैव मनु॥ विनाघ्निरस्तु वाप्यंत। शरीरं संनिषे
व्यतु॥ सचैलो बहिरागुगमालस्य विशुध्यतीति। यत्तु स एव। अटवामवमानस्य बाह्यस्य विशेषतः
प्रणष्टसलिले देशे कथं शुद्धिर्विधीयते। त्रयांश्चैव विप्रस्तु कुर्याच्चैव सचैलकं। गायत्र्यष्टशतजपं स्ना
नमेतत्समाचरन्। देशकालं समासाध्य अवस्थामात्मनस्तथा। धर्मशौचे वृत्तिहेतुन कुर्याद्गवाराणं
त्रिरात्रं चाप्युपवसेत्तद्विषयं न वेत्। तथैवां नमिनश्चुत्त्रिपदे दधमर्षणमिति। धर्मशौचं शा
स्त्रीयं शौचां वेगधारणं शास्त्राय शौचप्रतापयामूत्रपुरीषोत्सर्गबिलंबन कुर्यात्पर्यं। त्रिरात्रोपवासस्त
नायदिकामतः। अस्तु कामतो मूत्रसं पुरीषोत्सर्गयो रभ्यासे शंखनिखितौरेतो मूत्रपुरीषाण्युदकक
त्वा त्रिरात्रो योषित इदमापाववहतेति जयेदिति यत्तु सुमंतु। त्रयस्त्रयो वामे हतस्तमस्तु मिति तत्कामतो

रामः

॥२२६॥

संताभ्यासे। स्वपुरीषदर्शनादौ यमपराशरौ। प्रत्यादित्यं न मे हेतुन स्पृशेत्तत्पुनः सकृत्। हृष्टासूर्यं नि
रक्षेत गामयिं ब्रह्मणं तथेति। यज्ञोपवीतं विना वांति मूत्रोत्सर्गादिकरणे तु मद न रत्ने स्मृत्यंतरे। विना
यज्ञोपवीतेन पक्वच्छिष्टे न वेद्विजः प्रायश्चित्तमहोरात्रं गायत्र्यष्टशतजप इति व्यवस्था। यत्तु तत्रैव पि
बते मे हतश्चैव मुंजतो लुपवीतिनः। प्राणायामत्रिकं षड्चक्रितयं क्रमादिति। तदकामतः। यत्तु हृष्ट
पराशरः। यज्ञोपवीतेन विना नौजनं कुरुते द्विजः। अथ मूत्रपुरीषे वारेत। सेचनमेव वा त्रिमन्त्रो योषिते वि
प्रः यादृक्कृतुं शमिपः। अहोरात्रोषितो वै शपुद्धिरेषा सनातनाति तत्कामतोभ्यासे। मुक्तवंतो नाचांतस्यो
स्थाच्छानेपितत्रैवा यदोष्ट्यनाचांतो मुक्तवानशानात्ततः। सद्यस्नानं प्रकुर्वीत सोऽन्यथा प्रयतो न वेदिति
पालाशशयनाद्यहोरोहणेशंखः। अथ स्पृशयनं चैव मासनं पादके तथा। मालाशस्पृष्टिजश्रेष्ठस्त्रि
रात्रं तु व्रती न वेदिति। निषिद्धकाष्ठं हंत धावने वृष्टपराशरः। पलाशशिंपाकाष्ठं हंत धावनकृत्तरः। दिवा की
समस्तावन्यावज्जनैव पर्याति। एतच्च निषिद्धकाष्ठं तराणामप्युलक्षणं। अंतरागमनेपितत्रैव। दौवि

पौत्रात्मणायाचदं पतीतो द्विजोत्तमोऽन्तरं एयदागच्छेच्छं संतपनं चरेत् ॥ होमकाले तथोपादो हो
स्वाध्याये दानसंग्रहेऽन्तरं एयदागच्छेच्छं द्विजश्चां प्रायणं चरेत् यत्संगिरा ॥ दंपत्या विप्रयोरग्नौ विप्रस्यो
गो द्विजातिषुऽन्तरं यो वगच्छेच्छं द्विजश्चां प्रायणं चरेदितिकामतः ॥ एतदेव च विप्रस्यो विप्रपिंडानां न गो
क्षणे विप्रुताक्ष्यो ॥ नानुयोमादिकानां च न कुर्यादंतरा गतिमिपराशरोक्तेऽपि ॥ इष्टं च पराशरः ॥
एतेषां माचराणो मेकैकस्य निचारे एकरात्रो पोषणमिति ॥ ब्रह्मचारी धर्मलोपे बोधायनः ॥ शौचाच
मनसंधावेदनदर्शनं निश्चायिकार्यं राहित्यं शूद्रादिस्पर्शनं कौपीनकटिस्त्रयशोपवीतमेव लादं डाजि
नदिवास्वापछत्रधारणपादुकाधारो हणमालाधारणो हर्तनबुलेयनां जलक्रीडाद्युत्तमं त्रगीतवा
द्याव्यनिरतिः ॥ पाषंडादि संज्ञाषणपसुषिता नो जनादि ब्रह्मचारिव्रतजोपसकलदोषनिहारायंब्र
ह्मकैचारी कछत्रयं चरेत् ॥ महाभारुतिहोमं च कुर्यात् ॥ प्रथमं व्यस्तमस्तव्याहतिनिश्चतस्रं त्र्याज्या ऊ
तीर्त्वा चरयेच्च पृथिव्यै च महते च स्वाहा ॥ उच्यते वायवे वांतरिक्षाय च महते च स्वाहा ॥ उच्यते

रामः

॥१२७॥

दित्याय च द्विच स्वाहा ॥ उच्यते ॥ सुवसुवश्च ॥ मसे च नक्षत्रे ॥ मश्च हि ॥ मश्च महते च स्वाहा ॥ उच्यते ॥ याहि नो अग्र
एन से स्वाहा ॥ पाहितो अग्ने विप्रवेदे से स्वाहा ॥ उच्यते ॥ याहि विमाव सो स्वाहा ॥ उच्यते ॥ याहि शतक्रतो स्वाहा ॥ उच्यते ॥
नरुर्जा निवर्त्तस्व युतरग्रहाय ॥ पुनर्नः पाद्यं हस्तस्वहा ॥ सहरप्या निवर्त्तस्वाये पिन्वधारया ॥ विचस्त्रिया वि
प्रतस्परि स्वाहा ॥ पुन व्यहितं निजुजया दिति ॥ एतदल्पधर्मलोपवाक्यं प्रायश्चित्तविशेषमाह रुचिधने
शौनकाः ॥ तं बोधिया जपेन्मंत्रं नक्षत्रं चैते शिवालये ॥ ब्रह्मचारिणो धर्मं पूज्यं चैत्पूर्णमेवदाति ॥ इति ब्रह्म
चारिधर्मलोपप्रायश्चित्तं ॥ क्षत्रियस्पर्शो घृष्टदर्शनं शरवः ॥ क्षत्रियस्तुरगो घृष्टं दत्वा प्राणपरायणः ॥ संवत्सरं
व्रतं कुर्याच्छ्रित्वा दृष्टं फलं प्रदं ॥ एतच्च कामतो न्यासे ॥ अन्यत्र त्वर्द्धदितो ज्यं ॥ एहीतव्रतं नंगो वायुपुराणे
लोचानो हात्समादाहा व्रतं नंगो पदानवेत् ॥ उपवासत्रयं कुर्यात्क्षेत्रं मंडनं ॥ प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुन
रेव व्रती नवेत् ॥ वाशष्टसमुच्चये ॥ मिथ्याशपथेयमः ॥ विप्रस्यवधसंयुक्तं कृत्वा तु शययं मृषा ॥ ब्रह्महापव
कात्तेन व्रतं चां प्रायणं चरेत् ॥ एतच्च शपथांतरस्याप्युपलक्षकं ॥ सुकृतं ये प्रयच्छति ॥ यावज्जीवं कृतं न

प्रा.म.

॥२२६॥

रा॥ तैपिष्यंते शिलाये वै यथैते पापकारिणः॥ इति माकंडे पुराणवाक्यात्॥ यत्रोक्तं यत्र वानोक्तमित्यौशनवा
क्यात् तत्र प्राजापत्यः कल्पनीयः॥ ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिवत्पाधनार्जनैः प्रचेता॥ ब्राह्मणस्यायत्काले पितृ
मातृवतु च तस्यानंतरं क्षत्रोपनिवेशः॥ तत्र संवत्सरमर्थं प्राप्नोचं प्रायणं चरेदिति वैश्वदेवि जीवने तत्र
वर्षाभ्यंतरे मासदिमासादौ च प्रायणं नागहारः कल्पनीयः॥ संवत्सराहर्षं द्विगुणैः पुण्यादि च कल्पनीयं
शुद्धं चार्जने मनु॥ न कथं च न कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म वार्षिकं॥ वषट्कर्म वा ब्राह्मणं पतनायेदितेन योः वा
र्षलं कर्म सेवा॥ एवमुपक्रम्य पुनरुपनयनमहितं कृच्छ्राद्यनुवृत्तौ स एव॥ प्रायश्चित्तं प्रकुर्वेति विकर्मस्था
क्तये द्विजाः॥ ब्राह्मणश्च परितोक्तोऽस्तेषामप्येतमादिशेत्॥ एवं शुद्धस्यापि द्विजकर्मरोगेऽप्येतदेव तस्य
पितृदिकर्मत्वात्॥ अर्जिते धनत्यागपूर्वकं चैतत्॥ यद्वा जितेनार्जयंति तिमनूक्ते॥ स्त्रीधनोपजीवने तु च
प्रायणेन चैकेन सर्वपापं न वेदित्वा पस्तवोक्तं च प्रायणं स्त्रियंतद्धनं दत्वा कार्यं॥ नार्या वासुरवमैषु नेषु शु
नायस्तु ब्राह्मणे धर्मपत्नी मुखे मैषु न सेवेन सदुष्यतीति वैवस्वतः॥ प्राजापत्येन शुध्यतीति हारीत इति॥

रामः

॥२२६॥

गोयुक्तयानस्य स्पृशेयुने यमः॥ यदि गोभिः समायुक्तं यानमारुह्य वै द्विजः मैषुनं सेवते चैव मनु॥ स्वयं
नुवो ब्रवीत्॥ त्रिरात्रं क्षपणं कृत्वा स चैलं स्नानमाचरेत्॥ गोम्याय वासकं दद्यात्॥ दत्तं प्राशय विष्णुधृती
ति॥ पुनस्मरणं मैषुनं तु समासाद्य पुंसि योषितवा द्विजः॥ गोयानेषु दिवा चैव स वासा स्नानमाचरेत् तदका
मता॥ सहत्करे ज्ञेयं॥ क्रौधाद्गार्यायास्त्वेमे मात्रा सदृशीं च गम्येत् सकृत् पुनरुपनये प्रायश्चित्तमाहप
राशरः॥ यत्तु कुक्षः पुमान् ब्रूयात् प्राजापत्यं गम्यतां॥ पुनरिच्छति नार्यं च विप्रमध्ये उवाच येन श्रार्त्तं कुक्ष
समाधौ बालुपिपासानयादितः॥ दानं पुण्यमकृत्वा वा प्रायश्चित्तं दिनत्रयं उपस्य श्रोत्रिष्वरणं महानक्षत्रं
संगमं॥ चाणो तैचैव गणं दद्याद् ब्राह्मणं न जेजयेद्दशेति वाचयेत् प्रायश्चित्तोपदेशं कारयेत् पुण्ययागादि
संकल्पितं दानयागाद्यकृत्वेत्यर्थः॥ वस्तिकर्मणियमः॥ वस्तिकर्मणि रूढेऽथ प्रच्छर्दनविरेचनैः॥ शिशु
कृच्छ्रेण शुभे च तस्मात्पापानंशयः॥ प्रच्छर्दनविरेचनयोरन्यास एव शिशुकृच्छ्रः॥ अथ उक्तं स्नानमात्रं
त्रै॥ तथा च सरवः॥ अजरोऽप्युदिते वा तेऽमश्न कर्मणि मैषुनेऽ॥ स्पृशेज्जिते स्पृशे स्नानमात्रं विधीयते॥

प्रा.म.

॥ १२६ ॥

मतः॥ अकामस्तत्त्वानमेव प्रेतालंकरणे शंखः॥ कछु पादोसपिंडस्प्रेतालंकरणे कृते॥ अज्ञाना उपवासस्य द
शकौ स्मानमिष्यते इति कामना द्विगुणं यत्तत्तत्कछु वत्तावं गिरा॥ आत्मत्यागिनां च संस्कृतौ तदश्न
पातकारा चेति तदस्याभ्यासे समाने त्कछु ज्ञातिप्रेता नुगमने मनु॥ अनुगम्ये छयाप्रेतं ज्ञातिमज्ञा
तिमज्ञातिमेव च स्नात्वासचैतः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यतीति॥ अत्रै छयेति यद्वह्ण देतत्कामतः॥ अ
कामतस्तत्त्वानमेव यदुपाश्रयः॥ ब्राह्मणेनानुगंतव्येन मृशान द्विजः क्वचित्॥ अनुगम्यं नमिस्नात्वा
स्पृष्ट्वाग्निं घृतं कछु विश्रितिः॥ ब्राह्मणेन सपिंडेन द्विजो विप्रादिः॥ अस्पृष्टं प्राशनं न ज्ञानकार्ये विधा
ने प्रयाणानावा न्नोजननिवृत्तिरिति मिताहराय॥ तन्मीनवसमानविषयं वस्तु तो घृतप्राशनं
संप्रायश्चित्तार्थत्वात्॥ अन्नोजनमेव युक्तं॥ अतएव वसिष्ठेन मानुषाग्निस्निग्धं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमनस्तिष्ठे
त्तद्देवानां॥ शवानुगमने पराशरा॥ प्रेतान् भूतं तु याश्च ब्राह्मणे ज्ञान उर्वलः॥ अनुगच्छेन्नीयमानं सति
रात्रेण शुध्यतीति त्रिरात्रे उततश्चीर्णेन दागत्वासमुद्रगा प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति॥

रामः

॥ ए० २० ॥

अत्र घृतप्राशनस्य शुद्ध्यर्थत्वा निधाना न्नोजननिवृत्तिः॥ एतच्च कामतः॥ अकामतस्त्वर्धः॥ एवं ह त्रियस्य
वैश्यश्चानुगमने वैश्यस्य स्पृष्ट्वाग्निं मने कल्पं॥ शृष्ट्वाग्निं मुनमह्ना कर्म स्वनुपदं मुनमह्ना कर्म स्वनु
पदं तानामपि कविगाचार्यदीनां कछु तिकछु चंपायणारं संचरं प्रायश्चित्तं तस्थाने द्वादशा प्राजापत्या वा त इ
र्द्धना च दंतिति स्मर्धसारे॥ कन्याया विवाहात्पूर्वरजो दर्शने प्रायश्चित्तमाह प्रयोग पारिजाते आचार्यः कन्या
मृत्युयती शुद्धं कृत्वा निष्कृतिमात्मवान् तथा च कारयित्वा तं उद्धेतान शंसधी॥ पिता क्रतु न स्वपु
त्रास्त्वा गणयेदादितः सुधा॥ दानावधि गृहे यन्नात्यालयेदादितः॥ दद्यात्तदनु संख्यागा॥ शक्ताः कन्या
पिताय दद्यात्तद्वै कापि निस्तेन दाने तस्या यथाविधि दद्यात्तद्वा स्मरणे धेवस्त्रोतिनिस्वः सदक्षिणं तस्या
नीत उ संख्येषु वराय प्रतिपादयेत्॥ उपोष्य त्रिदिनं कन्यारात्रौ पीत्वा वा पापय॥ अहं हरज मे दद्यात् कन्या
येतन्नृपणं ता मुद्वहन्वरश्चापि कृशमा डैर्जुजया हृतमिति आद्योपवासदिने दंतधावने विष्णुरहस्ये॥
आद्योपवासदिवसे रवादि दंतधावना गायत्र्या शतसंस्तृतं मंभु प्राश्य विशुध्यतीति॥ इति प्रकीर्ण प्रायश्चित्तं

प्रा.म.

॥१२९॥

नि. अथपतितस्यागविधिः। सचमहापातकिन एवेतिकेचित्पुनस्तुपतितस्य बहिः कर्तुरित्यादौ पतितमात्रेण
मादानात्संकोचनेनानानावाडुपपादिनापतितस्यापि नवतातिप्रतीमः॥ यदायद्विबंधनिःप्रेर्यमाणोपि
प्रायश्चित्तं न करोति तदा कार्यः। शंखः। तस्य तु गुरोर्बांधवानां राज्ञश्च समदोषान् विख्याप्य पुनः पुनरा
चारं न सवेति सयद्येव मनवस्थितमतिः स्यात्प्रायश्चित्तं विपर्यस्येत्। अत्र कालमाह मनुः॥ पतितस्यैकं कार्यं स
पि उर्बांधवैः सह निहिते हनि सायाज्ञौ ज्ञात्वा त्विगुरुसन्निधौ निहिते हनिरिक्तादिति यो देवो माह योगीश्व
रः॥ पतितस्य बहिर्युः सर्वकार्येषु चैव च। दासां कुंभं बहिर्यामानि नयेत्स्वयं बांधवाः॥ न नयनविधिमाह गो
तमः। तस्य विद्यागुरुयोनि संबंधा सर्वाण्युदकादिति प्रेतकर्माणि कुर्युः। यात्रं चास्य विपर्यस्ययुर्युदसः क
र्म करोवायं करात्प्रायश्चित्तं मानीय दासी घटात्सूरयात्वा विपर्यस्येदमुमतुदकं करोमीति नाम ग्राहंते सर्वे चारने
रन्प्राचानावातिनो मुक्तश्चिरवा विद्यागुरवो योनि संबंधाश्च वक्षिरेन अथ उपस्पृश्यामं प्रवेशेयुः योनि सं
बंधा पित्रादयः उदकदानादीनात्पनेन जलिप्राप्ता विदाहादि निवृत्तिः। प्रेतकर्माणीति सपीड्य करुणातीनामि

रामः

॥१२९॥

वशास्यर्थः॥ दासो गृहस्थः कर्म करोवेत न संपादितः॥ दासी घटादास्याहृतघटजलेन। नाम ग्राहममुमित्यस्य
स्थाने पतितनाम गृहीत्वा स्मृत्यर्थसारे॥ तस्मात्कं त्वमतस्तुत्कानि नयेदित्कं तादास्येनवानि नयेत यथा
मनुः॥ दासी घटमयां पूरणं पर्यस्येत्तवत्पदा॥ अहोत्रमुपासारन् आशौचं बांधवैः सह प्रेतवदित्यस्य वद
हिणामुखत्वाद्यतिदेशः। योऽप्यासनव्यवहार्यः यथामनुः॥ निवर्त्ततस्तस्मात्संज्ञाषणसहासने दाया
दस्य प्रदानं च यात्रामेव च लौकिकी॥ स्त्रात्यागे विशेषमाह योगीश्वरः॥ पतितानामेष एव विधिः स्त्रीणां प्र
कार्त्तितः॥ दासो गृहं किं केदेयं च नैवासः सरक्षणः॥ अन्नं जीवनमात्रहमं वस्त्रं मलिनं॥ यत्तु वसिष्ठः चतस्रसु
परित्याज्यः॥ शिष्यगुरुगात्रया॥ पतिघ्नानविशेषेण जुंगितो पताचयेति तत्पूर्वं वदेवा॥ सामात्रवस्त्राद्याः
छादनादित्यागार्थः॥ अन्यामां तु पतितानां मन्त्रवस्त्रादिदेयमिति विज्ञानेश्वरः॥ जुंगितः प्रतिलोमजः॥ संज्ञाषणो
प्रायश्चित्तं मिताक्षरायः॥ अत उर्ध्वं तेन संज्ञाष्यति छेदे करान्न पन्सा वित्रा मज्ञानपूर्वज्ञानपूर्वचित्रात्रमिति
त्यागे चरममुनापादिना प्रायश्चित्तं कृत्वा समायाते विशेषमाह मनुः॥ प्रायश्चित्ते तु चरिते पूणं कुंभं नमपानं

तेनैवसाईप्रासेप्रासेयुःस्नात्वापुण्यजलशये। गोतमोपियस्तु प्रायश्चित्तेन शुद्धयेतस्मिन्नुद्देशतः कुं नमयं पात्रं दु
 ल्पतमात्ररुदात्तूरयित्वा त्रवंती ज्योवा तत एनमय उय स्पृशयेयुः रथस्मैतस्यात्र दक्षस्तस्मिन् गृह्यजपेष्टान
 द्योः श्राताष्टचिवाश्रांतं शिवमंतरिहं योरोचनस्तमि गृह्णातीत्येतैर्यजुर्निपावमानानि स्तरत्समं दीनि
 कुशमंडैश्चाश्रांतं शिवमंतरिहं योचनस्तमि गृह्णातीत्येतैर्यजुर्निपावमानानि स्तरत्समं दीनि कु
 शमंडैश्चाश्रांतं शिवमंतरिहं योचनस्तमि गृह्णातीत्येतैर्यजुर्निपावमानानि स्तरत्समं दीनि कु
 शुद्धेन एतदेव श्रात्तदकं सर्वेषूपपातकेषु तत एनं कृतं प्रयश्चित्तं नैव कुशयेयुः। तथा सर्वकार्येषु।
 क्रियेविक्रियादिषुः तेन सह संव्यवहारो युरिति उस्पृशयेयुः राचमने कारयेयुः उपपातकेषु न्यासेन
 महापापतौल्येन पातित्यापादकेषु अत्र विशेषमाह हाराता स्वशिरसायव समादाय गोम्योदद्या
 रद्घृदिता प्रतिगृह्णीयुरथैने प्रवर्तयेयुरितरथानेत्यभिप्रेतं प्रतियहोमक्षणं इतरथा न क्षणभावेन
 ससंव्यवहारार्थ इत्यर्थः मिताक्षरायां स्मृत्यर्थसारे। च न क्षणभावे प्रायश्चित्तावतिरुक्ता वसिष्ठः तथा निषि

रामः

॥२३॥

क्तस्य प्रत्यक्षारः। पुनर्जन्मनाख्यात इति च निषिक्तस्य पूर्वोक्तरात्या स्नातस्य प्रत्यक्षारः संग्रहः सच पुनर्ज
 न्मना व्याख्यातः। संग्रहोत्तरं जातकर्मादिना संकुर्यादित्यर्थः। क्वचित् प्रायश्चित्तोत्तरमपि संव्यवहाराया
 वादमाह योगेश्वरः शरणागत बालस्त्राहिंसका नृसंनिधौ न तु चोर्षव्रतान्नसिंससः। कृतघ्नसद्वितानि
 मान्वा संविशेद्यवहरेत्। इति पतितत्यागविधिः। ब। अथ रहस्यप्रायश्चित्तं। रहस्यं कर्तुं निरिक्तेन ज्ञा
 तां अगम्यागमने च ध्योः कर्तृत्वं व्यासक्तमतस्तत्र तदतिरिक्तेनाज्ञाने रहस्यत्वं। एतेन पापमात्रे तृतीये
 न ज्ञाते रहस्यं प्रकाशे प्रकाशमिति। अथ पर्वण्डुपष्ठानमपि नास्ति। तथा याज्ञवल्क्यः विख्यातदोषः ऊर्कत
 पर्वण्डो नुमंते वृते। अनजिरव्यानदोषेषु स्तरहस्यं व्रतमाचरेत् तत्र यद्यनजिज्ञः कर्ता तदा अशु कस्मिन्नर
 हस्यप्राये किं प्रायश्चित्तं मिति व्याजांतरेण दृष्ट्या कुर्यात्। नत्र साधारणं प्रायश्चित्तानि मनुः एतैर्दिजातयः
 शोधा व्रतैरात्रिहृतैः न सा। अनाविहृतं पायांस्तु मंत्रैर्होमैश्च शोधयेत्। संवर्तः दानैर्होमैश्च निसं प्रा
 णायामैर्दिजातयः। पातकेभ्यः प्रमुच्येत वेदाभ्यासान्नसंशयः। वसिष्ठः। जपिनां होमिनां चैव ध्यायिनां तीर्थ

सेविनां निवसंति न पापानिये वस्त्रा ता शिरो व्रतैः मनु॥ वेदाभ्यासे त्वदंशत्तयामहायज्ञत पक्रिया नाशयं
 त्याशुपापाविमुहापातकजान्पि॥ अथैधास्तेजसां वक्रिषा प्रातिर्दहति क्षणात् तया ज्ञानकृतं पापं त
 या दहति वेदवित् सव्या रुतिकाः प्रणयाः प्राणायामास्तुषोऽश्र॥ अपि नृणां हनं मासा पुनं त्यदः रहः
 कृतं अन्वहमित्यत्रापि कालाकांक्षायां मासादित्यनेति माधवीयेयम्॥ सहस्रपरमां देवी शतमध्य
 दशावरा गायत्री सजये नित्यं महापातकनाशिनी॥ विरजं द्विगुणं जप्त्वा तदकैव निष्ठु ध्याति वामदेव्य
 द्विरुत्पत्य तद॥ पौरुषं सूक्तमावृत्य मुच्यते सर्वं क्लिषात् कृषं न शतशो जप्त्वा तद॥ वेदमकगुणं क
 त्वा तद॥ रुद्रैका शकं जप्त्वा० चतुर्विंशति मते पावमाना तव या कौशं पौरुषं सूक्तमेव च॥ जप्त्वा पापै प्रमु
 च्येत स पुनं मधुच्छंद सं विज्ञात्वा स्रगं रुद्रं मुक्तियो मे शकस्तथा॥ वामदेव्यं दृष्ट्वा मज्जन् पापै प्रमुच्य
 ते॥ यज्ञायज्ञिपमादित्यं ज्येष्ठसामं च राजनं पारुष्ठे पंचमासानि जप्त्वा मुच्यत क्लिषात् अथर्वशिस्स
 श्रैव पुरुषसूक्तं तथैव च॥ नीलरुद्रास्तथैवैवं जप्त्वा पापै प्रमुच्यते॥ अथर्वणा श्रये केचित् मंत्राः कामविव

रामः

॥ २३३ ॥

र्जिता ते सर्वे पापहंतारो याज्ञवल्क्यवचो यथा॥ ऋग्वेदमन्यसे द्यस्तु यजुसामाप्यथापि वा॥ सामानि सहस्रा
 नि त्र्यप्यर्वांगिरसस्तथा॥ ब्राह्मणानि देवतास्तव नानि च॥ जप्त्वा पापै प्रमुच्येत धर्मस्या नैस्तथास्तथा प
 रैः रिति वौ धायन॥ विधिना शास्त्रदृष्टेन प्राणायामांस्तमाचरेत्॥ यडपस्थकृतं पापं पद्मावायत्कृतं न वेत्तु वा
 ताभ्यामनसा वा वाश्रोत्रवक्त्रा एतच्च क्षुपेति॥ प्राणायामसपर्यंतं षोडश॥ पूर्वोक्तमनुवाक्यात् चतुर्विंश
 ति मते॥ नृगारेष्टिः पवित्रेष्टिः स्त्रिरुद्धिः यावमान्यपि कृषयः पापनाशिनो वै श्वान् — मन्विताः कौर्म्यं ज
 पस्तपस्तार्थसेवादेव ब्राह्मणया जनं॥ यद्दृष्ट्वा दिषु कालेषु महापातकशोधनं॥ पुण्यक्षेत्राणि गमने सर्वपाप
 प्रनाशनं॥ देवताभ्यर्चनं पुसां मशेषाघविनाशनं॥ अमावास्या तिथि प्राप्य मासमाराधयेत्तत्त्वं ब्राह्मणान्
 नेजयित्वा तु सर्वपापै प्रमुच्यते॥ कृष्णाष्टम्यां महादेवं तथा कृष्णचतुर्दशी सं पूज्य ब्राह्मणमुखे सर्वपापै प्र
 मुच्यते॥ त्रयोदश्यां तथारात्रौ सोपहारं त्रिलोचनं॥ दृष्ट्वा त्रयमेयामे॥ मुच्यते सर्वपातकै॥ राका दृष्ट्वा निराह
 रः समभ्यर्च्य जनार्दनं॥ द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य सर्वपापै प्रमुच्यते॥ उपोषितचतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः॥

पा.म.

॥ १३२ ॥

यमायधर्मराजायमृत्यवेचांतकायचावैवस्वतायकालायसर्वभूतनयायचाप्रत्येकंतिलसंयुक्तान्दद्यात्सर्वपापप्रशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे यम ॥ जपे द्वाप्यस्य वापायं वापमानारथापि वा ॥ कुंतापं वा लखिं वा ॥ अनिविन्ध्येषां वृषाकपिं ॥ होतृ नरुद्रान्सहजस्वामुच्यते सर्वपातकैः ॥ तत्रैव मनु ॥ एनसां स्पूलसूहृमाणां चाकार्षेयनोदनं ॥ अचेष्टं जपेदष्टयुक्तिं चेदयातेति च ॥ अबते हेडो वरुणानमो निरित्यादिका जपस्त्वयंतिरा विरुद्धकाले ॥ शातातपः मद्यपीत्वायुरुदारांश्च तास्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा ॥ न स्मृष्टो न स्मशय्याशया नोरुद्राध्याया मुच्यते सर्वपापैः ॥ इदमकामतः सह करणे अस्यां सेतुषु द्विशतमते ॥ महाव्याहृतिनिर्हीमति लैकार्यो द्विजन्मना ॥ उपपातकशुद्ध्यर्थं महस्त्रपरिसंख्यया ॥ महापातकसंयुक्तो लक्षहेमेन शुध्यति ॥ हारातः पातकानि पातकोपपातकानामेकतमसनिपाते वाद्यमर्षणमेव निर्जपेन यम ॥ दशप्रणवसंयुक्तैः प्राणायामैश्चतुःसमैः मुच्यते ब्रह्महत्याया किंपुनः शेषपातकैः ॥ अत्र माहानुषा

रामः

॥ १३२ ॥

पपापेषु क्रमाच्चतुस्त्रिंशो कशत प्राणायामाः ॥ संकरीकरणद्वौ प्रकीर्णकौ पुक्रास्तः कल्पत इति मितारयांश्च त्रिः ॥ ब्रह्महायुरुतल्यावागम्यागामीतथैव च ॥ सुवर्त्मस्तेयचौर्यश्च गोघ्नो विश्वासघातकाशरणागतघाती च कूटसाहीत्वकार्यकृत् ॥ एवमादिषु चान्येषु पापेषु निरता सदा ॥ प्राणायामत्रयं कृत्वा कल्पं कल्पं समाहितः ॥ अहोरात्रकृतात्पातकृणा देवमुच्यते ॥ इति सामान्यतोरहस्प्रायश्चित्तानि ॥ अथ विशेषः ॥ अत्र योगीश्वरः ॥ त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा ब्रह्मणा त्वघमर्षणं ॥ अंतर्जलं विमुञ्चेत्तगां च दत्त्वा पयस्विनां ॥ जपश्चांतनिमिन्नेन त्रिरात्रं त्रीनीया ॥ देवद्विजगुरुहंता ॥ अघमर्षणं त्रिरात्रं येतदिति मनूक्ते ॥ इदमकामतः सह द्वादशविषयं यत्र मनु ॥ सम्याहृतिः प्राणायामास्तपो उग्रः ॥ अपि नृणां हनं मासा पुनस्तद्वरहः ॥ कृता इति तदस्मिन्नेव विषये गोदनाशक्रिरिति विज्ञानेश्वरः ॥ उपवासत्रयाशक्ता वित्तपरो यच्च गौतमेन मासव्रतमुक्तो कृत इत एव ब्रह्महत्यासुरापानमुवर्णस्तेयगुरुतल्येषु प्राणायामैः ॥ श्रातो घमर्षणं जपेदिति तदकामान्यासे योगीश्वरः ॥ लोमभ्यः स्वाहेत्यर्घ्यादिव संसारताशन ॥ जले जप्त्वा निजुक्रया

चत्वारिंशद्दत्ताकृती इदमप्यकामतः सकृदधविषयं यत्तु मनुः । अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहितां
 मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिरिति तत्कामतो न्यासविषयं कामतः । श्रोत्रियादिवधविषयं
 वा । यच्च बौधायनः । ग्रामात्त्राचावोदीचावादिशमुपनिषक्तमप्यस्नातः शुचिवासा उदकं ते स्पृष्ट्वा उपनि
 षसकृत्तिनवासाः सकृत्तिनवासाः सकृत्स्नतेन पाणिना हित्यानि सुरवो घर्मर्षणं स्वाध्यायमयीनप्रातः ।
 शतं मध्याह्ने शतमपराह्ने शतमपरिमितं वै । दितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतियावकीर्णं प्राश्नीयात् । ज्ञानकृते
 शो ज्ञानकृते च । श्लोपपातकेभ्यः सप्तत्रयमुच्यते सप्तत्रयान्महापातकेभ्यस्तद्वत्सुवर्षसं
 यं सुरापानमिति वर्जयतीति । एकविंशतिरात्रेण तान्यपि न रतीति । तत्कामतः सकृदधविषयं यत्तु मनुः
 विष्णुः । ब्रह्महत्यां कृत्वा ग्रामात्त्राचावोदीचावादिशमुपनिषक्तमप्यस्नातः धूनेनाग्निं प्रज्वाल्य घर्मर्षणं
 नाष्टसहस्रमाहुतिर्हुत्वा तदेतस्मात्सुतो भवति तदनुयाहकविषयं । यपिमनुः । अद्वयपवसे युक्त
 । त्रिरक्षोभपनपः मुच्यते पातकैः सर्वैः त्रिजस्त्राचार्यमर्षणादिति निर्गुणविषयं । यच्च हारीतः । महापातका

रामः

॥ २५ ॥

तिपातकानां एकतमसन्निपाते वा यद्यमर्षणमेव त्रिजपेदिति तन्मिति परं सवनस्य स्त्रीहविष्यविप्रहि
 ताग्निस्त्रात्रयगर्चाणुविज्ञातगर्चवधेप्येतान्येव प्रायश्चित्तनिपादो नानियोज्यनि । इति ब्रह्महत्याप्रा
 यश्चित्तं । अथ सुरापाने । यमः सुरापः कंठमात्रमुदकमवतीर्य सुतसोमात्प्रच्यति मादयोकारेण निमं
 पिवेत् । इदमौषधार्थमानेया जवत्कृत्वा । त्रिरात्रोपैषितो हुत्वा कृष्णं डा निघृतं शुचिः । पूर्वलिखितं तत्सर्वं
 इत्तं चत्वारिंशदित्यनुवर्तते । कृष्णं यो यद्देवादेव देउ न मित्याद्याः इदमकामतः सकृत्स्नाने । एतदशक्तौ मनुः
 मासं जपित्वा । अथ नौषष्टं चतुर्विंशतिमाह्वितं शुद्धवत्पशुसुरापोपिविमुध्यति । अपनः शो शुचदयमि
 तिसप्तर्चं वासिष्ठं प्रतिस्तौ मे निरुषसर्वा निष्ठा इति त्वं माहिषवं महिषिणामवोत्विति त्वं शुद्धवं स
 एतो न्विदं स्तवामेत्याया । एतेष्टां च जपो मासं त्र्यहं षोडशवारमिति विज्ञाने श्वरः । कर्मतः सुरापाने तु मनुः
 । मंत्रैश्चाकलहोमायं रक्षेत् हुत्वा घृतं द्विजः । सुयुर्वप्यहं त्येनो जस्वावानमस्त्यचां । देवकृतस्यै नमस्त्य
 षो शाकलहोयामंत्रा नमस्तुदमं नमश्चाविवास इत्यस्यास्रवोजपः । पत्यहं संवत्सरं पर्येतं तदपि स एव

महापातकसंयुक्तो नु गच्छेद्वाः समाहितः । अथ स्याद्वै पावमानी निशीहरो विष्णु धर्माति तत्कामतो न्यास
विषयं च नेक महापातक विषयं वा । इति सुरायान हि प्रायश्चित्तं ॥ अथ सुवर्षस्ते ये । तत्र याज्ञवल्क्यः
ब्राह्मणः स्वर्षहारा तु रुद्राणां जले स्थितः । सर्व लिखितै तत्पूर्वा त्रिरात्रं पोषित इति विष्णु धर्माति चान्द्राण्य
नुष्ण्यते अत्रि ॥ एकादशगुणा वापि रुद्रात्मवर्षधर्मवित् । महापापैरपि स्मृष्टे मुच्यते नात्र संशयः । नि
गुण स्वामिका पहरणे सुवर्ष परिमाण हरेणे च मनूक्तं । सहज द्यात्ममाया शिवसंकल्पमेव । सुव
र्षमियत्तु तापि स ह्यवति निर्मलः । अथ स्वामीयमस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति द्वापंचा द्वादकं सूक्तं
यज्ञाय तो ह्यमुपेदे वमिति शिवसंकल्पमंत्रा ॥ यत्तु माधवा येशा तातपः । ब्राह्मणः सुवर्षस्ते ये । कृत्वा हिर
ण्यशालायां प्रसिप्या सुनिस्तातो हिरण्यवर्षा निश्च्यतस्तत्रिरात्मानममुष्पत्री न प्राणायामान कृत्वा तदेत
स्मापायात्सूतो नवतितद्गणवतो निगुण स्वामिक सुवर्षे न परिमारा ॥ हेमहरण प्रयोजकत्वे ऽष्टव्यं ॥
इति सेय प्रायश्चित्तं ॥ अथ गुरुतल्यगमने मनुः । हविष्यां तयमभ्यस्य नतमं ह इति च जज्ञावपौरुषं

रामः

॥१३६॥

सूक्तं मुच्यते गुरुतल्यग इति हविष्यां तयं हविष्यां तयं हविष्यां तमजरं स्व विद पिति । नतमं होय उरिति मिति
नतमं ह इति च । जज्ञावपौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्यग इति । इति वा इति मे मनः इति । पौरुषं सहस्रशीर्षेति
एतदत्यतमस्य मासं षोडशं कृत्वौजप इति मित द्वादशरायां इदमकं मतः सहज मनैः । कामतस्तु याज्ञवल्क्य
सहस्रशीर्षजापितु मुच्यते गुरुतल्यगः । गौरेया कर्मणो स्यातेष्ट्यो निःपयस्विना । जापितिताच्छील्य प्र
त्ययदा वृत्तिः । अत्र पुरुषसूक्तकरणकं होममुपवासत्रयं चाह वृद्धिस्तु । त्रिरात्रोपोषितपुरुषसूक्तजप
होमाम् गुरुतल्यगश्च ध्येतीति । अथ वृत्तौ होमच संख्या संक्षेपां पूर्व श्लोकगता चत्वारिंशद्वा कृती रित्यत्रापि सं
बध्यते इति विज्ञानेश्वरः । एन्निरिति बलवचने सुरापस्ते न गुरुतल्यगा गृह्यंते । तेनैते स्वस्वप्रायश्चित्ता
ते एकाधेनु देया । गुरुतल्यसमेतदतिदेश विषये चार्द्धपादौ न चक्रमेण योज्यं । महापातकिसंसर्गिण
स्तु ये तसहसंसर्गस्तदायमेव प्रायश्चित्ते । प्रायश्चित्तनाजोरहस्यसंसर्गसु सरहस्यमेव व्रतं संसर्गारव्य
तिनिन्नस्परहस्यरहस्यत्वात् केचित्पुरहस्यप्रायश्चित्तनाजो । प्रकाशसंसर्गप्रकाशप्रायश्चित्तमाहुः । संसर्ग

प्रा.म.

५१२५॥

६८५

५५

स्पष्टिप्रकाशत्वममुकपापवत्संसर्गोपमितिपरस्यज्ञान नवेति एवं च परेण ज्ञाते प्रकाशपापवत्संसर्गत्वमे
वतिनतुरहस्यपापवत्संसर्गत्वसंतु योना ध्यापनादिसयोगस्यानेककर्तृत्वात् नरहस्यत्वमिति चेन्न त
त्राककर्तृत्वस्य व्यासक्तत्वात् ततश्चतिरिक्तेनावज्ञाते नवमेवरहस्यत्वं तथापि पातकादिसंसर्गिणस्तदी
यमेव व्रत इति रहस्यमहापापप्रायश्चित्तं त्रयोपपादिषु याज्ञवल्क्यः प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनु
त्तये उपपातकजातानामनादिहस्यचैव हि वै ध्यायनोपि अपि क्वं बहुः श्रावणमनोव्यतिक्रमे
षु त्रिभिः प्राणायामैश्च ध्यायति श्रुत्वा गमनान्नो जनेष्टकं दृष्टकं सप्ताहं सप्तप्राणायामान् धारयेत्
अनद्या नो ज्ञामेध्या श्राने तथाचाप एव विक्रयेषु मधुमांसद्वयं तैललाक्षा लवणान्नवर्जेषु यच्चान्य
मेवं युक्तं द्वादशाहं द्वादशप्राणायामान् धारयेत् अथ पातकोपपातकवर्जयच्चान्यदप्येवं युक्तं स्यादध
मासद्वादशप्राणायामान् धारयेत् अथ पातकीपतनीयेवर्जयच्चान्यदप्येवं युक्तं मासं द्वादशप्राणायामा
न् धारयेत् तथा पातकवर्जयच्चान्यदप्येवं युक्तं द्वादशाहं मासं द्वादश द्वादशप्राणायामान् धारयेत्

रामः

॥ २७ ॥

५६८

५५.५५

यपातकेषु द्वादशप्राणायामान् धारयेत् यपातकेषु द्वादश द्वादशप्राणायामान् धारयेदिति अत्र प्रा
णायामत्रयं प्रकीर्णकेषु सप्ताहं द्वादशाहं अथ संवत्सराश्रुतिपापापुपापेषु संवत्सरामहापातकेषु त
त्र सप्ताहं प्राणायामाः ॥ ५६ ॥ द्वादशाहं ॥ १४४ ॥ अर्धमासे ॥ १८० ॥ मासे ॥ ३६० ॥ षण्मासिके ॥ ११६० ॥ सं
वत्सरे ॥ ४३२० ॥ एतानि च प्राणायामत्रयं सप्ताहादिप्रतानि सर्वोक्तेषु प्रकीर्णकोपपादकादिषु विप्रयेषु
नवतीतिमिताक्षरायां कामतो मन्मथहरे सुमंतो विष्णुना सनकत्वाल्लभ्युनपलं गुंजनकुंतिकादिना
मन्येषां वा नद्याणां नक्षत्रं कृत्वा तत्कं वमात्रमुदकमवतीर्य शुद्धमतीनि प्राणायामत्रयं कृत्वा महावाह
तिनि हरोगमुकं पीत्वा तदेतत्सूती नवतीति अकामतो याज्ञवल्क्यः ॥ उक्ताश्रुतिप्रतंसो मसलिलपावनं
पिबेत् कृत्वा तुरेतो विष्णुना सनं हि द्विजो त्रयः ॥ ७८ ॥ प्रतिग्रहे मनुः ॥ प्रतिग्राह्या प्रतिग्राह्यं च सुक्तां च विग
हितां ॥ जपंतरत्नमं दीपं पूयते मानवस्य हादिति एतदभ्यासविषयं स एव अत्र शस्तं कृत्वा पुमासमास
तनैस्तुल्यक इदं कामतो न्यासविषयः अज्ञानकृते प्रकीर्णकवाचिकमानसोपपातके द्वादशप्राणायामान् धारयेत्

श्री.म०

॥१३६॥

निशायां वादिवापियदज्ञानकृतं भवेत् नैकालवासंधाकरणात्तत्सर्वं प्रविशति मरुतपि यदक्राऊ
रुते पापं कर्मणामनसा गिराश्चासनः पश्चिमं संध्या प्राणायामं निहंतितत् शतातपः ॥ अतः मघगंधच
दिवा मैथुनमेव च चक्षुरातिवृषलान्नं ववहिः संध्या उपासिता शंखः शतं जप्ता तु सा वित्रो सर्वपापप्रणाशि
नी सहस्रज स्वाचमहापातकेभ्यः प्रमोचिने ॥ दशसहस्रजपेन सर्वकल्मषनाशिनी सुवर्णस्यैव हृदि प्रो
ब्रह्मदायुरुतल्पगा सुरापश्च विमुध्यंति लक्षजपान संशय इति सर्वपापानि प्रकीर्णकानि महापातका
न्महापातकानि सर्वकल्मषाणुपपातकानि मनुपपातकानि चेति विज्ञाने श्वरः सर्वपापेषु रहस्यप्रायश्चित्ति
तंतत्प्रकारमाह प्रायश्चित्तविषये तु विश्वामित्रः प्रकाश उक्तं यत्किंचिद्विशद्वा गोरहस्यकं त्रिशद्वा गः प
ष्टिभागः कस्यो जात्याद्यपेक्षया ॥ अदिशद्देन शक्तिगुणकामाकामाभ्यासान् न्यासादिगृहीते इति श्रुत्वा
णि ॥ अत्र द्वादश ह त्पविशारवप्राजापत्याः त्रिंशद्वाः षष्टंशः चतुर्विंशत्पदे एतद्विगुणं अत्राः षडष्टं द
धाय तु श्रुत्वा ॥ पत्रप्रकाशे पराणं तिकं प्रायश्चित्तं तत्र रहस्ये मरणं तिकमेव मरणं प्रासासं नवा

रामः

॥ २२ ॥

श्री.म०

॥१३७॥

द्वितीयाह नत्रापद्यपि मरणं प्रासासं नवति तया पितृकैकल्यिके चतुर्विंशत्पदे स भवत्येव तेन चतु
र्विंशतिषष्टि त्रिंशद्वा द्वादश चतुर्दश विंशतिषष्टि त्रिंशन्मता ॥ प्रजापत्या जाद्यपेक्षया कर्तव्या
मरणं तिकं स्पृष्टुं तद्विधिना प्रकाशे पापविषयत्वेनोक्तत्वा इह स्पृष्टुं प्रापकप्रमाणं भावप्राप्तिरेव इ
रापाप्तेति सर्वं शिव ॥ इति श्रीमामासकशंकरभट्टात्मजभट्टनीलकंठकृतं नास्करे प्रायश्चित्तम
यूखः समाप्तः ॥ लेखक पाठक योः शुभं न वतु ॥ कल्याणम् ॥ ॥ श्रीरक्त ॥ ॥ श्रीरामस्तु ॥ ॥ श्री ॥

रामः

॥ २२ ॥

